सरस्वतीकण्ठाभरणम्

२२२

नं: २३३-घ
सरस्वतीकण्ठा-
भरणम्
पत्राणि १६०

३२०

नं: ३३३-घ
सरस्वती -
कण्ठाभरणम्
पत्राणि १६०
३२०

~~[illegible]~~

दोषाः २

गुणाश्चतुर्विंशतिः २४

दोषाणां गुणत्वं २४

शब्दालङ्काराश्चतुर्विंशतिः ४८

अर्थालङ्काराः २८

उभयालङ्काराउपमायाः २५१

रसनिरूपणम् २२५

=सूक्ष्मादिभेदेनेति॥ सूक्ष्मपश्यन्तीमध्यमावैखरीभेदेनेत्यर्थः॥ तत्र सूक्ष्मो ध्वनिरंतर्नादात्मकः स्थूलो वर्णात्मकः ... ॥

सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति=१ =रसाद्युद्भूतौ मिथो न पेक्षण पासमास

ना मो वाक्यवक्तृप्रशंसितविवेकः॥१=

२

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयं यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विंदति। दोषाः पदानां वाक्या

नां वाक्यार्थानां च षोडश। हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्ये तानेवादौ प्रचक्ष्महे। असाधु चाप्रयुक्तं च कष्टं वानर्थकं च

यत्। अन्यार्थकमपुष्टार्थमसमर्थं तथैव च। अप्रतीतमथ क्लिष्टं गूढं नेयार्थमेव च॥ संदिग्धं च विरुद्धं च प्रोक्तं

यच्चाप्रयोजकं। देश्यं ग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः स्युः पदसंश्रयाः। अथैषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते॥ श

ब्दशास्त्रविरुद्धं यत्तदसाधु प्रचक्षते। यथा ध्वरिरिपुस्त्वरा क्रान्तवाधतिस्कन्धएषते। न तथा वाधते स्कन्धो यथा

बाधति बाधते। अत्र बाधते रात्मनेपदित्वाद्बाधत इति स्यान्न पुनर्बाधतीति॥ ॥कविभिर्नैव निबद्धं यत्तदप्रयुक्तम

उच्यते। यथा कामचीकमथाः कामिला मजिह्माय कीयिवरा समस्त किं वक्ता मे शाम्बः कंबंबारिष्यति। अत्रा

=अनुकरणत्वेनार्थवत् मपि विद्यमानेन विवक्षितमिति ज्ञातिपदिकं भवति=१ सेस्यति=१=

राम

२

=कांना अचिकामचीकमथाः कामितवानसी सूर्यः। अमी चर्के लाभालमनोज्ञायकमेषितुमिच्छंतः। ...

= शेमध्यप्रयुक्तकमतांधातमांकृपाणि: १ =

आह्लादनुमेजन् १ :स्वपिति ८ कंशं स्यावमप्युक्तितनयमरातिवद्यसमय: ११

वेद्य ^ = अजाराय:

वीकमयाः अनिष्कायकोपिषद्रससन्निवचन्निबरिष्यतिशंषः कन्नमितिशब्दानुशासनसिद्धान्यपिकविभि
र्नप्रयुज्यन्ते ॥ पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिशब्दितं ॥ यथा वर्षति जलदो यत्र यत्र द्रद्रष्टिं चातकः । पोकन्ति
नीपः कालोयं वर्क्ष्णन्निहृदयं मम ॥ अत्र वर्ष्यादीनि क्रियापदानि श्रुतसुखदानि श्रूयन्ते ॥ पादपूरणमात्रा
र्थमनर्थकमुदाहृतं । यथा- विलासिन्यः स्वदेहार्द्धं प्रियामिन्दुं हि मूर्द्धनि । स वै देवः खलु लान्तु नाम मदनान्तकः स्व
वचहि वै खलु तु इत्येतान्यनर्थकानि पादपूरणेनैव श्रूयन्ते ॥ रूढिच्युतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति स्मृतं ॥ यथा- वितज
तेन येनभूपमालभन्तेनते प्रियं । आवहन्ति नितेऽदुःखं च स्मरन्ति न ये प्रियं ॥ अत्र विलजते विभागे आलन्ते स्मरणे
आवहते त्करणे च स्मरते विस्मरणे रूढिः । न तु विशेषसेवायाम मितोलाभे समन्ताद्वहने प्रकष्टस्मरणे वेति ॥
यत्तु तुच्छान्तिषेयं स्यात्तदुष्टार्थं तदुच्यते । यथा- शताई पंचांश भुजो द्वादशाद्धीर्द्द लोचनः । विंशत्यर्द्धाङ्गिसूर्द्धावः

शक्तिमनपेक्ष्य प्रयुक्तम् ४ = पंचांशो यत्र नमइ- तेरन्यादितानेकिंतु तस्य स्मरणेऽइ तेन पंचमांशा: स्मवदेयः

=तुषोलोपयापफलभं अतुच्छपादैः बहुनवलोदैः।१=

=सौगतानां मते रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानं स्कन्धा एव आत्मा अतः एव गुणानां गुणानां सति

=गुणसहवर्तावयं ५

स·कं पुनातु मदनान्तकः। अत्र दशावाक्रुत्रिनेत्रः पंचवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयमतुच्छशब्दैरुक्तमित्यपुष्टार्थं ॥ असंग
२ तपदं यत्तदसमर्थमिति स्मृतं ॥ यथा जलं जलधरे क्षारमयमवर्षति वारिधिः इदं द्वेहितमश्वानां कजयानेषु दृष्ट
तं॥ अत्र जलधरो मेघः वारिधिः समुद्रः द्वेहितं गजानां हेषितमश्वानामिति लोकप्रसिद्धं तद्विहसमुद्रमेघाश्वव
षविषयतया प्रयुज्यमानमसङ्गतार्थत्वादवाचकमित्यसमर्थमुच्यते ॥ अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत्।
॥ यथा· किमापितेन बहुना रूपस्कंधस्य सन्निमेन गुणाः। गुणेनान्तरीयकत्वस्रेमेति न ते स्वपान स्रः॥ अत्र रू
पस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्रमात्रप्रसिद्धेरप्रतीयमानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतं ॥ हूरेयस्यार्थम राम
प्रित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हितत्वसतो। यथा· विजितात्मभवद्वेषिगुरुपादहतो जनः। हिमापहामित्रधरैर्व्याप्तं व्योमाभि २
नन्दति॥ अत्र विनागरुत्मता जितइन्द्रस्तस्यात्मभवोर्जुनस्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः सूर्यस्तस्य पादैर्हतो

कश्चाकाशमसिनरितिकीदृशं हिमापहो वह्निस्तस्यामित्रं जलं तद्धारयन्तियेमेघास्तेषां संमतहितार्थवत्सप्रयोक्ति
ष्टमेतत् ॥ सूत्रार्थमप्रसिद्धार्थप्रयोगं ब्रुवते बुधाः ॥ यथा सहस्रगोरिवानीकं तव वतोऽसहं परैः । हरेरिव तवाभा
तिनाम्यतेजांसि तेजसि । अत्र सहस्रगुशब्देन सहस्रांशुरुक्तः न तु गोशब्दस्यांशौ भूयसी प्रसिद्धिः । हरिशब्देन च
सहस्रांशुः सोपि न तेन नाम्ना बहुलीरूढ इति सूत्रार्थः ॥ स्वसंकेतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थमिति कथ्यते ॥ यथा ॥
मुखोशवन्नमास्थाय विमुक्तपक्षपंक्तिना । पंक्त्यनेकजनामप्रतुकाजितउलूकजित् । अत्र पंक्तिरित्यनेन दश
संख्या अनेकजनामेत्यनेन चक्रं तद्धर इत्यनेन रथः ताभ्यां दशरथः तस्य तुक् लक्ष्मणः तेन जितउलूकजित्कौशि
कजिदिन्द्रजिदित्यर्थः किं कृत्वा आच्छाय कं मुखं शावत्वं हन्मन्तं किंभूतेन विमुक्तपक्षपंक्तिना विमुक्तेषुपंक्ति
नात्र च पक्षशब्देन गाः शब्दो लक्ष्यते तेनेषवः पक्ष इति स्वसंकेतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥ न यत्र पदं निश्चयपदं रा

=अनेकजो द्विजः तस्य नाम १२ तुक् पुत्रो कंतोकेसपसनामानि ३ मुखंशावो हनूमान् २ स्वसंकेतो यस्मिन् स्वपर्याये यथा यथा प्रयुक्तपरस्य गोपदे च स्वसंकेतः तेन कल्पितार्थं विवक्षितार्थपर्यन्तं नीतं १=

मो(?)ल्गुगुलः
कथ्यालंकारटीः
कोपि(?)लं: ८

स॰कं॰ ३ संदिग्धमितितद्धेतुः॥ यथा॰ नीललोहितमूर्त्तिर्योदहत्पत्तेनगत्रयं॥ सएवहिमहादेवस्त्रिषुलोकेषुपूज्यते॥ अत्रबुद्धि
रर्धेन्दुः शिवोवेतिननिश्चीयतेयतः॥ विरुद्धविपरीतार्थप्रकल्पनमिहोच्यते॥ यथा॰ अनुत्तमानुत्तावस्यपरैरपि
हितौजसः। अकार्यसुहृदोस्माकमपूर्वास्तववकीर्त्तयः॥ अत्रानुत्तमइत्यनेनयथोत्कृष्टस्तथापकृष्टोपि अपिहित
3 मित्यनेनयथानाच्छादितंतथाच्छादितमपि। अकार्यसुहृदित्यनेनयथाकार्यमन्तरेणयः सुहृदेवमकार्येयः सु
हृत्सोप्युच्यते॰ अपूर्वाः कीर्त्तयइत्यनेनयथाद्भुताः कीर्त्तयएवमकीर्त्तयोप्युच्यन्ते॥ अप्रयोजकमित्यांकुरविशे
म॰ षविधायकं॰ यथा। तमालश्यामलंक्षारमत्यच्छतिफेनिलम्। फालेनलंघयामासहनूमानेषसागरं। अत्रत
मालश्यामलमित्यादिसागरविशेषणानितद्विलंघनेहनूमतोनातिशयंप्रयोजयन्तीतद्व्यर्थमितिनिर्दिष्टं राम ३
यदश्रुतपन्निमत्पदं। यथा॰ गह्वोलावएपतेहौतेलउहोमडहोश्रुजो। नेत्रेवोसहकृद्दोह मोदांयितसखेस
=गावएपस्तानदेशोअलसमनसी॰ मउहेमनोहरौ॰ मउरोलमेत्रो॰ योसद्यो विकसितपोः कंपादृष्यो श्रीयामलयोर्मोघापितंविलसितंतस्यामित्रे॰ १॥ =विकसितनीलोत्पलललितमदृशेनेत्रे

तत्राद्यमश्लीलं श्रीर्यस्यास्तितच्छ्रीतं शिक्षादेवाकृतिगणात्वाल्लच् कपिपिकादिपाठात् तस्मात् च न श्लीलमश्लीलं १

रिव॥ अत्र गत्वन्तत्वादयः शब्दाः अश्रुतपत्निमन्नोदेश्यादश्यन्ते॥ अश्लीलामङ्गलघृणावदर्थं ग्राम्यमिष्यते॥ अ
त्राश्लीलमसभ्यार्थमसमर्थान्तरश्चयत्। असमस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठ्यते। तेषु सभ्यार्थं यथा· छु
त्राकारशिराः शिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान् मध्ये भातु सुताश्वसिन्ध विपुलाभोगो घटः पातु वः। कार्ये
केवि विकटप्रसारितमहाजंघं महोष्णुमयोर्थः खंडेउकिरीटकैटलजितोः काटश्रियं कर्षति। तदेतच्छत्राकार
शिराः काट इत्यादेरसमार्थत्वादसमार्थ्यं॥ असमार्थान्तरं यथा· विद्यामसमस्तोरात्रावेतियात्तत्वतः प्रिया
वनितागुत्यकेशानां कथयन्ते पेलवन्धनं। तदेतद्यातत्त्वतः प्रियावनितागुत्यकेशानां पेलवंधनशब्दानाम
समार्थान्तरत्वादसमार्थान्तरं॥ असमस्मृतिहेतुर्यथा। उत्कम्पयसि मां चूतपिकवाक्काटवेन किं। कृतः क
काटिकाघातेपादः शोणेन यास्यता। तदिदं काटवक्रकाटिकापदयोरसमस्मृतिहेतुत्वादसमस्मृतिहेतुः।

=शालेनमतयेन:१= =यद्विराणा स्यथात =३ =पेलवं कोमलं स्वल्पमिति यावत् बन्धनं कथं यन्विराणी असाधारणधनं तवोचितमिति भावः।२ यामोमेधुनं तपतः प्रियायोनिः स नि गुह्यस्य केशानां पेलवस्य एतस्य वंधनमिति मेऽत्र भावनेयतः ४

स.कं. ॥लोकेषु यदशब्दार्थमशब्दार्थान्तरं च यत।अशब्दस्मृतिहेतुश्च समकुलार्थं त्रिधैव तत॥तेषु अशब्दार्थं यथा।एवे
४ टके भक्तरूपस्य वलसाः पन्नगस्य वा। अतएषो हं मरिष्यामि हे हलेलाषितस्य च। अत्र मरिष्यामीति पदमशब्द
।अशब्दार्थान्तरं यथा।प्रवासयति या कान्तं वसन्तेऽस्य हसन्ति।विनाशप यदानेन पिशाची सा न वाऽङ्गना।अत्र
न प्रवासयति संस्थितं विनाशय यदानेन पिशाचीति पदानामशब्दार्थान्तरत्वं।अशब्दस्मृतिहेतुर्यथा।मा
रीचोयं मुनिर्यस्य कृत्याः कालानलकालये।पत्नी संकन्दनादीनां सुतानामामयेत्तवत।अत्र मारीकृत्याः का
लानलकसंक्रन्दन पदानामशब्दार्थस्मृतिहेतुत्वं॥ पदमर्थं ग्रहणावन्तं यदाहार्थान्तरं च यत।ग्रहणावरस्मृ राम
तिहेतुर्यद्ग्रहणावदिति तत्त्रिधा॥ तेषु ग्रहणावदर्थं यथा।पईतेह दतेषु संवममेषघ्नन न्वयपः।मुकुन्दत्कोतिनि ४
ष्ठीवस्मान्नगत्ता सुनर्द्दिक्षुः।अत्र पईतेह दतेवमतिनिष्ठीवतीति शब्दानां ग्रहणावदर्थत्वं।ग्रहणावदर्थान्तरं यथा।

=कोलांनक नकलनलये.१२

शियाम गवदा एधन रूपाः ४

=विरयोकुंजसाक्षरापांडुरोतवगंगवक्षेविष्ठितोविवेषणस्थितः प्रियः कीतवचोभिः स्मितजोत्स्नाभिः अर्चति ॥१= क्लिष्टांगःस्फुटमूलोव्रणः । विभ्रमोविशिष्टः प्रेमः । विष्ठितो विश्लेषमुक्तः । वर्चःपुरीषं ॥१= अन्योन्यलग्नोवक्षसमन्तःसंडःपुरीसंबंधिनः संडमूताम
=रापुर्मांसलर्पः । रूढानीलेनेनमदनेषुव्रणानां विप्रोषितजनमदनेषुभागमपरामव्रणमशमाचे एकक्लेदव्रणन्यमतिमर्वंती । परादवोनिभावः ॥२=

वाच्यक्लिष्टा । विमौगरौ विश्च्यापाण्डुरौतव । प्रियोग्रे विष्ठितः शुचिस्मितवर्चोभिरर्चति । अत्र क्लिष्टत्वगत्या वि
श्लेषविष्ठितवर्चः पदानां घृणावदर्थान्तरत्वं घृणावत्स्मृतिहेतुर्यथा अत्याईयन्नोत्कृष्टां निमदने षुव्रणानि तैः
। हृदयं क्लेदयन्तेते पुरीषंडमहाद्रुमाः । अत्र तूव्रणक्लेदपुरीषंडपदानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वं ॥ शब्दहीनं
क्रमभ्रष्टं विसन्धिपुनरुक्तिमत् । व्याकीर्णं वाक्यसंकीर्णमपदं वाक्यगर्भितं ॥ द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूना
धिकोपमे । तत्तच्छन्दोयतीवद्धे अशरीरमरीतिमत् । वाक्यस्यैते महादोषाः षोडशैव प्रकीर्त्तिताः ॥ अत्र येषां ल
क्षसंक्षेपात्तस्य निदर्शनमुच्यते । उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दवत् । यथा । नीरन्ध्रं गमितवति सदं पट
पद्मैर्भूतानामधिपतिना शिलावितानेगाण्डीवीकनकशिलानिभं भुजाभ्यामाजघ्ने विषमविलोचनस्य
वक्षः ॥ अत्र गमितवतीति क्वतोः कर्म्मणि आजघ्ने इति तत्र आङ्कर्म्मणि प्रयोगादपशब्दौ तौ च शिलावि

=सटका तं=

तानन्यत्वतः सम्बन्धाद्वाक्यदोषो जायमानो वस्तुसाकंनाम्नः पददोषाद्भिद्यते ॥ क्रमभ्रष्टं तु वेदार्थः शाब्दो वा यत्र
न क्रमः यथा तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसं। कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ। अत्र मात
ङ्गमथ तुरंगमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यार्थः कान्तिप्रतापौ वा क्रमात्सूर्याचन्द्रमसोरिति शाब्दः क्रमभ
ष्टं शीलस्यते ॥ विसंहितो निरूपो वा यस्य सन्धिर्विसन्धितत्। यथा मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने।
मञ्जर्युद्गमगर्ताऽसौ तत वीरस्य घीर्विक्ष्यते। अत्र मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्निति न संहितां विवक्षामीत्यस
न्धानाद्विसन्धिः मञ्जर्युद्गमगर्ताऽसौ तु विरूपसन्धानं विसन्धि ॥ पदं पदार्थश्चावृत्तिं नो यत्र तत्पुनरुक्तिम
त् ॥ यथा। उत्कानुन्मनयत्येते गम्भीराः स्तनयित्नवः। अम्भोधराः स्तनयित्नवो गंभीराः स्तनयित्नवः। उत्कानुन्म
नयन्तीत्यर्थः पुनरुक्तं गम्भीराः स्तनयित्नव इति शब्दपुनरुक्तं ॥ समाकीर्णं तु मिथो यस्मिन्वितर्कीनामसंकृतिः।

अम्भोधराः सजलाः २= =गंभीरामांसलाः स्तनयित्नवः मेघाः २=

राम ५

=नानामन्त्रोपि अर्थप्रतीतिहेतुस्तत्राकांक्षाविभक्तिमवधानादनाकांक्षितविभक्तिमभिधानादव्याकीर्णं। २= =कार्कश्यादनिष्ठुरविधिनोक्तं क्षिपतिनिर्भरं रूक्षः। श्रुतकष्टजातिकं छेदीयपतिवचनमात्रं स्याद्विनः। ३= विजातीयसंवलनेनहि लोकेसंवलनमवगार:। ५=
=आवर्जेपीय यथाकुमारीनाममममत्रो। प्रेक्षते राजकुलकल्पितारोहकास्मकं नामि। ५= विभिन्नाऽन्यथानीता [redacted] प्रकृतिस्थ्यादीनां वक्ष्यमाणानां पदाभावप्रसिद्धानामुक्ति रूचितानां गुनापाकिंसलद्। ५= प्रकृतिस्थ। अनेकदीर्घस्वरे केनैवस्वयोगेन गौ=
=सत्युक्तं। एकयुक्तं गुरु शून्यवाकोमलं। दीर्घसमानुस्वारविसर्गजगोरत्रयुक्तं युसंयोगं वाकोठरं। तथा सर्वलोकप्रसिद्धिविपर्ययाभं। पाठनामप्रसिद्धविपर्ययनागरं। पटित्राणिविपर्ययमुपनागरं। ८= तत्र आडत्रिअत्रिभेउपनागरं प्रकृतिस्थं। भक्तातेम्भपदीत्यानिसप्रकृतिरेवं
=कुर्वोसपि। पेशलवनेतरिकोन्मुपनागरं। वाउलवाजणिआम्मगिको। उण्वास्य। कलेसतिप्रकृतिस्थमुपनागरं। कदेवीतिप्रकृतिस्थग्राम्यं। नदिरिकरूपरव [redacted] कर्मकरवन्धलक्षणोग्राम्यं। अत्रानिरेकरूपरववाक्यार्थे सर्वदोषविभावकानसदीमभावे चमाइभानो

॥यथा। दइएहुवइ पसिन्याहंस:कर्कशकएटकोत्सुरखंवल्गुरवंकुरबेरतुणएणनाक्का निग्घदयन्ता। अत्र कर्कश्य
कएटकेदएलेक्का निघदयश्हंस:पधिमासुरवंतुवती तिवक्तव्येयथा निर्दिष्टरूपेणवि घटितविलक्तिपुक्तवा
ष्याकीर्णं॥ वाक्यान्तरपदेर्मिश्रसक्कीर्णमितिवर्णपते॥ यथा। कांअंसाअइरतुहिस्रोक्कूरंपेल्लेइणिज्ञरंउच्चे॥
सुणहंगिएहइकएठेहकूरेइअएणत्तिअठेरा। अत्र कांक्षिपति क्रूरं खादति कएठेन प्राटेश्वतिस्थानेतीषय
तइत्यादेवक्तव्येयथोक्तपदविन्यास:संकीर्यते॥ विलिन्नप्रकृतिस्वाक्षिपदप्रक्तपदं विउ:॥ यथा। आउजि
अपिहिअएजहडाकुलिंणामभज्जसत्ताले॥ पेक्खहहलाउलक्कुणि। आहहांकस्सकदेमि। तदेततपंक्त
तिस्कुकोमलकठोराणां नागरोयनागराणांग्राम्याणांवापदानांप्रयुक्तेरपदं॥ वाक्यान्तरसगर्तेयत्रहाऊर्वाक

स·कं ६ 6

गर्भितं। यथा· योग्योपत्नीपुत्रः सोयं दशवदनलक्ष्मणेन मया रक्षैनं यदि शक्तिर्भर्तुस्तव वशं नीयते विवशः। अ
त्र योग्योपत्नीपुत्रो लक्ष्मणेन मया मृत्युवशं नीयत इति वाक्यस्य रक्षैनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सग
र्भितत्वाद्वाक्यगर्भितमिदं॥ यत्रोपमानमिन्नलिङ्गत्वं भिन्नलिङ्गं [illegible]त [illegible] उच्यते। भवेत्तद्भिन्नवचनं यद्भिन्न
वचनोपमं॥ यथा· अविगाह्योसि नारीणामनन्यमनसामपि। विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः॥ अ
त्रापगेव त्वमविगाह्योसीति लिङ्गभेदः नारीणामुत्तितीर्षत इति लिङ्गत्वे द्वोवचनभेदश्चात दिदं द्वयोर
प्येकमुदाहरणं। अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा॥ वापीव विमलं व्योम हंसीव धवलः शशी। शशिलेखेव हंसोयं राम ६
हंसा लिखितेयशः। भिन्नवचनस्यैव यथा· सरांसीवामलं व्योम काशा इव सितः शशी। शशीव धवला हंसा।

सिंहत्तवक्रवाकयुगा विकसितकमला मृणालसंछन्ना। वापी वधूरिव रोवनविलिप्तस्तनिकाप्युत्स्वयति ॥

हंसीव विशदा दिशः ॥ स्वनोपममिहस्वनमुपमानविशेषणैः। यथा। संहअवक्कआअजुआ विअसिअकम
लामुणालसंछण्णा। वावी वहूव्व रोअणविलित्तथणी आणुहावेइ ॥ अत्र नेत्रवारूपमापदानां वधूविशेष
णालेनानुक्तत्वादिदं स्वनोपमं ॥ अधिकं यत्र स्वनन्तैः स्यान्नदाऊरधिकोपमं। यथा ॥ अहिणवमणहरविरइ
अवलअविहूसा विहाइ णववहूआ। कुंदलअव्व समुप्फुल्लगुच्छपरिणिंतभमरगणा॥ इदं भ्रमरगणास्यो
पमानविशेषणस्याधिकादधिकोपमं ॥ तन्मच्छ्रदरति प्रादुर्यश्छन्नोत्तरू व्वहवः ॥ यथा यस्मिन्पंचपंचजना
आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेव वीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥ अत्र पंचमवर्णास्य लघोः स्थाने गुरोः करणं

अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः। कुंदलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिनिर्यद्भ्रमरगणा ॥ ४ = रथकारपंचमाश्च तालोवर्णाः पंच पंचजना मनुष्याः।२=

=पंचालघुसर्वत्रसममंधिचतुर्थयोः। षडंतककविज्ञानीयाच्छेषास्त्वनियतामताः॥ इति अनुष्टुभः अवृत्तेप्रलक्षणं ९= केतकमंभोदं। ध्वजदंगोक्षिपजलधरं। वेरक्वेदाशाजिनीमोयनो

शैलसुतासद्धार्द्धं मन्त्रिविद्धमुग्धशशिलेखरम्
श्रीर्षपरिस्थितगङ्गं संध्याङ्गतं प्रमथनाथम्॥

शृं के ७

छंदोभङ्गः अस्थाने विरतिर्यस्य तन्नुसन्न यतीष्यते। यथा। अप्रेमेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्वाणवन्द्योत्तमानां मस्तां च्छि
येवन्दूङ्गः। श्रीणांसङ्गीतसमाकर्णयनकैतत्स्नाओदंसदोध्यान्नरेशः अत्रचचंतुर्थस्थानेयतौकर्त्तव्यायां
तदन्यतोयतिकरणात्तत्सन्नयतीदं क्रियापदविहीनं यदशारीरंतदुच्यते। यथा। सेलसुआरुद्धद्धंसुद्धाण
वद्धमुद्धसमिलेहं। सीसपरिठ्ठिअगङ्गं संझापणअंप महाणाहं। क्रियापदाभावादशारीरमिदं १५ गु
णानांदश्यतेयत्रश्लेषादीनांविपर्ययः। अरीतिमदितिप्राज्ञस्तत्रिधात्रचक्षते॥ शब्दार्थोतियंयोगस्यच्छायामा
त्र प्रथमं त्रिधा। स्फलाश्लेषादियोगेनपुनस्त्रेधोपजायते। तत्रयः श्लेषसमतासौकुमार्यविपर्ययः शब्दस्था
नमाङ्गस्तमरीतिमतिदूषणं। तत्रविपर्ययेणश्लेषस्यसन्दर्भः शिथिलोत्तवेत। यथा॥ आलीयंमालतीमाला

राम ७

(अभावः)

लोध्रालिकलिलामनः। निर्दलयति मे स्फुलान्नमालमलिनेव वने। अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपद ताप्रति
भासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः तद्विपर्ययिणोशब्दप्रधानोयं श्लेषविपर्ययः॥ तवेतरस एव विषमः
समतायाविपर्ययात्। यथा· कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः। उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भः
कणोक्षितः। अत्र पूर्वार्द्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तरार्द्धस्य तु गाढबन्धत्वात्समबन्धेषु विषममिति विषमोनामश
ब्दप्रधानः समताविपर्ययोदोषः॥ सौकुमार्यविपर्यासात्कठोरत्वपजायते॥ यथा॥ अँसितार्न्निवुगं द्विछि
रस्वः क्षितीपतिरद्विरुक्त। अभिङ्गिः श्वभ्रद्रग्दृष्टैर्हृद्बाजेघ्नीयिघीहवः। अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं तु प्रती
तमेव॥ यातुकान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः। अर्थप्रधानः प्रोक्तः सवाक्यगुणविपर्ययः। तत्र· प्र

अमितास्त्रनिर्मार्गोयस्य सः हाससर्वाग्निः तस्य तु गपसंज द्विष्टिः अत्रैव दान स्वर्गक्षितीनां यामितां देवानां पतिः अद्विष्कृताक्षस्लोचनः। अभिङ्गिः अभिन्नधैः कक्षैः शुभ्रदृग्दृष्टैः धवलाक्षिविलोकितैः। मनोऽधविलोकनेनात्र कातागसोर्ध्वनपनाल

असितार्न्नि
रवर्णतुरसितानि
रवपदति
रत्नाकरः

अंगकमिति नसंसंगानि अवयवाय स्य सदनंगकमा काव्यमलंचक्रे मयगतादिति धातुसारान्मयमानागच्छंती मदालिका हंसी यस्या णाहं मेसर्थः ॥ १ ॥ मेयः काव्यनीयो र्थोयस्य मनन्दः ॥ २ ॥ इतीमति सर्वार्थ एव निर्दिष्टे गोहिमरेणवः अशान्तवादि मदं दंक्ष्यातेवां पाष्ना कुधिनसाव

= काव्यस्य संबंधी पलक्षणं शुभ्रांशुश्चंद्रः अनलं
= गंनीलंपरजं मगत्वाष्टगो कोमसम सः अनआकाश

ज्ञानुर्यपिमयप्रयोक्तोमयंमदइतीर्यतेरतिरत्नाकरः १
मदयमानेत्यर्थः ।

सनं केवन्नेत्तवेद्वाक्यंप्रसादस्य विपर्ययात ॥ यथा ॥ अनंगकमलं चक्रे मयमा नाम दालिका ॥ यस्या नमर्जुना जन्मसद्व
त्ताक्वोवलद्वगुः । अत्र शद्वानामनतिप्रसिद्धत्वादप्रसन्नत्वमितिसोपमर्थव्यक्तिं प्रसादविपर्ययो दोषः ॥ वाक्य
त्वव तिनेयार्थमर्थव्यक्तेर्विपर्ययात ॥ यथा ॥ महीमहावराहेणलोहितादुद्धृतोदधेः इतीयमेव निर्दिष्टेनेयालो
हित्यहेतवः तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥ कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यंग्राम्यमि
त्यपदिश्यते ॥ यथा विरहेतेविषीदंतं निषीदंतं नवाग्निकेकन्येकामयमानम्माल्लवनकामयसे कथं इदमत्रके
र्याम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोयं वाक्यस्य कान्तिविपर्ययो दोषः ॥ ओजो माधुर्यमौदार्यं न प्रकर्षाय जाय
ते । यस्मिंस्तमाद्भूतत्वप्रधानेतद्विपर्ययात ॥ वाक्येयः रवएयवीतिंत्वत्वमोजो विपर्ययः स्वसमत्व मितिप्राक्दर्श

सम्के
२

राम
२

वैदर्भीगौडीप्रभृतीनांलक्षणनिर्दिष्टिमेवध्वंते॰१॥ शब्दार्थयोरुक्तिविचित्रौचिरोजः।२॥ शब्दार्थयोश्छिन्नवृत्तिविधायित्वंमाधुर्यं॰५॥

षत्नमिहतद्विदः॥ यथा॥ स्मरःखरःखलःकान्तःकायःकोपश्चनःकृशः। च्युतोमानोधिकोरागोमोहोजा
टी२ तोसवोगताः॥ अत्रसत्यप्यसमस्तपदातिधानेसमस्तविवार्थस्यसौकुमार्येश्लेषादिगुणसामग्र्यतावा
न्नवैदर्भीतिः।नापियथोक्तलक्षणालाटीयाद्या दयरतिवलितरीतिलाटद्यमोजोविपर्ययः शब्दार्थ
प्रधानगुणविपर्ययोदोषोभवति॰ यदाहइत्यादिवन्ध्यपारुष्यंशैथिल्यंवनियच्छति।अतोनेनमनुप्रा
संदाक्षिणात्याःप्रयुंजते॥ माधुर्यव्यस्तयोयस्मात्जायतेरीतिरवएनातातदनिर्मूढमित्युक्तंकाव्य
सर्वस्ववेदिभिः॥ यथा॰ नखिनांवनदीनांचशृंगिणांशस्त्रपाणिनां।विश्वासोनैवगन्तव्यःस्त्रीषुराजकु
लेषुवा॥ अत्रनखिनांवनदीनांचेतिपदद्वयचकारेणरीतेरुपक्रमेशृंगिणांशस्त्रपाणिनामितिच

स·कं· कारानिर्व्वाहात्तस्त्रीषुराजकुलेषुवेतिषष्ठीपरित्यागाच्चमत्कारार्थत्वाच्चमाधुर्यविपर्ययोनामायंशब्दा
९ र्थप्रधानगुणविपर्ययोदोषः।यदाह·मकरंदरसवद्वाचिवक्तस्वपिरसस्थितिः।येनमाद्यन्तिधीमन्तोमधु
१ नेवमधुव्रताः।।ययाकयाचिच्छ्रुत्यायत्समानमनुभूयते।तद्रूपादिपदासत्तिःसानुप्रासारसावहा।।य
स्करीतिरनिर्व्वाहादौदार्यस्यविपर्ययः।वाक्यन्नुदनलङ्कारमलङ्कारविदोविदुः।यथा·दीर्घपुच्छश्चतुष्पा
द्ः ककुद्मान्लम्बकम्बलः।गोरपत्यंबलीवर्दस्तृणमत्तिमुखेनसः।तदिदमप्रस्तुतार्थत्वादनुत्कर्षवि
शेषणमनुदारंनिरलङ्कारमित्याचक्षते।सोयमौदार्यविपर्ययोनामशब्दार्थप्रधानगुणविपर्ययोदो राम
षः।यदाह·श्लाघ्यैर्विशेषणैर्युक्तमुदारंवाक्यमिष्यते।यथानीलांबुजन्मीजमसरोहेमाङ्गदास्यः।उ ९

त्कर्षवाञ्छगुणः कश्चिदुक्तो यस्मिन्न गीयते।तदुदाहृतयत्नेन सनाथाकाममपद्धतिः।अपार्थमर्थमिकार्थमप्र वाक्यार्थदोषानाह १
संशयमपक्रमं।खिन्नं वैवातिमात्रं च परुषं विरसं तथा।हीनोपमं तवेश्वामद्धिकोपममेव च।असदृ
शोपमं वाप्यप्रसिद्धोपमं तथा।निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोडश।उक्ता वाक्यार्थजा दोषाश्चैषां ल
क्षणमुच्यते।समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थमिति स्मृतं।यथा-जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गा
यति मङ्गलानि।तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्नुमायां लशुनस्य कोऽर्घः।अत्र समुदायार्थः कोपि
नास्तीत्यपार्थकमिदं॥ ॥व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यद्वा स्यान्निःप्रयोजनं।यथा-आंहिषातां रघुमाघोश
रतं गामश्रमं त्वच।स्वामहौषीत्तनुं वक्रोदस्य सौरामलक्ष्मणौ।अत्रांहिषातां हत्से तासामेवा मावि

=अंहतिर्गतिकर्मा·२=सन्नंगामश्रमं प्रति गता विस्तरेन नैव भाति गम्यते·इत्येति·दृसोऽश्या... वतानार्यताद्व ... माप्याहकात्यामिनिर्यत्नभ्या·९=

=कथं पुनरर्थपुनरुक्तिः कस्य भेदस्यत आह· आर्थ्यां चेति· शब्दस्यावगतस्य शब्दवैसेय पुनः प्रतिपादनेऽर्थपुनरुक्तिः । केवलमर्थतोऽवगतस्य [redacted] शब्दवृत्त्या पुनः प्रतिपादनेऽप्यर्थत्वमिति भेदः इति भावः । २= अभिन्नेवोदाहरणे निःप्रयोजनत्वमाह· नचेति· २=
पारेकार्थ्या २

स·कं
१०
10

तिरधकव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति ननु प्रियसनेनैव लाभमिति अहोपीदित्यनेनैव वक्षाविति गम्य
त इति गतार्थत्वं नैव शरत्वं गाश्रमणामवं तन्नु होमो वा ग्रतः कृपाशरीरोपयोगीति निःप्रयोजकत्वम
तो घव्यर्थनामावाक्यस्य महावाक्यस्य वार्थदोषो लवति आर्थीं वृत्त्या लब्धस्य शाब्दोति हासादौ शब्द
स्यालक्षणमपौनरुक्त्यायेत्यर्थपुनरुक्तो लिख्यते ॥ उक्तयत्तिन्नार्थमेकार्थं ॥ यथा· प्रसाधितस्याथ्रसुरद्वि अपतरुतमस्य
षो भूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत् । वपुष्यशेषेखिललोककान्तासानन्यकाम्या त्युरसीतराखु ॥ इत्य राम
त्रैकार्थमिवाह· कपाटविस्तीर्ण मनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्यतस्य । आनंदिताशेषजना बभूव १०
सर्वांङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः ॥ अनयोः श्लोकयोरेकार्थत्वादवृत्तिन्नार्थमेकं वाक्यं महावाक्ये उष्यति ॥ सं

=मनोरथप्रियस्य मनोरथमात्रेण=
=प्रियतयाविषुयी कृतस्य अलोक=
=स्तैनयोरससौनलोले ईक्षणेयस्या=
=तस्याः संबोधनं ०१=

उ=कारयित्वाझोरंग्राम मपटोपष्कां। ऊन्काच नह्लवं तिथिवारो ज्यौतिषिकं प्रष्टुं चलितः=३

दिग्घार्थमससंशयं॥ यथा मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि। आराहन्निरियं मातान क्षमाइत्थमीदृशं॥ अत्रारात्रश्च भृतिशाहानाशुं तथार्थतान्माताइत्सतिनइत्सतिवेतिसन्दिग्धं॥ वाक्यं यत्तुक्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते॥ यथा कारा विज्ञ णारवउरंगाम तज्ञोमज्जिउंग्रजिमिउंग्र। णकवनंतिहिवारं जोइसिअंपुच्छिउं चलिउ॥ अत्रांकुरकर्म्मणो नन्तरं नक्षत्रप्रश्ना दिदमपक्रमं॥ नास्याधिक्यावनिर्मूढं रिवन्नमाउअम्महाधियः। यथा वेवाहिज्जणाबद्धआसाखुरत्रदोलिआएणिज्जत्ती। रोअइदिअरोतंसंठवेइपासेणंवच्चनो॥ अत्र नवकान्तस्य नवपरिणायवतीस्वरूपलणानस्यानिर्मूढत्वात खिन्नत्वं॥ यत्सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रमुच्यते॥ यथा भक्केन कलिकाकोषघ्नयाश्यामपीयत। ववर्षविपिनोत्सके गोष्पद यथामक्षाश्च

विवान्ध्यवधूः श्वशुरकुलं दोलिकयानीयमाना रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन्=३

=नवपरिणायवसाहित्यकपंमाज=
=मपृथिवितालितकृतोदपविचितेन
=देवरेणमामनसंताणाभिवृतंदपे
=गमनाभावनस्यचात्रानिर्वाहः।२=

=अभयार्थत्वात्स्यरिमातुः
=साध्वीतिनद्भआराधनिर्मेकं
=दर्षितिमीतिनोर्धक्ष्यसत्तेन
=विधेयमिसर्थौ, धान्नाहमिर्दृ
=रक्षितेसपर्कतवार्वक्षवादिच
=धमिसर्पः।×नमक्ष्यसमी×प
=दिवामातुरसाध्वीत्वनतास
=भीपर्थमित्वादवधपाविधेयंन
=भीसतिमपार्थंत्वबाधितेन
=विधेयमितसर्पः आरबूस्त
=भीपर्योविरितिकामः।२=

नेप्पारझीणाती तिग्रुत्पत्तिः १

रवाद·विषं·पिब मूत्रं·नीयस्व·मार्या·प नत्नुतेवत्रं।दंतखंडितस्तनिका ज्ञिप्वाश्रुतं शपतिमाता२

स·को त्र कुलिकाकोषेगोःपदं भक्ष वर्षस्यासन्नवादतिमात्रतो॥ यत्तु क्रूरार्थमसर्थ्यं परुषं तु तदुच्यते॥ यथा
११ ।खाहि विसं पिव मुत्तं णिज्ज मुमारी अपड्श देवत्तं।हन्त कखुणि अथणिआ खिवि विजणं मुअंसवइ्मा आ।
अत्र खाद विषमित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात्परुषं॥ अपकृतरसं यत्तस्माद्विरसं तन्निगद्यते।य
था·तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जही हि किं तपसा।सफलय यौवनमेतत्सममनुरक्तेन सुत
नुमया।अत्र पितृमरणसंप्राप्ताः संतोषे प्रवर्तनमपकृतरसत्वाद्विरसं॥ हीनं यत्रोपमानं स्यात्तद्धी
नोपमं स्मृतं।यथा·कविरयं प्रसरताक विराशुतनिभता।शुनेव सारंगकुलं त्वयाप्ति भिन्नं द्विषां बलं॥ अत्र राम
शौर्यशालिनः शुनोपमितत्वाद्धीनोपमं।तदेव यस्मिन्नधिकं तद्विद्यादधिकोपमं॥ यथा·अयं पद्मासना ११

नमन्नहरं रोषानलनिर्दग्धविमुग्धमन्मथशरीरं। विस्तृतनितंबनिर्गतगंगास्रोतसमिव हिमवंतं =२

सीनश्चक्रवाको विराजते ॥ युगादौ भगवान्ब्रह्मा विनिर्म्मितसुरिव प्रजाः। अत्र चक्रवाकस्य जगतस्रष्टा ब्रह्मणोपमि
तत्वादधिकोपममिदं ॥ यत्तु तुल्योपमानेन तद्रूपस्य सदृशोपमं। यथा· णमह हरं रोसाणलणिद्दड्ढविमुद्धवम्महसरी
रं। वित्थअणिअंबणिग्गअगंगासोत्तं व हिमवंतं ॥ अत्र कोपानलनिर्दग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितंबनिर्गत
गंगास्रोतसा हिमवद्गिरिणा सहसादृश्यादिदं सदृशोपमं ॥ अप्रसिद्धोपमानं यत्प्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ यथा
कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव महिषः शशीव काममिदं ॥ शरदिव विलासिततरुणी विलसितपुलकांकुरा सेयं
॥ अत्र कुमुदमुखयोः गोमहिषयोः कामशशिनोश्च प्रतीयमाने शारदतरुण्योश्चाभिधीयमाने सादृश्ये उप
मानोपमेयत्वाव्यवस्थानात्प्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदं ॥ यद्वलंकाररहीतं तन्निरलंकारमुच्यते ॥ यथा· कोलाखणणिं

=मनसादृश्यमयेऽकोधर्मः शब्देनानुपात्तः प्रतीयते तत्र प्रतीयमानेन च प्रतीयमानं सादृश्यं यथा कुमुदमुखवादीनां सौन्दर्यादिकं। यत्र पुनः स धर्मः शब्देनोपादीयते यथा शरदतरुण्योर्विकसितपुलकांकुरत्वं तत्राभिधीयमानं सादृश्यमिति विवेकः॥२=

कोलाः खनन्ति इत्यंशः श्वाः खादन्ति इत्यंतकर्मांसानि उत्तु काश्चंतिकाका का काकाः उत्तकाविपादपत्रिः

स.कं मोत्यंगिद्धा खवा अन्निमउ अमंसाइं। उत्तु आहणन्ति काए का आउत्तु एविबा अन्नि॥ अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिध
१२ नाज्जौ त्याद्यलङ्कारासंत्तवे निरलङ्कारत्वा मायं वाक्यार्थदोषः सविशेषणेक्लोरपत्तसमित्यादिवीक्य दोषाङ्घि द्यते
॥ ॥ अश्लीलमिति निर्द्दिष्टम श्लीलार्थप्रतीतिकृत्। यथा उद्घतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरैषिणः। पतनं जायते व
शं पक्लृप्तेणापुनरुन्नतिः। अत्रोद्यतस्य परं हन्तु मितिसंभोगारंत्त विषयाप्नतस्य विवरैषिण इति वराङ्ग विषयाप
तनं जायते वश्य मिति रेतो विसर्ग विषया कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिरिति नष्टराग प्रत्यानयन विषया अश्लीलावाक्या
र्थविषयाप्रतीतिर्भवति ॥ १५ ॥ विरुद्धंनाम तद्यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत्। प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना॥ राम
यो देशकालल्लोकादिप्रतीपः कोपि दृश्यते तमामनन्ति प्रत्यक्ष विरोधं सुहृदुद्धयः। तत्र देशविरोधो यथा सुराष्ट्रेषु १२

=आसादीसादिपरालाष्मसर्वस्त्रताव कोकिरभिधीयते· कथंतर्हि [illegible] विक्लताभावरूपाद्यीयमुच्यश्चत्तुमादन्नसादेःशाद्दोषा दस्यमेत्कत्राह· सविशेषणादिति· तत्रविशेषणत्त्वयोगेप्राद्दानामेववक्तायाःप्रतिरेकोनापवादइतिप्राद्दमलंप्रहत्त

=अशीमांकपंदेशात्समतआह‧देशोदीति‧२= निचुलः कटहरा इति भाषायां ख्यातः। २=

स्तिनगरीमथुरानाम विश्रुता। अक्षोलनारिकेलाद्यायद्रुपान्ताद्रिभूमयः। अत्रमथुराह्वेतुमथुरानाम्नगरी
नास्तितत्पर्यन्ताद्रिभूमिषुवाक्षोलनालिकेराणाम लाबात्तद्देशोद्भिवनराश्चादिरिसमयं देशाकृतः प्रसक्तवि
रोधः। कालविरोधोयथा। पद्मिनीनक्तमुन्निद्रास्फुटत्यह्निकुमुद्वती। मधुरुत्फुल्लनिचुलोनिदाघोमेघदुर्दिनः
। अत्रपद्मिन्यानक्तंकुमुद्वत्याअह्निमधौनिचुलानाममुन्निद्रतातावात्। निदाघस्यमेघदुर्दिनत्वात्कालोनक्तं
। दिनर्त्तव इति कालकृतोयंप्रसक्तविरोधः। लोकविरोधोयथा। आश्लितकेसरोहस्तीतीक्ष्णश्रृंगस्तुरंगमः। गुरु
सारोयमेरण्डोनिःसारःखदिरद्रुमः। अत्रहस्तिहयेरण्डखदिराणांकेशरादिसद्भावस्यप्रसक्तेणानुपलम्भात्
जक्तमसद्भावेरोलोकइतिलोककृतोयंप्रसक्तविरोधः॥ यक्तौविसमवतितादिकृतोयस्तिहकस्त्वत। अत्रमान

पनसः कंटाकिफ
लो निचुलो हि
ज्जलो म्बुजः २

सुराभिमधुपान लंपटभ्रमरीणावद्धमण्डलीवंधस्य कस्यमनो नानन्दयति कूर्मीपृष्ठस्थितं कमलं =१

स॰ कं॰ विरोधः सकृविमुखैर्निगद्यते ॥ तत्रयुक्तिविरुद्धंयथा ॥ सुरहिमऊपाणलंपडभमरगणावद्धमण्डलीवंधो कस्स
१३ मणंणाणन्दइ कुम्मीपुट्ठट्ठिअं कमलं ॥ अत्र कूर्म्मीपृष्ठे कमलोद्भतेरयुक्तत्वात्युक्तिविरुद्धमिदं ॥ औचित्यवि
रुद्धंयथा ॥ पट्टंसुउत्तरीएणपामरोपामरीएपरिहिसइ । अइगरुअरूरकुम्मीभरेणासेउल्लिअंवअणं ॥ अत्र
पामरस्यपट्टांशुकोत्तरीयत्वेनमनोविसादो चित्यविरुद्धमिदं ॥ प्रतिज्ञाविरुद्धंयथा॰ यावज्जीवमहंमौनी
ब्रह्मचारी चमेपिता ॥ माता चममवन्ध्यासीत् स्मरामोनुपमोत्तवः ॥ अत्रस्वयमुक्तेरेवयावज्जीवमहंमौनी
त्यादिपदानामुक्तप्रतिज्ञाविरोधात्प्रतिज्ञाविरुद्धमिदं ॥ धर्म्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोपियः क्वचित् राम
। तमागमविरोधाख्यंदोषमाचक्षतेबुधाः ॥ तेषुधर्म्मशास्त्रविरोधोयथा ॥ असावनुपनीतोपिवेदानधिजगे १३
पट्टांशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्याः परिहसति ॥ अतिगुरुकपूरकुम्भीभरेणाउर्द्धिग्नं वदनम् ॥ ५ = कूर्म्मोदनः अन्यपचापिपूर्वान्नसर्वथासंभयाकमा =
= णाभाव[illegible]: कदाचित्सामरेणाधिराजप्रसादादिनातत्संबंधसंभवात्तथापिपामरोचित्यप्रतिसंधानेपट्टांशुकावगुंठनमनुचितं विदग्धनेपथ्यपरिधेयशादिनागमनाभावदिचयरक्षणपामनरत्वंनदलोचित्यविरुद्धमिति ॥ ५ =

गुरोः। स्वभावशुद्धः स्फटिको न संस्कारमपेक्षते। अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्मशास्त्रविरोधः। अ
र्थशास्त्रविरोधो यथा- कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः। अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया।
अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वाच्छत्रुविजये चाहङ्कारस्याहेतुत्वादर्थशा
स्त्रविरोधः॥ कामशास्त्रविरोधो यथा॥ नवो नवैष्टविन्नोष्ठे दशनाङ्को विराजते। मूर्छनासप्तस्वरः सोयं त्रिग्रामम(स्त्र)
वर्त्तते॥ अत्रौष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात् कामशास्त्रविरोधः। त्रिग्रामाणाञ्च मूर्छनास
प्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोपि तद्रूपत्वात् कामशास्त्रविरोध एव। एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां
च यत्क्वचित् दोषा इह हेयतया वेदितव्याः। सकाव्यं कर्त्तुमर्हति। अलंकृतमपि श्रव्यं न काव्यं गुणवर्जितं। गुणयोगस्

नीमादिचतुःषष्टिकलानां कामसूत्रकारैः कामांगत्वेनोपदेशात् कामशास्त्रविरोध इत्यर्थः॥ व॰

१ षिकाइति। बाह्याः शब्दगुणास्तद्भिन्नान्तरास्त्वर्थसंश्रयाः। वैशे॰

स॰कं॰ योर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः। त्रिविधाश्च गुणाः काव्येलवन्निकविसम्मताः। वाह्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशे॰
१७ षिकाः स्मृतास्तेन्नं दोषत्वेपि हि ये गुणाः चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः। ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षण-
१५ योगतः॥ श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता। ओजस्तथान्यदौ-
र्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता। तद्वत्समाधिः सौक्ष्म्यं च गाम्भीर्यमथ विस्तरः। संक्षेपः सम्मितत्वं च भाविकत्वं गतिस्तथा।
रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्ष्यलक्षणे॥ तत्र गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते। यथा उत्तोयदिव्योम्नि
श्यक्रुञ्चवाहावाकाशगङ्गापयसःच्युतेतां। तदोपमीये नतमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः। अत्रतिन्ना- राम
नामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन संदर्भस्य सुश्लिष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः॥ प्रसिद्धार्थपदत्वं १४

= एकपदताप्रतिभासश्च अश्लितसंधिनाकृतः॥१२

सुश्लिष्टानि पदानि यत्र तस्य भावः ३

द्वितानि १

=प्रसादो द्विविधः । प्रतीयमानविषयो वाच्यविषयश्च · तत्र प्रतीयमानविषयो यथा· एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी · लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥ इति · अत्र गुणावगताद्यभिलाषात्... गाहन्तामिति · १=

यस्य वैसादृश्यं निगद्यते । यथा· गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोम-
न्थमभ्यस्यतु । विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धम
स्मद्धनुः ॥ अत्र गाहन्तामित्यादिषु प्रसिद्धपदोपादानात्प्रसादः ॥ यस्मिन्नुपक्रमोऽभिप्रवर्णं बन्धविधिप्रतिब- बन्धुर्नकुटपिङ्गहा
वैषम्येण लक्षणं समता सा विधीयते । यथा· चञ्चत्कोटिकरकोरककलारतां जिवधामवन्त्युलोजटापटलेहरस्य । वित्पमर: ४
तन्वन्तः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जझङ्कारडम्बरविराविसुरापगाम्भः ॥ अत्रोपक्रमादासमाप्ति प्रस्फुटबन्ध-
स्य निर्वाहात्समता ॥ या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यमुदाहृतं । यथा· स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः प-
योधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः । वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे क्रमेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ अत्र पदेषु संहि-

=अस्वावर्णाः स्वरेषु ह्रस्वाः व्यञ्जनेषु वर्गाद्याः ... दीर्घाः स्वराः व्यञ्जनेषु ... संयोगाश्च अस्फुटाः ... तेषामन्यतमस्यौ... बन्धविधिः प्रतिपदवैषम्येणोपक्रमनिर्वाहादिना भणनं सा समता ॥ ५=

पृथग्विपदानि यत्र भासन्ते स पृथक्पदः २

सं·कं· तात्तावात्स्पृथक्पदत्वेन माधुर्यं ॥ अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं । यथा-मएडली कृत्य बर्हाणि कण्ठैर्म
१५ धुरगीतिभिः । कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि । अत्र सर्वकोमलत्वे सति श्लेषविपर्ययदोषः शैथिल्या
भावात् वाङ्मल्येन वर्णानामनिष्ठुर्यात् सौकुमार्यं ॥ यत्र संस्पर्शेन वाक्यत्वमर्थमक्लिवदन्ति तां । यथा वागर्थाविव सं
15 पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ । अत्र वाक्यपरिस्पर्शेन तयार्थसमर्थ्यकत्वादर्थव्य स्य४
क्तिः ॥ यदुज्वलत्वं बंधस्य काव्ये सा कान्तिरुच्यते ॥ यथा-निरानंदः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले न साले सा
लम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते । प्रियंगौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति स्मरंल्लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं म राम
धुकरः । अत्र बंधस्य छाया बलमौज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥ विक त्वं बंधस्य माधुर्ये रौदार्यमुच्यते । यथा १५

विकटैरक्षरैर्बंधो यस्य तस्य भावः

=नगैः स्पर्द्धते पर्वतोच्छ्रायमनुकरोति॰ विदलति विशेषेण स्फाय्यते॰ मारुतवशं यातो वायुग्रस्तः॰ क्रमतो नमादः सकल विशेषण सत्कार योगः॥२= निम्न आर्द्रीभावे॰ ४= आधाववर्यप्रतिपादक विशेषणानि आद्य विशेषणानि बेव्यामुपादानात्॰ ५=

आरोहत्य वनीरुहः प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्द्धते खं व्यालेढि विवेष्टते क्षितितले कुञ्जोदरे लीयते। अन्तर्भ्राम्यति
कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरुधः किं तद्यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने॥ अत्र विकटाक्षरबंधत्वेन वृत्य
ङ्गि रिव पदैर्यावाक्यरचना साउदारतेति॥ श्लाघ्यैर्विशेषणैर्योगो यस्य सा स्यादुदात्तता॥ यथा॰ श्रुत्वायं सहसाग
तं निजपुरत्रासेन निर्गच्छतो शत्रूणामवरोधनेर्जललवप्रस्यन्दितिम्यत्पुदाः। श्रुत्रे समग्र निपद्यविस्मुपवनेवा
प्योनवाम्भोरुहि क्रीडाद्दौवसशाद्वले विवलितग्रीवे विमुक्ताहशः। अत्र श्रुभ्रे पद्मविनिनवाम्भोरुहिदूत्यादि श्लाघ्य
विशेषणोपादानादुदात्तता॥ अजः समासभूयस्त्वं॥ यथा॰ जयति भुजगरज्जुग्रंथिनिःपीडितेंदुस्रवदमृत
निरन्तरपिततत्वैः कपालैः। विरचितनुतिवन्धो मूर्ध्निसद्यः पुरारेः परिणतबहुकलसवलणं ब्रह्मघोषः।

ऽऽदंपरेऽ दि॰गा॰ ज्वलं यांनरवांमस्त्रामिंअंघितलंतमप्रिःप्रयोगैःकुंडजिनतं॰ ३॰ अजीवनिः। जीवनाभावोमरणमितियावत् अवमाअवमाननंमाःमास्तु अजननिःजन्माभावः ७॰ मातरिकिः वागेद्भाः संबोधनं ७॰

स॰कं॰ अत्रस्तुजगरज्जुग्रंथ्यात्मादीनां समासश्लयस्यादोजः ॥ ॐर्जित्यंगाढबन्धता यथा ॥ आस्मिन्नी षद्दलितवितत

१६ स्तोकविच्छिन्नलग्नः किंविच्छीलोपवितवितत: स्तुंजितश्चाच्छितश्चाधूमोमीडम्बरुणमहिषस्कन्धनीलोदवाने:

16 स्वैरंसर्प्पद्स्तजतिगगनेगलदानघभंगात्। अत्रगाढबन्धस्यस्पष्टमेवप्रतितानादौर्जित्यं ॥ प्रेयःप्रियतराख्या

नंचाटूक्तौयद्विधीयते ॥ यथा सोजन्मास्तुनिषेवेतुधप्रियगुणग्रकारस्वर्म्मद्रुमप्रारोहप्रतिपन्नवत्सलमहात्मागि

नृविवेकाश्रय। लक्ष्म्यावासमनस्विनीमनसिजव्यापारदीक्षागुरोश्रीमन्मंजकिमिलसंजनस्तुपस्यस्तुदृशाना

हृत्सि। अत्रसोजन्मास्तुनिषेदत्यादीनांप्रियार्थानांपदानामुपादानंप्रेयः ॥ कुसन्तिःस्तुपतिजयात्रुपोच्यतेसास्त राम

शस्तता। यथा तस्यांजीवनिरक्षमातरंवमाजीवस्यमाजीवतोऽश्चयाक्षाजंतनिः किमप्यजनुषाजन्तोर्हयाजन्मन:। १६

मुने तिसबोधते

=भर्त्रीच्छतिदीयमानांग्रहणानि॰ आशोकी॰ अशोकसंबंधिनी॰ अशोकायदत्तानांकिसलयानांपत्राद्यत्तिं॰ ६=मरुपवनेभ्यके॰ ७=विपरीतकारककारणिकर्मणिमत्तयंदधातिनकर्त्तर्वीत्यर्थः। ८=श्रुतेनमाव्यवधानेनावगतस्यवाक्यस्यार्थस्तस्य॰ ८=अंतःसंज

यस्यामेवनवर्द्धतेनयजतेनोपैतिनालोकतेनोसश्नोतिनमन्यतेनमनुतेनाभ्येतिनध्यायति। अत्राजीवनिरज
ननिरित्यादीनांक्रुवंतानांवर्द्धतेपजतेइत्यादीनांतिङन्तानांवस्तुसमनिःस्तुशारत्ता॥ समाधिःसोमधर्म्माणांयद
न्यत्राधिरोपणं॥ यथा॰ उंतीछत्पाशोकीकिसलयपुंराह्निमधरःकपोलःपाण्डुत्वादवतरतितालीपरिणतिं।
परिम्लानप्रायामनुवदतिदृष्टिःकमलिनीमितीयंमाधुर्यस्पृशतितवतनुलक्ष्म्यस्तजते। अत्रपृतीछत्पवतरतिअ
नुवदतीत्यादिचेतनक्रियाधर्म्माणामचेतनेष्वधरादिष्वुपचारेणाध्यारोपणंसमाधिः॥ अतःसंजल्परूपत्वेश
ब्दानांसोऽह्यप्रयुज्यते॥ यथा॰ केवलंदध तिकर्त्तवाविनःश्रत्तयानिर्हनजातुकर्म्मणि। धातवःसृजतिसंहरत्या
त्मयत्नोतिरत्रविपरीतकारकः। अत्रसृतावगतवाक्यार्थस्यसृजतिसंहरतिशास्त्रिस्यतरतिशब्दानामसः

अल्पत्वेनशब्दानामनुचितं॥

=आत्मनो विक्रमं अमितं संख्याविशेषेणापरिच्छिन्नं तनु विक्रान्तय· १=परिमितविक्रान्तत्वं· त्रिविक्रमत्वं २=पुण्डरीकं पद्मं कमलं च· पुंडरीकं सितच्छत्रे सितांभोजे च भेषजे । पुमान्व्याघ्रे शितग्रध्दप्रकान्ताकोवगद्व १=

स·कं संजल्परूपेण सूक्ष्मतया सूक्ष्मत्वं ॥ ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यं ॥ यथा· मौलौ धारय पुण्डरीकममितं तं तावदात्मनो विक्र

१७ मं च काङ्क्ष वहपादयुग्ममवनिं दोर्भ्यां समभ्युद्धर । लक्ष्मीं नूनिकटे निवेशय सतवज्याया दिवौकस्पतेर्बिभ्यन्नः

करलोकवीर तदपि ज्ञातो हरिः खल्वसि ॥ अत्र नाभ्यां पुण्डरीकधारणं परिमितविक्रमत्वं चक्राङ्कितकरत्वं दं

ष्ट्रयावसुधोद्धारणं वक्षःस्थलनिवेशितलक्ष्मीकत्वं इन्द्रावरजत्वं ध्वनतीति गाम्भीर्यं ॥ व्यासेनोक्ति क्तविस्तरः ॥

यथा· जनःपुण्यैर्यायाज्जलधिजलतां वै जलमुवस्तथावच्छुवैनं निदधतु मुखैः शुक्तिवदनो । ततस्ताम्रे पो

भिःपरिणतिमसौ विद्रुतु यया तु विंतन्वन्रूपीनप्तनिहृदितवायं विलुठति ॥ अत्र कथमहं लवन्नकुवतदेवि

लुठामीत्यतिशायस्य विस्तरेण प्रकाशितत्वादयं विस्तरः ॥ समासेनाभिधानं यत्समसंक्षेप इति स्मृतः ॥ यथा

व्यसनं व्यासः
व्यसनं व्यक्ती
करलेषु प्रथकर
णमितिया वत्
णम
१७

रतिर्मनोनुकूलेर्थे मनसः प्रवणायितम्। रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितो भावः
प्रोक्तः

= लावण्याद्वपन्ना चित्तवृत्तिर्लवः ४

समाप्लुतस्सुतानीतमहौषधिहृतव्यथः। लङ्कास्त्रीणां तु न त्यक्ते विलापाचार्यकं शरैः॥ अत्र कथाविस्तरस्य प्रतिपाद्य
स्यार्थस्य प्रबन्धकृतसंग्रामरसविच्छेदाशङ्कया श्लोकार्द्धमात्रेणोक्तत्वात्संक्षेपः॥ यावदर्थपदत्वं च सम्मितत्वमुदाहृ
ते। यथा· कंचिद्वक्तुमिति नो वा विके विद्वाविन वक्ति नो वा विवक्षति वाच्यमेनामेवाविनवक्षति॥ अत्रार्थस्य प
दानां च तुल्यत्वाद्विस्तृतवत्तुल्यत्वेन सम्मितत्वं॥ भावतो वाक्यस्य वृत्तिर्याताविकं तदुदाहृतं॥ यथा· एते हि वत्सरघु
नंदन पूर्णचंद्रत्वद्यामिमूर्द्धनि चिरं च परिष्वजे त्वां। आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वंदेथवा चरणपुष्क
रकद्वयं ते॥ अत्र प्रहर्षवशाद्दनो विनापि वंदेथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीनामुक्तत्वाद्भाविकत्वं॥ ग
तिर्नामक्रमायः स्यादिहारोहावरोहयोः। यथा· वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्कलाकोटीकांतं

= ॥ नेणपिगलदम्भुद्धतिभयं [redacted] निपतनपियावरणादिआयाभीमत्वं प्रहा॰ कौमैस्तानस्तानश्च नरणाद्भिन्नासैर्दिगलंतसंपद्यमानापाः सुरुगिसलतंसंबंधिनीग्रामीत्रावा॰ स्वरस्यारोहादिति॰ स्वरमाधेनाकारादपरकविंशामिलस्यारोहः श्रवार्धितयाहि॰ प्रथमंवम्रसकान स्तो
= स्वरसाकानहलादि॰ उत्तरार्द्धे चावरोहः॥ तथाहि॰ मिश्रितिप्रथममौकादस्तानस्य हलसकान उसाधि॰ [redacted] २=

स॰ कं॰ कँम्रविगलद्दम्भुद्धतिर्तिया। मिथः संमूर्छद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलैरनाहष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥

१८ अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहाउत्तरार्द्धे चावरोहाउक्तिः ॥ उपक्रमस्य निर्वाहो रीतिरित्यभिधीयते॰ यथा॰ या ताना सि

१८ गिरेः ह्रतानं पयसा नानीसिंनन्ता पितानश्वासैः फणिनो सिंनतलदनुगा नायासिता कापिनं ॥ स्वैवेश्मप्रतिगच्छ

तोरितिशुक्रः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं साश्रम्नो त्वरयुग्मपंक्तिरूतयोरत्यायता पातु वः ॥ अत्र प्रत्येकं प्रथमपदानंतरं न

जो विनिवेशान्क्रमालेहो रीतिः ॥ विशिष्टालाणितिर्यास्याउक्तिं ताङ्कवयो विदुः ॥ यथा ॥ कुशलं तस्या जीवतिकु

शलं पृच्छामि जीवति स्तकं ॥ पुनरपि तदेव कथयसि मृतानु कथयामि यान्श्वसिति ॥ अत्र कुशलं तस्या इति पृ राम

ष्टे कुशलमकुशलं वेति वक्तव्ये यो यं जीवतीत्साहित्युक्तिं तस्या जीवितमात्रशेषता प्रतिपादनं तत्र कारः सकाम १८

[illegible]

सत्कर्मप्रवेशनमावापस्तत उद्धरणमुद्वापः = ४

युक्तिसंज्ञां ललते ॥ उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया ॥ यथा । अम्बुहृतावसुमतीदलितं रिपुरः क्तिम
क्रमक्रवलिता बलिराजलक्ष्मीः । अत्रैकजन्म निरूतं यदनेन पूर्वाजन्मत्रये तदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥ अत्र
प्रकृतिस्थुकोमलकठोरभ्योग्राम्योपनागरनागरे सोवापदेत्सं अम्बुहृतादीनां प्रकृतिस्थादीनां ग्राम्यादीनां मुल
यषाश्वापदानामावापोद्वापासांसन्निवेशचारुत्वेन योयमासामिको नारिकेलीपाकोष्टद्वीपाकोकारस
दिद्वीकपपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते तथा वैतद्वाक्यं नारिकेलीपाक इत्युच्यते एवं सहकार पाकस्तद्वीकापाके
अप्युदाहरणीये इति ॥ १४ ॥ उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरिम्यमी ॥ अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रपञ्चयन्नाह ॥
तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ यथा । दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्यानयने पि

१ अन्नष्टमानस्य वाक्यार्थस्य बुद्धिचातुर्येण घटनं संविधानं = १

[illegible]

=सुरतान्तोमनरूपेणवीर्यपतनं·४=

स·कं· धायविहितक्रीडाजुबंधश्छलः। ईषदङ्कितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसामन्नर्हाल्सलसत्कपोलफलकोधू
१९ र्त्तोपरांचुंबति। अत्रैकासनोपविष्टयोः प्रियतमयोर्ह्निलासिनाएकानयननिमीलनकेलिकर्म्मणावंचिताअ
19 न्यानुवदनचुंबनेनरंजितेतिसयंसंविधानेतुष्टत्वतारश्लेषोनामवाक्यार्थगुणः। यत्तुश्लाकघमर्थसपञ्चसादृश्योलिखी
यते।। यथा· अयमुदयतिमुद्राभंजनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं। विरहविधुरकोकद्वंद्वबं
धुर्बिभिंदन्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि।। अत्रपद्मिनीविकासकरणेउदयशैलावतरणेकोकशोक
हरणेतमोविदारणेवच्छत्रक्रोपिसूर्यलक्षणोर्थःप्रकरणपलक्ष्यते।। अवैषम्यंक्रममवतासमलमितिकीर्तितं। य राम
था· अयेश्रीनखपाटलंकुरुखकेशपाशं हृयोर्तागयोर्विलासोकस्तुपोठरागंश्रुं वंतंलेदोन्मुखंवतिष्ठतिइषदहर १९

=सुभगं·१=पाठः।

जः कणाग्रकपिशा चूते नवा मंजरी मुग्धलक्ष्मवधौवनस्य वसरवे मध्ये मकश्रीः स्थिता। अत्र मकश्रियो मौग्ध्यस्या
गयौवनारम्भकृतानां विशेषणानाम वैषम्यात् समता॥ माधुर्यमुक्तमाचार्यैः क्रोधाद्यावप्यतीव्रता। यथा· भ्रूले
दस हसोद्धृते पिवहनेनेनी तं परां न म्रता मीषम्नां प्रतितिरस्कारि हसितेनोक्तमेवो निष्ठुरं। अत्र वीक्षप जडीकृतेन प्रश्नु
तया वक्त्रं न्नं विस्फारितं कोपश्च प्रकटीकृतो दापि तयाप्युक्तमुच्चनम्रश्रयः। अत्र वासवदत्तालक्षणस्यार्थस्य कोपे
पियो यं विनयावलंबनेन कोपविकृतिकृवस्तन्माकूर्यं॥ ॥अनिष्ठुरत्वं पत्योक्तं सौकुमार्यं तदुच्यते। यथा· सद्यः
पुरीपरिसरेपि शिरीष मृद्वी सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा। गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा रामाश्रु
णः कृतवती प्रथमावतारं। अत्र सीतायाः पुरीसरेपि क्रियदस्तिग न्तव्यमिति वचनं मृदुत्वं तो रामस्य शिरीष

१२१

स·कं श्रुतद्रूपावलोकनेनानुरागोवतारः सौकुमार्यमाह ॥ अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात्कथनमुच्यते ॥ यथा ॥ ऐन्द्रेषु शं
१० खशकलच्छविपुञ्जदहनालेखातिरस्कृतमलक्तकलोहिनीलिः ॥ गोरोचनाहरितबभ्रु बहिः पलाशमामोदवत्कु
सुदमग्रसिपल्वलस्य ॥ अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षाद्विवक्षती यमानार्थेनियतस्य स्वरूपाभिधानमस्यार्थव्य
क्तिः ॥ ॥ कान्तिर्दीप्तरसत्वं स्यात् ॥ यथा ॥ मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ॥ अन्या म४
पि किं न सखि भाजनमीदृशीनां वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥ अत्र नायिकया सपत्न्या ईर्ष्यानुबन्धेन प्रतिपा
दितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य शृङ्गाररस्य दीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ श्लथत्वमौदार्यमुदारता ॥ यथा ॥ प्राणानामनिलेन राम
वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्री २०

=अभिलेन रतिर्वायुमाभाणस्वरूपा·१=

सन्निवेशो मेयमोयद्दोछन्नित पोभिरमगुनयस्मिंस्तपस्य स्यमी। अत्र मारीचाश्रमस्य सकल्पद्रुमादिपदे
र्षितत्वोत्कर्षप्रतिपादनमुदात्तता आशयस्य उत्कर्षस्तु उदात्तत्वमिष्यते॥ यथा· पात्रे पुरो वर्त्मनि विघ्नना
थे सोद्दीयसि हेमावलये वरेये। बीजं स्मितं तस्य तदा तदासीत्त्रिमत्कृतो येन स एव देवः। अत्र सकलहेमावल
यप्रदानेपि जातत्रीडतया बलेराशयोत्कर्षप्रतिपादनादुदात्तत्वं॥ ॥ अतः साध्यवसायस्य विशेषो र्थेषु
योतवेत। यथा· तान्येव वयरिभूतानि ताएव यदिशक्रयः। ततः परशुरामस्य नयतीमः परात्तवं॥ अत्र प
रशुरामो विजयत एवेत्यस्मिन्नर्थे साध्यवसायप्रतिपादनमोजः॥ हठहङ्कारतो र्जितं॥ यथा· उमा
वल्लभत्वादुदात्ततायाः चितारइमेवयं। वरः शंभुरलं ह्येष त्वत्कृते लोकतये विधिः। अत्रेमे वयमित्यात्मा वित्ते

स॰कं॰ व्रतचर्यादिसमुच्छ्रयेण हंकारप्रतिपादनादौ ज्ञेयं। ॥ त्रियमुच्चर्यंप्रतीष्टा॥ यथा रसवदमृतं कः संदेहो
२१ मधुन्यपि नाम्रयामधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलं। सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सञ्जरसान्तरविज्ञो
वदतु यदिहान्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात्। अत्राप्ततच्छ्रुतिभ्यः प्रियादशनच्छदलक्षणस्याभीष्टता
प्रतिपादनं प्रेयः ॥ अदारुणार्थपर्यायोदारुणेषु सुश्रुता। यथा देवव्रते वांछति दीर्घनिद्रां द्रोणेवक्त
र्णविषयशोवशेषे। लक्ष्मीसहायस्य तवाघवत्सवात्मस्यवान्द्रोणिरयं सहायः॥ अत्र मृत्युमूर्छामरणादीनां
दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वांछति यशोवशेष इत्यादिभिः सुशब्दैः पर्यायेणालंकारेण सुशब्दता साच मुख्यार्थ राम
व्यतिक्रमस्यवाक्यार्थत्वान्नशब्दगुणः॥ व्याजावलम्बनं यत्तु तत्समाधिरिति स्मृतः॥ यथा दर्भांकुरेणचरण २१

ः स्रोतइत्यकाण्डत एवास्थिता कतिविदेवपदानि गलना॥ आसीन्निदृतनवरनावविमोचयन्तीशाखा स्तवक्क
लमसक्रमपितुमाणां॥ अत्र गमनेसतिपियजनावलोकनात्तिलाविरणपादर्त्ताकुरवरणहतिवल्कलम्म
सक्तादिव्याजावलम्बनेसमाधिः॥ सोऽयम्पमित्युच्यते तत्तुयरसूक्ष्मार्थातिदर्शनं॥ यथा॥ अन्योन्यसंमिलि
तमांसलदंतकान्तिसोल्लासमाविरलसम्वलिताईतारं। लीलागृहेप्रतिकलं किलकिंचितेषुव्यावर्त्तमा
नविनयं मिथुनं चकास्ति। अत्रान्योन्यसंमिलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाक्येदम्पत्योरनुरागलक्ष
णस्यसूक्ष्मार्थस्यदर्शनात्तसोऽयम्प॥ शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वंगाम्भीर्यमतिधीयते॥ यथा॥ मैत्र्यादिचित्त
परिकर्म्मविदोविधायक्लेशप्रहाणमिहलब्धसवीजयोगाः। ख्यातिञ्चसत्वपुरुषान्यतयाधिगम्यवांछ

को धान्यधर्भ
पादः संक
किलकिंचित
म ४

न्नितामपि समाधिश्रितो निरोद्धुं॥ अत्रैवैमादिपदानां शास्त्रार्थसंव्यपेक्षत्वाद्गाम्भीर्यं॥ ॥विस्तरोऽर्थविशेषः
२२ स्यात् ॥ यथा॰ संग्रामाक्रमणमागतेन त्वया तावापि समारोपिते देवाकर्णयद्येनयेन सहसा यद्यत्समासादि
तं ॥ कोदण्डेन शराः शरैररि शिरस्तेनापि भूमण्डलं तेन त्वं भवता च कीर्तिरनघा कीर्त्या च सप्ताब्धयः॥ अत्र
विपक्षवधात्समस्तविश्वव्यापिनी कीर्तिरर्जिता त्वया तावतोऽर्थस्य बहुविधं विकाशितत्वाद्विस्तरः॥ संक्षेपस्त्वस्य
संहृतिः ॥ यथा॰ श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यतां॥ आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥ अत्र
शास्त्रविस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्द्धेनोक्तत्वादयमर्थसंकोचः संक्षेपः॥ शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः स एम २२
म्मितत्वं तदुच्यते॥ यथा॰ इन्दुर्म्मुग्धः शिवस्य शैलदुहितुर्द्दृक्को नगवाङ्कघ्ननेदयाद्दोस्व दयं हृद्यतदुपमामा॥

=शब्दसाम्यौ॰ शब्दश्चार्थश्चेत्युभौ यत्र तुल्याविति वा॰ २=

लम्बमानम्भियः। सम्वादः श्रणवेन यस्य दलताकायैकतापांतयोर्द्द्वारि विचित्रितेन वहद्दिध्मातस्वर
वेण च॥ अत्र श्रवणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथाविलज्य निवेशनं सम्मितत्वं॥ ॥ साभिप्रायोक्तिर्विभा
स्वाभाविकत्वं निगद्यते। यथा- दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि प्रायेणास्य शिशोः पिता न
विरसाः कौपीरपः पास्यति। एकाकिन्यपि यामि तद्दूरमितः स्रोतस्तमालाकुलं नीरंध्रास्तनुमालिखंतु जरठ
च्छेदा नलग्रंथयः॥ अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरस्वलतसंकेतायाः कुलटायाः स्वतनोर्भाविनो पर
पुरुषनखक्षतानां नलग्रंथ्यालेखगोपनेन साभिप्रायस्य गमनं भाविकं॥ ॥ गतिः सास्यादवगमो योऽर्थी
दर्थान्तरस्य तु। यथा- श्रुते कोयं हहो रहपरिहः किमत्र पितानमेलन्नीरान्नो व्यपगतदृगम्यत्र वधिरः ऊ

स्यादत्र त्वरोपवरकः १

स कं ॐ शान्तोहं शिशयिषुरिहैवापवरके कयामिमां यामिस्वपिहि नत्वनिर्दिशामशको। अत्र पश्चादर्थमवगम्यउ
२३ त्तराउत्तरार्थान्तरावगमो गतिः॥ ॥ रीतिः सा यस्मिन्नर्थानामुत्पत्त्यादिक्रियाक्रमः। यथा। ॥ प्रथममनुरणत्काय
ल्लावन्नतः कनकप्रतप्तमदत्तु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः प्रलवतितु नवीनत्वंसक्रमः क्षणदामुखे
८३ सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलांछनः॥ अत्रोदयावस्थारसचंद्रस्योत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः ॥ उक्तिर्नी
म यदि स्वार्थो यत्तं ग्यावत्क्रोति धीयते॥ यथा। त्वमेवं सौंदर्या स च रुचिरता यः परिचितः कलानां सीमानं पर राम
मिह युवामेव त ज्ञथः। अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वामतः शेषं चेत्स्याज्जितमिह तदानीं गुणित २३
या॥ अत्रातीष्टस्य नायकनायिकासङ्गमस्य भंग्याभणनमुक्तिः ॥ विवक्षितार्थनिर्वाहः कार्येऽप्रौढिरिति स्मृता॥

यथा॰ब्रह्माण्डविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं निक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः। ते नैते
नियतं दरिद्र इति गृहेष्वेषामियं दृश्यते नैनामाद्रियसे त्वमिच्छसि तु तां त्वामेव सा धावति॥ अत्र त्वद्ब्रह्माण्डविलोक
नाकुलेन धात्रा त्वदीया लक्ष्मीः शत्रुषु निक्षिप्ता विदुषां च लक्ष्मीः त्वय्यारोपिता यतस्तां विपक्षलक्ष्मीमाद्रियसे सा व
त्वामनुधावति॰ या च विदुषां लक्ष्मीः तया त्वमापूरितस्तेन ते दरिद्रा अत एव न त्वमेनामाद्रियसे ऽयं च विद्वद्गृहेष्वे
व दृश्यते इत्येतावतः प्रस्तुतस्यार्थस्यानेन वाक्येन प्रतिपादितत्वाद्विवक्षितार्थनिर्वाहकत्वं प्रौढिः॥ पदार्थाश्रितदो
षाणां येषां चानुकरणादिषु। गुणत्वापत्तये नित्यं ते च दोषगुणाः स्मृताः। त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बु
धैः। श्लोकाय यथा गुणत्वेन परिवर्त्यन्ते तथा स्मर्यते॥ या क्लिष्टत्वेत्थितादीनां पददोषेषु साकता। निरूपितानुकरणे
=लुप्तैककोटेरिति लिङ्गं स्यादयमङ्कोल्लिखितं भवेत॰१=

स·कं गुणत्वं समवपद्यते। यथा॥ उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या। हुं हुं मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं ज
२४ यति मानधनायाः॥ अत्र हुं हुं मुञ्च मम मेत्यस्याश्चोरपि श्लिष्टत्वे छितयोरनुकरणेनाद्गुणत्वं॥ गुणत्वमप्रयुक्तस्य
तथानुकरणे तत्वेत्॥ यथा· द्विवं पक्वा पिशिनोयानि येवाक मतभाषिणः। पक्वा विणो पिनायाश्विये वच्नि प्रयुञ्ज
ते॥ अत्रावीकमतवचनीमादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणे नाद्गुणत्वं। यत्कुतेर्विरसं कष्टं तत्प्युर्ब
चकादिषु। गुणत्वमनुमन्यन्ते समानुप्रासस्पृहयः। यथा· नौष्ठ्राश्वाश्वारिराट्नश्राष्टेनादं ध्रिणोजना। धान्वेरा राम
ष्ट्रः स्तुराद्ध्वनमहाराट्र्वनोष्ट्रिनः। अत्र श्रुतिविरस तातकष्टत्वेपि उर्बचकत्वादेव गुणत्वं॥ यत्पादपूरणा २४
घर्थमनर्थकमिति स्मृतं। गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु॥ यथा यो षितामतितरां नखलूनं गात्रमु

=नष्ट्रा राक्षसाः। ताक्षाभिर्दिङ्ः। नम्यनापुस्त्वर्गे· शाढ्रे चणकादिभिर्जनस्थाने अदं ध्रिणो न दंष्ट्रावतामेव चणकादिभक्षणयोग्यत्वात्· ३=

=रेफानिकन्येतेनवर्वंशेअकूादकोकालेपादेरवानयोपर्घिकाः स्फातयः स्फीताः स्फारम्निनोऽन्नावश्चगवोधनपोयात्कांताःसाक्षात्जवंतिश्चैत्रमसस्थीभवंति॰ अत्रावसनेमभवायवःप्राणःधारिणेन वस्थिताः॥ =सर्गानिभिन्नहनकेदिसावायोर्कोः सर्गानादन्मत्रोत्सर्गिकै

·कनीदासौ· ·कश्यगामी·

ज्वलत्पयानखलूनं॥ बभ्रौमुखेनाप्रतिमेन कावनग्निया धिकायां॥ इतिमेनकावना॥ अत्र खलु शाहस्य वशा हस्य वया

दशरणमात्रे पिप्रयोजने घमकलाद्गुणत्वं॥ यत्तु रूढिस्तु तत्वेन प्रोक्तमस्मार्थसंज्ञितं॥ प्रहेलिकादिषु प्रायो युगण

त्वत्तस्य युज्यते॥ यथा॰ खातयः कनिकाले तेस्फातयः स्पार्हबलाकः॥ वन्देसाक्षाद्भवेत्पत्र[illegible]वो मम धारिणः॥

अत्र खातय इत्यादीनां घर्घरिकादौ ध्वनिः श्वानवत्स्वाने रूढिः तदर्थे तु प्रहेलिकादौ तन्न दुष्यतीति गुणत्वं॥ ॥ तुक्त

वाक्यमपुष्टार्थमिति यत्र प्राक्तनकाशितं तस्यच्छेदो तु रोधादौ गुणत्वमवधार्यते॥ यथा॰ हिरण्यवर्षाक्रृतिमेनम

र्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहं॥ यमिन्दुशास्त्रार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते॥ अत्र हिरण्यवर्षाक्रृ

तिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यस्य तुच्छार्थत्वे पिछेदो तु रोधाद्गुणत्वं॥ ॥ प्रतिपादित

निगालीं[illegible]

=रूपंसंज्ञासंस्कारोवेदनाविज्ञानमिति पंचस्कंधाः सौगतानां सहायाः साधनोपायाविभागोदेशकालयोः विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पंचांगानिष्यते मंत्रिकामंदकीये पंचांगानि॥४=

स·कं· २५ मादीयदसमर्थमवाचकं। तस्यापि खलु मन्यन्ते गुणत्वं श्रीरक्षितादिषु॥ यथा॥ आश्लेषितवती ष्टकरायेनी विमर्द्द
मुकुलीकृतदृष्ट्या। रक्तवेणिककराहततन्त्रीमण्डलक्वणितवाद्यकूजे। अत्र कूजितस्य पक्षिणोऽन्यत्रावाचक
त्वेपिकामशास्त्रानुमतत्वाद्गुणत्वं॥ शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं यदुच्यते। गुणत्वं तस्य तद्विद्यसन्निधावदो विदु
र्बुधाः॥ यथा॥ सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्गस्कन्धपंचकं। सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मंत्रो महीभृतां॥ अत्राङ्ग
स्कंधपंचकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विद्यसंनिधावयं गुणत्वं॥ अर्थप्रतीतिकृद्दूरे क्लिष्टं नामयदु राम
च्यते। कृच्छ्रादप्यर्थप्रतीतौ तद्गुणत्वमुपगच्छति॥ यथा॥ अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः। २५
पितुः पदं मध्यममुत्पतंती कांचीगुणस्थानमनिंदितायाः॥ अत्रात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति

=विसो:।१७= =विसो:।१७=

= अस्मादृशा अपि कवयः कवयो हरिश्चंद्रशालिवाहनप्रमुखा अपि । मंडूकमर्कटा अपि वेल्लुलवन्ति हरयस्सर्पसिंहा अपि =

वाकाशविषयां कांचीगुणस्थानमितिनितम्बविषयामतिप्रसिद्धेर्म्रदिले वार्थप्रतीतिं करोतीति क्लिष्टस्यास्य
गुणत्वं ॥ अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद्रूढार्थमिति स्मृतं । तच्चाम्नानादिषु प्रायो योगुणत्वेनानुमन्यते ॥ यथा अम्हारिसा
वि कइणो कइणो हरिअंदहालप्पमुहा वि । मण्डुक्कमक्कडा वि कहोन्ति हरी सप्पसीहा वि ॥ अत्र मण्डूकमर्कटसिंहस
र्पेषु अप्रसिद्धप्रयोगत्वाद्रूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्यातत्वाद्गुणत्वं ॥ नेयार्थं यत्स्वसंकेतकल्पितवाच्यं निह्नुपि
तं । प्रहेलिकादिषु प्राज्ञैस्तद्गुणत्वेन गद्यते ॥ यथा मोत्तुकलावे जं वहइ तं हरणाम हसरिणा । उस्सीसापात्रनग
ष्ठं अणुणेन्ति हिजाणे णाउ ॥ अत्र मयूरबर्हवृन्दकसंकेतेन कल्पितवन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलिकात्वाद्गुणत्वं
॥ यदनिश्चयपक्षत्वेऽकं संदिग्धं तद्गुणीत्वेतात्त्वे ऽशिष्टावगमो यदि प्रकरणादिति ॥ यथा महीभृतः पुत्रव

मयूरः कलापे यं वहति तं वन्द्रं सदृशं नाम ॥ शीर्षे पधानात्पादं नागतः ज्ञानुनयन्
गतो निनाम ॥ ३

स. कं.
२९

तोपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्येव जगाम तृप्तिं ॥ सशार्ङ्गचक्रासिगदाङ्कपाणिर्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥ अत्र त
स्मिंश्च पत्य इत्यनिश्चितस्यापत्यविशेषस्य संदिग्धत्वे पि गोधीमिति प्रकरणाद्गम्यते ॥ मेघच्छविरित्यस्य च नव
श्यामादिपदानुपादाने पि शौरिस्तं वध्नात्रवमेघच्छविः श्याममेघच्छविरिति वा विशेषो निश्चीयत इति तस्या
पिगुणत्वं ॥ यत्र त्विदं स्वमितस्त्र क्तविपरीतप्रकल्पनं । तथाविधाभिधाने न गुणत्वमिति पद्यते ॥ यथा ॥ अति
धाय तदा तदप्रियं शिशुपालोनुशयं परं गतः । भवतोभिमनाः समीहते सरुषः कर्तुमुपेत्य माननं ॥ अत्र
विपरीतार्थकल्पनाद्विरुद्धत्वे संध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटत्वेन्नार्थत्वेनाभिधानाद्गुणत्वं ॥ अप्रयोजकमित — राम
क्रमविशेषविधायकं ॥ स्वरूपमात्रे वक्तव्ये तस्यापि गुणतेष्यते ॥ यथा ॥ तेप्याकाशमसिश्याममुत्प्लुत्यपर — २९

=अनुशयं अनुतापं रुषं वा । अभि अभिगतं भयमस्त्यं वामनो यस्य । सरुषो भवतो माननां कर्तुमुपेत्य कर्तुं समीहते । रुषो माननानाम् उपेत्य कर्तुं सस्तमीहत इति वा ॥ ॥=

=धुरं सेनकोठोरणंगसेंउनांनक्षामोकामांनगवाणंगवंदनाविधोमाणंगतवलनाम्बांयलंपंयेवेसानामंव्यनप्रापिवेनामामाः॥८=

मर्षयः॥सायं वर्षसहस्रंसतपस्तेयेमहामनाः अत्रासिश्यामभिस्याकाशंप्रतिसाग्रमितिवर्षसहस्रंप्रतिवि
शेषानन्तिधानेपिहरोत्पतनविरतरतपश्चरणयोरूपयोगाविवक्षायांगुणत्वं॥यस्वस्तुत्वन्निमहेश्यमितिस्वं
निरूपितं॥महाकविनिवद्धंसन्नदृष्यमगुणीत्वेता॥यथा॰पएदृदृष्पिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरियेन
वेलामालम्भोन्नानतल्लस्फुटितपुटकिनीबंधबोगंधवाहाः॥पातानवतिमस्वगह्वविवरप्रह्मिसमार्ग शे॰प॰:८
वंकिरन्नःकावेरीलडुहलहरीशीकरकणान्॥अत्रगह्वतत्वलडुहलहरीपश्यतीनामघस्वस्तसन्निमत्वेनदेश्य
त्वेपिमहाकवितिरस्कीकृतत्वाद्गुणत्वं ग्राम्यंघृणावदश्लीलामङ्गलार्थंयदीरितं॥तत्रसवीतेषुगुप्सेषुल
क्षितेषुनदुष्यति तत्रसन्वीतंयथा॰तस्मैहिमाद्रेःप्रयतांतनूजांयतात्मनेपोजयितुंयतस्व॥योपितुत

कर्मलिपीः विद्यमनतपरो॰

=अविनीतानादिप्रयोगयोगित्वेसतिभगवत्संबंधितत्वंवोतत्वं·१= संबोधः संकेतयोनौ स्तिवा नक्षप्रकारः ४)

स·कं दीर्यनिषेकभूमिः सैवन्नमेत्यात्मस्तुवोपदिष्टं ॥ अत्र तद्दीर्यनिषेकभूमिरित्यस्याम्लीलस्यापि सत्त्वातिंल्ला न्मच्छादित्यम् १

२७ द्गुणत्वं । यदाह: सत्त्वीतस्यहिलोकेन न दोषाद्वेषणं ह्लमे ॥ शिवलिङ्गस्यसंस्थानेकस्यासस्य लावनाग्

म्यथयास्तुरुस्यज्ञायद्यपिजन्मभूमिर्गजैरसत्वाधमयां बभूव । सतेनुनेयः स्तुतगोतिमानी· नगिमयन्:

प्रथमोभिसंधिः। अत्र जन्मभूमिसंबंधस्तुतगतिनीशहानामश्लीलार्थान्तरत्वेपिप्रथमार्थतावनाग्

मत्वाद्गुणत्वं ॥ यदाह ॥ वक्तृमाहात्म्यगुप्तस्यपदार्थस्यविलावनाइ। लगिनीलगवत्याहिनाप्तसत्वेन राम

लाव्यते। नद्धितंयथा· ब्रह्माण्डकारणंयोस्तु निदधेवीर्यमात्मनः उपस्थानंकरोम्येषतस्मैशेषाहिशायि २७

ने ॥ अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरससम्मृतिहेतुत्वेप्यमंगलस्थितलाद्गुणत्वं। एवमशब्दादीनामपिगुणत्वे

=प्रथमार्थभावनयारूपार्थरूपया·४= यान्मन्मातिजनकैकोरसात्वंलक्षितत्वं·१=

नीराजनम् १

यथा तई मारिष्वशस्त्रं वदसदक्षिणुशान्तस्यरू प्येष्णु हूर्तेमृत्योरन्तै श्वतुष्कं विरचयरचयारात्रिकं कालरा
त्रि। वामुखे एषु एउमालामुपनयविनयस्वायतां सैरवीर्ष्यामिवं देवेलवानीषु हतिपरिजनमाहूतिस्वाघतां
वः। अत्रमारीक्रत्यादीनामशस्त्राथीनामपिपदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वेश्वरस्य सम्बन्धेनो
क्तत्वाद्गुणत्वं यथा व· सत्रपद्वामधकरगिरः प्रसाधिताशामरोद्धतारंला:। निपतन्निर्धार्नेराष्ट्राः कालवशान्मे
दिनीपृष्ठे। अत्रधार्नेराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीत्यस्यामङ्गलार्थान्तरत्वेपि हंसानहे धार्तराष्ट्रार
इतिव्यपदिशामीतिवसमाप्राणावाक्यगुणत्वाद्गुणत्वं। यथा वा को तिष्ठतःसुसंस्थानमस्या इति न निश्चयपरत्वा
शापिशाविकेषाउकुमारीमांवरिष्यति। अत्रालिषेतसुसंस्थानाशायिशाविकाउकुमारीतिपदानामशस्तत्व

स·कें तिहेतूनामपि लोकैरन्यत्र लक्षिततत्वाद्गुणत्वं ॥ एवं घृणावदर्थादीनामपि गुणत्वं ॥ तत्र घृणावत्तो यथा
२८ पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः । भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः । अत्र निष्ठ्यूतो
९८ द्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयं । अतिसुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥ घृणावदर्थान्तरस्य यथा । का
मिनीगण्डनिस्पन्दबिन्दुरिन्दुर्मतिर्मम । अन्यथा कथमेतस्य जगाढद्योतिनी द्युतिः । अत्र रागातिशयहे
तुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपलावनामाहात्म्येनार्थान्तरत्वावनाद्गुणेनेति गण्डनिस्पंदबिन्दु
रित्यस्य घृणावदर्थान्तरस्याप्यदोषत्वं ॥ घृणावत्तस्तु हेतुर्यथा । विष्टरसनावनः पलाशाषाढधारि राम
णः । ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजयोगण्डका इमे ॥ अत्र विष्टरपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्तस्त २८

अन्यत्रेतिगौणवृत्तेर्व्यपाश्रयणादन्यत्र ५=

=अकावांतवेणापिसंवीतंस्वयमुक्तयमितामएदामिति॰१=

तिहेतुत्वेप्यन्यत्रलक्षितत्वात्रदोषत्वं। एवमन्यदपिद्रष्टव्यं ॥ अत्र च किंचिदाश्रयसौंदर्याद्दृतेशोभामसाधयि
कान्तिविलोचनन्यस्तंमलीमसमिवाञ्जनं ॥ तद्यथा ॥ अत्रपोतदृढस्करकपालनलकक्वणत्कंकणप्राय
वंखितभूरिभूषणरवैराघोषयन्स्वरं। पीतच्छर्दितरक्तकर्द्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्व्यालोलस्तनभारभैरववपु
र्दर्पोद्धतंधावति। अत्राश्रयस्यबीभत्सरसस्योचितत्वाददोषत्वं। नन्विवेशवशात्किंचित्दुरुक्रमपिशो ॥ सन्दर्भविरोध: ४
भते। नीलंपलाशमाबद्धमंतरालेस्रजामिव ॥ तद्यथा अत्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराःस्त्रीहस्तरक्तोत्पलव्यक्तोत्तंस
भृतःपिनह्यशिरसाहृत्पुण्डरीकस्रजः। एताःशोणितपङ्ककुंकुमजुषःसंभूयकान्तैःपिबन्त्यस्थिस्नेहसुराःक
पालचषकैःप्रीताःपिशाचाङ्गनाः। अत्रभृङ्गारिणाजगदपिशृङ्गारमयंपश्यन्तीतिबीभत्सरसेपिमाधवेनोक्तादि

मंगलकं रूणप्रतिसरः ३

स के २९ पदानामन्तरालेषु निवेशितानां मक्फलप्रतिसरादिपदानामदोषः। अश्लीलादेरमीते हाति घर्ने यत्त्रिधा त्रिधा। भ
वन्निनवते नैते पूर्वोक्ता दशापंचवा चतुर्विंशतिरित्येषो षाक्ता यद्दसमाश्रया। सैमासाइपूर्वनिर्दिष्टदोषाणां पु
णाकल्पना॥ इत्येतत्पददोषाणामदोषत्वमुदीरितं। इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमतिधीयते। तत्र शब्दविहीन
स्य विवक्षावशतः क्वचित्। निसर्गादुद्दरत्वेन गुणत्वं परिकीर्त्यते॥ यथा॥ आक्षिपंत्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्र
श्रियं। कोषदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करं॥ अत्र न लोकाश्रय निष्ठाखलर्थीत नामितिकर्तृकर्मणोः
षष्ठीप्रतिषेधे किमेषां दुष्करमित्यपलापेणालेपि संबंधमात्रविवक्षातो गुणत्वं॥ यदाह॥ इदं हि शास्त्रमहात्म्यदर्श राम
नालस्ये तस्य॥ अपभाषणवञ्ज्ञाति निवसो तात्पमुञ्ज्ति॥ यतः सम्बन्धनिर्ज्ञाने हेतुः कोपि कृतो यदि। क्रमलंघ २९

२५

=अथैतः अयमावः क्रमनर्ङ्सेति यथा श्रिक्तान्वयमतीति मत्स्येरेरूपकानादीजं तथा दिक्तान्थ्याद्विषोमादन्वयजैनैवमती निक्तपआयमेतः शवीजानावेनतथाभावो निवर्त्तत एव ॰ सचाविमोथः अतिमदनन्तुं क्रमिकंनमाकनन इतिकोपिमलश्रीमामान्ये =

=नमश्रिपारितं ॰ पलश्राघंतोमध्यमश्रतिपद्पमेयगापेनक्रमेणपाठितात्सेनैव क्रमेणाप्यतसेथमक्षणिकज्वरत्वानां संबंधप्रतिशेघाभावः। नन्वेवमप्यर्थक्रमविरोधः। लोके तिबंधुसागदेशसागाभ्यांमवीनसागस्पातिसम्प्रत्वेनप्रासिक्षेर्धम मआय

नमप्याऊर्न्नदोषंसद्र्योयया॥ वंकसागम्न उत्पागोदेशसागइतित्रिषु॥ आद्यन्नावायतत्क्लेशोमध्यमः हणिक

ज्वरः। अत्राद्यन्तोमध्यमइतिसंबंधनिर्त्तानहेतोर्द्विधानान्नशाह्क्रमलंघनंदोषः। वंक्तुस्त्रवन्धुत्पागदेशसाग

योस्तन्तुसागोनगरीयानितमर्थक्रमलंघनस्यापित्रुणत्वं॥ विरूपसंधियत्शर्वविसन्धिवनिरूपितांनतदुर्द्व

वकेप्रायःप्रत्यादोववुष्यति॥ तत्रउर्द्ववकेविरूपसन्धिर्यथाः जयन्निवर्षाखितितिसर्गउर्गायोसुदुर्द्ववा

दुर्द्ववकप्रल्हसयः। अभेदगेङ्रवमपोग्रतोयरुंघ्रुउन्नमन्तुएतुखिसनध्यडे॰ धिनः॥ अत्रोन्तराईस्पविरूप

सन्धित्वेपिउर्द्ववकत्वेनकलाविङ्गिराहतत्वाद्गुणत्वं। यराङः श्रुकम्रीवालमूर्खाणांमुखसंस्कारसिद्

ये। ग्रहासायवगोष्टीषुवामाउर्द्ववक्कादयः। प्रत्यादिषु विगतसन्धिर्यथा। कमलेइवलोचनेरमेस्त्रुवम्रो

=रेत्सगेऽञ्सर्वततराजगुव्रिरवंभाकामांभमेरनविमतेमानांनक्रमणमीङ्ईमन्थंसेयमताघ्यांतत्ररेउगर्भविसेयणं ॰ अपोयमोयरुग्रुउत्रमितिः अपगताउयाभारीतियर्मनतया [redacted] रिसम्पयाडत्र ततत्वलक्षोरकाविरण अम पृथ्वा =

=चा मेपावत्रातः अमुनोरतीसमुद्रपतवकुरंचयस्याहीसंबोधनं ॰ रतदीश्वरवचनं अत्रपार्वसाउनतं ॰ चेदीरयंजातनाहिमभ्रेङ्धिसरूचरोभयात्स्काकामितिः ३॰ कमलेइवलोचनेरमेरस्पत्रवई हृदीतिमाने त्रपाटसलहं

[illegible]

=सवियः अथैकत्वेनोवर्षैःकृतः सत्यलो व्यगनः। न असमत्वत्सन्तसोमत्वेयत्वेनवेनापेओपमात्वाकित्वतमपुमविसंधितः अथक्रमादि सन्नाद्यादेशोपलोपेनाप्येवं न क्रमचत्वनिसमक्रमसमातिशक्र ऐकुकंपजं भिजरन्मरपनेकोमवर्णमतिशाक्मत्संनविसं ३॥

ममधेनीपपाग्निः प्रज्वलति १

स·कं· विविलासपद्धतिः॥ संस्तोहङ्कतावतः प्रियो न कं च स्त्वं नयन्तं पिबहसे॥ अत्र विधेः अश्लीलादिहेतुत्वाद्गुणत्वं य
३· द्राहः न संहितां विवक्षामीत्यसंधानं पदेषु यत्र। तद्धि सन्धीति निर्दिष्टं न च अश्लीलादिहेतुकं॥ अनुकम्पाद्यतिश
यो यदि कश्चिद्विवक्ष्यते। न दोषः पुनरुक्तोपि प्रत्युतेयमलं क्रिया॥ यथा· हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरि
30 णा। हन्यते चारु सर्वाङ्गी हन्यते मंजुभाषिणी॥ अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपु नरुक्तं चारु सर्वाङ्गी वरारोहेत्य
र्थपुनरुक्तं॥ तदुत्तयमप्यनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायां न दोष इति गुणत्वं॥ पदानां व्युत्क्रमो यत्र क्रमेणाव्यु एम
त्क्रमेण वा। तद्व्याकीर्णं विदुस्तस्य न दोषः ख्यापितद्यया॥ गुरुस्तस्मै न मंडपत्तावं मैवं त्वा नत्वा साक्षर्हनः ३·
इतीव वाचो निष्टहीतकश्लेहः प्राणेररुध्यन्नमहर्षिर्ह्नोः॥ [illegible]

=पदानां संबंधिपदानां व्युत्क्रमादीनां क्रमेण क्रमवाक्यैः पदेषु क्रमेणव्युत्क्रमेनमैनं संमेतिमुक्रमेणवा यथा गुरुस्तस्मै न मंडु इत्यादि भावं मेनि· २=

अत्र मासमनुगुस
ते तिवक्तव्ये नुगुणस्तत स्मैनमनुष्टलावं मेतिपदव्यतिक्रमस्याप्रस्ते पीछन्निकेविदितिलुङ्. लङ्अर्द्विशेषणोल
त्रगुणत्वं ॥ पर्यायेणोद्द्योर्यत्रवाक्यं पश्नोत्तरादित्भुश संकीर्णंतत्वदोषाययवाक्येवाक्यविदोविदुः ॥ यथा. बाले
नाथविमुंचमानिनिरुषंरोषान्मया किंकृतंरवेदोस्मासु नैमेपराधमतिलवाश्सर्वेपराधाभयितात्किंरोदिषि
गद्गदेन वचसा कस्याग्रतोनुघतेनन्वेतन्मम का तवास्मिदयितानास्मीत्यतोनुघते ॥ अत्रसंकीर्णत्वेपिवाक्यो
वाक्यत्वाद्गुणत्वं ॥ प्रकृतिस्वादिलेदेनग्राम्याद्दितिदयापिवा ॥ अपदंतस्यबाउत्तालाघाविन्नेविधीयते ॥ यथा ह
तोजेजलदेवनैव मदनःसाक्षाद्यंभूतलेनाकिंदिसदिसवमाहदवपुःकामःकिलश्रूयतेनोएहूएकिस्वलेउभूश्र

=अयंसजलदेवःकश्चिद्राजा नैव मदनः साक्षाद्
यं भूतले तात्किं दृश्यते सत्यमास्तवपुःकामः
किलश्रूयते ॥ एवहेतीप: क .तंस्तपतिवागो
रीविवाहेत्सवेऽनेनवक्योरेसूत्सवंवद हस्वाक्रव्येः किंद
र्द्यतेनैव तै०

स·कं· पतिनागौरीविवाहोत्सवेऽप्येतैं सचतुर्जिवोल्लुंहस्तकटकः किंदर्प्पणोनेक्ष्यते ॥ अत्र ग्राम्यः श्रेष्ठा नागरमागतो राजानं
३१ दृष्ट्वा ग्राम्यैः प्रकृतिस्थैरेव वापदैः प्राकृतेनैव पृच्छति हातोनोऽजलदेहेत्र इति नागरश्चेत मनुजिघृक्षुरुपनागरैः
कोमलैर्व्वापदैः सवक्रोक्तिपत्यावष्टेनैव मदनं साक्षादयं भूतल इति अथ ग्राम्यश्चाहित प्रतिभः स्वर्व्वपदा
31 र्थबोधादर्द्धप्राकृतेनैव ग्राम्यापनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्व्वापदैस्तमुपालसते ता किंहीसदिसद्भमाहहवपुः
कामः किल श्रूयत इति अथ नागरो ज्ञाततत्त्वश्चावीण्यः पदानुरोधाद्देवार्द्धप्राकृतेन ग्राम्यनागरोपनागरैश्च प्रकृ
तिस्थकोमलकठोरैर्व्वापदैः समाचष्टे। एहूए किअलेऽ भूअ पतिना गोरीविवाहोत्सव इति अथ ग्राम्यः श्लो राम
कसमाप्तेः पादस्यतदुत्तरस्य चानुरोधाद्ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वानि चतुराणि पदानि प्राकृतेनोक्तापादाईए ३१

२नैवमद्दनःसाज्ञा दर्पभूतउे

वावतिष्ठते। ऐंसे सत्कृजिवोल्लुइति॥ अथनागरोजितकाशीग्राम्योपनागरनागरैः। प्रकृतिश्चकोमलकठोरैर्द्वाघपदैः
श्लोकमुन्नरंच प्रूरयतिहस्तकटकः किंदर्पणेनेत्यतइति॥ अत्रचशक्तानां सर्वेषामपिग्राम्यत्वं अदुः संस्कृतपदा
नां वधुरित्युपनागरंशेषाणिग्राम्याणीत्यतिकर्कुश्च हस्तविवाहगौरीपदानिग्राम्याणिभूतपतिनेतिनागरंशे
षाण्युपनागराणितदिदमीदृशिग्रमेयेतत्थैवोपक्रमादपदंनदुष्यतीति॥ वाक्यान्तरसमार्लयद्वाक्यंतद्वाक्यग
र्भितं। रसान्तरतिरस्कारेतदिष्टंनेष्टमन्यथा॥ यथा॥ दिङ्मातंगघटाविभक्तचतुराघाटामहीसाध्यतेसिद्धासाच
वदन्तएवहिवयंरोमाञ्चिताः पश्यत। विप्रायप्रतिपाद्यते किमपरंरामायतस्मैनमो यस्मादाविरभूत्कथाद्भुत
मिदंयत्रैवचास्तंगतं॥ अत्रयथोक्तामहीसाध्यतेसिद्धावसाविप्रायप्रतिपाद्यतेइतिवक्तव्येयंवीराद्भुतरसवर्ण

=दिङ्मातंगघटाभिर्विभक्ताश्चतस्र आघाटाः सीमा यस्याः सा॥

स॰कं॰ यत्नेनेव दत्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति वाक्येन यत्र कृत वाक्योत्कोर समाप्तावेव विघ्नायेत्यादिपद विच्छि
३२ त्तिः सा रसान्तर तिरस्कृतिरित्युच्यते तेन यावेदं वाक्यान्तर संगर्भमपि वाक्यं न दोषाय भवति यत्र भिन्नलिङ्ग
मित्युक्तं विलिङ्गवचनं च यत्र । उपमाद्दूषणं तन्न यत्रोद्वेगो न धीमतां यथा । अन्यदा भूषणं पुंसः शमो लज्जे
व योषितः । पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव । अत्र पुंसो योषित इव शमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिवेति
लिङ्गभेदः परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते सर्वेषामेव परस्परमुपमानोपमेयभाव रत्न
विवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथाकर्तुं न शक्यम् इति सहृदयहृदयानामनुद्वेजकत्वाद्दोषस्यापि गुण ३२
त्वं तदिदं द्वयोरप्युदाहरणं अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा । यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति वा स लो

धर्मार्थकामशून्यानीत्यर्थः १

हकारलक्ष्मैव श्वसन्नपि नजीवति।अत्रश्वावृद्देवपर्यायान्नरालावाइसलोहकारश्च श्वेवेति लिङ्गभेदस्स नदोषः
।लिङ्गवचनस्यैव यथा·भाज्यफलावः प्रत्तबोधर्म्मस्याप्तरजन्ममाः।युक्तात्मानः शिवंनेमिरन्येपिदृदतां जि
नाः।अत्रनेमिर च्येपीतिवचनभेददोषेपिदृढतामितिक्रियापदादेर्वचनश्लेषमाहात्म्यात्तद्गुणत्वं।नवै
तद्वाच्यमत्रेवादिर्न्नविद्यतइतिनोपमा लंइवस्यापिनास्तुत्वयार्थेनतुल्यधर्म्माणां धर्म्मस्यप्रत्तवइत्या
दित्तिर्वचनश्लेषैर्विषयापहारात्तंयथायतोद्योतकलोपङ्पमायांकोमलापाटलौतविपल्लवश्चाधर
श्चतेइति।नचैषोपिश्लेषःकस्मान्नभवतिउच्यते·यत्रद्वयोःसदृशयोरभिधानेसश्लेषः।यत्रसदृशात्स
दृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानंयत्रद्वयोःसादृश्यमभिधीयतेप्रतीयतेवासोपमेतिप्रबंधेनाग्रतोवक्ष्यामः।उ

स॰के पलक्षणांचैतद्यदुपमायामेववचलिङ्गवचनभेदः तस्य सर्वालङ्कारसाधारण्यात्केवलं सादृश्यमलङ्कारः इति
३३ दर्शनेउपमायामुदाह्रियते॥ यत्रोपमानधर्माः स्फुटं नोपमेये न सम्मिताः तद्नोपममिसाङ्क्षतत्रप्रसिद्धो
नदृश्यति। यथा॰ समारुताकम्पितपीतवासाविभ्रत्सलीलंशशितासमभ्रं यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गःस -
३७ ज्यायुधोमेघइवावभासे अत्रसंज्ञायुधइतिकार्मुकमात्रस्योपादानंवासःशंखयोस्त्वनुपादानाद्नोपम
त्वंतत्रैन्द्रविधकतोरतिप्रसिद्धत्वाद्दोषत्वंयदाह सर्वं सर्वस्यसादृश्यंनाखिलावयवैकस्यविशायथोपपत्ति राम
हृतिस्तिउपमानंप्रयुज्यते। आवएमएउलःक्रोडःक्ककान्नाननमधकृति। यत्किंचित्कान्तिसाम्यात्तु शशि ३३
नैवोपमीयते॥ क्रमेणानेनकृतिलिरेष्टव्यमधिकोपमा। विशेषस्त्वुपमेयागमतुमानात्प्रतीयते यथा॰ स

=यथा स्नातुमवतीर्णा आर्द्रवस्त्रप्रसितमंशुकार्द्धं नततथावनस्नातोसितं स्वच्छे गोदानदीतीरे = ४

पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः। शतह्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिने
व मेघः॥ अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेपि उपमानत्वेनाविवक्षितत्वाद्गुणालं यदि वा उपमानेष्व
र्म्मोद्घाटनानुमानात् शङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः धांतोनुमेयः॥ यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगा
देरगौरवं। न च्छेदो लघुमप्याश्रित्य दोषाय स्वरयतः॥ यथा। जं हएहां उंडुइ सोउं ढुलंतमुल्ल सिअमंसुअहत्ते
। तंह अण एहाअ स्तितुमं सच्छे गोला णाइ हहे अत्र द्वितीयैकादशत्रयोविंशवर्णानां संयोगपरत्वाद्गुरु
त्वेपि ण्हल्हण्हादिसंयोगस्यातीव्रप्रयत्नोच्चारणेन दुर्बललघुत्वेन च्छन्दोभंग इति गुणत्वं वाक्यमद्धानवि
रतिघातं यतिसंज्ञया। स तु द्विविधं यदक्षनायुणत्वं तत्स्पर्वस्पति यथा। शोलांउच्छ्वस्य मतिनवः सुंदरीणं

=गहएथेवउच्चसितं तत् अनंथैवअ स्नातोसितं कयमयथा गोदापाः स्वघंतीरं हयपते = ४ =

=सर्वेर्पि स्थाने यतिः अयं भावः मं दाक्रांता जलधिषडगैर्म्भौ नतौ ताद्गुरू चेदिति लक्षणेन उक्त श्लोके मंदाक्रांताछंदः । अत्र चतुर्भिः षड्भिः सप्तभिश्च यतिः । न त्रयमपरत्र चतुर्थस्थाने परिसुस्नमंचने यतिः तायथायथो भांपुष्यतीति का पाकार्यापि शिन्नन्ति पितुपा=
=दे चतोष्वथेषष्ठ स्थाने यतिः हता किं विज्ञावालसमेति चतुर्थपादे तु चतुर्थ स्थाने यतिः हताअपरत्र ततः षड्दिशम स्थाने यतिः निर्दिष्टकेवलस्वराभवादि सारकारसंख्‍ (यथाक्रमं) तायथाः दमलामुर्वी वहतीनयप्रतीति स्वरसंधिकृतत्वादिति नकेवलो हेतु आदि भिन्ना

[redacted]

सकलानि

स·कं प्रबोधः किं विज्ञावालसमसरलवेष्टितं कामिनीनां । कार्याकार्याण्यपथमविकलान्यागमेनैवपश्यन्

३४ वश्यामुर्वीं वहति नृपइत्यस्तिवाधंप्रयोगः ॥ अत्र पादत्रये चतुर्थे स्थाने कृतत्वादपरत्र च पादमध्य भागे नि

34 विष्टकेवलस्वरत्वाद्यतिभ्रंशेपि स्वरसंधिकृतत्वादविन्तिन्ननाम यादुशरीरत्वान्नदोषत्वं तदाह । स्वरसं

ध्यकृते प्रायो यो व्याप्तुत्ले दे त दिष्यते । नामत्वे देवशेषेषु नदोषइति सूरयः ॥ लुप्ते पदान्ते शेषस्य पदत्वं निश्चि

तं यथा । तथा संधि विकाराणां पदमेवेतिवक्ष्यते अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षानयत्तु । यत्राप्यादरपे राम

क्षावान्नदोषस्तत्र तद्यथा ॥ किंयन्मात्रं जलं विप्रजानुदघ्नं नराधिपाः तथापीयमवस्था ते नहि सर्वत्र वाद ३४

शाः ॥ अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते । सापेक्षंवासमर्थत्वं भवतीतितुर्थे तु नहीत्यादिभिः संतीस

=र्पेति [redacted] पुराः रूढे स्नेह परिचर्या विकासादुपवितेरत्नो विसत्रव्यायाः अपिसहजलज्ञानरूद्धः मयेव वादो ज्ञातः करतलपरामर्षकलयाद्विधाराभंग्रंथितत्वादिवेसैः केरपितया इत्यत्रावित्रव्यायाअपीतिसस्यरूत्वेयत्वलोपेर्विकोरपिपदत्वं यथाः परिहीनंतयो

दाह तत्लोके एकादेशादिविकारविकृतस्यापि किं विज्ञावा इत्यादेः पदत्वमसत्वमेतिभावः ॥ =

पेक्षते न चैतावतामीषामसामर्थ्यं न वतीयदाह· यत्रान्यत क्रियापदैर्नाक्षितत्वाक्षिर्लवं तीपरः प्रथमपुरु
षः प्रयुज्यत इति श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्ययः। गौडीयैरिष्यते तत्तु बंधप्राशस्त्यगौरवात्
यथा· लीलाविलोलललनाललितालकलालसाः। विलुसमालतीमालाजलकालानिलांबुदः। अत्र
शैथिल्यदोषेपि बंधप्राशस्त्येन गौडीयैरादृतत्वाद्गुणत्वं न दोषः क्वापि वैषम्यं पदार्थालङ्कारकारणात्
पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च शाब्दाडम्बरतोपि च यथा· चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः। स्पर्द्धते रुद्ध
मद्धैर्यो वररामामुखानिलैः। अत्र सत्यपि शाब्दवैषम्यदोषे शाब्दाडम्बरगुणादर्थालङ्कारगुणात्पौर
स्त्यैरादृतत्वाद्गुणत्वं कठोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः। तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते।

सुकुमारता विपर्य्यासः १

=अत्री चेमेतिधियेत्समधिसंवराः ॥ २ = नदीजलवेगः ॥ ५ = याश्रितेत्यादि· अयमत्र पत्रकामलबंधः द्वितीयमतिच्छेदे भिधास्यते ॥ २ ॥

सामस्त्येन

पावन २
पातकोष्ट्रनेत्या १

स·के ३५ यथा· चैन्द्रेणाश्वयितः पल्लः क्षत्रियाणां ब्राह्मणदर्पः। अत्र कठोरत्वेपि दीप्तत्वाद्गुणत्वं आविद्धं गगनावालघसि
द्धार्थप्रसादवत। विपर्ययो स्यात्प्रसन्नं विज्ञाहैतन्नदुष्यति। यथा। यां श्रितारिवनितया यातनच्छिद्रमीव्रघाया। या
चनीयाधियामायायामायाम्रक्ततां श्रिया। अत्राप्रसाददोषेपि विचित्रत्वाद्गुणत्वं अध्याहारादिगम्यार्थनेयार्थ
प्रायुदाहृतं। सगम्यते प्रसिद्धश्चेन्न तद्दोषवदिष्यते यथा· मालवत्रमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परसुघ्नी।
वाहिनीजलचरः कुलिशं वात्वत्क्षितिपकलतयासहवच्छ। अत्र दहनादीनामध्याहार्यतया नेयत्वेपि प्र
सिद्ध्याप्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं असम्भार्थमतं याम्पंतं द्वाभ्यां नैव दुष्यति। विरुद्धो कौतुकस्याङ्गुणं वत्वं म एम ३५
नीषिणा। यथा· कामं कंदर्प्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्द्दयः। त्वयि निर्म्मत्सरो दिष्ट्या सोयमस्मास्वनुग्रहः। अत्र

=विदग्धोक्तेरिति। कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथमिति उक्ता एवार्थो ग्राम्योक्त्या पुनर्दुष्यसे ॥१॥ =ओजेति। प्रसादे दोषे प्राप्ये केचित् कुपितकामिनीप्रसादनायां शृंगारविरोधि समासमतिक्रोधेन ... भेरोषप्रकाशभावानुभावस्तत्र समस्तकंपवर्णा(?) यां समासो

ग्राम्यत्वेपि ग्राम्यस्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरोहितत्वाद्गुणत्वं ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते। विपर्ययोस्या
समस्तत्वं तद्दीनं त्वे न दोषस्तादृक् यथा—यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशु
रधिकवया गर्भशय्यां गतो वा। यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधान्धस्तस्य तस्य
स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोहं ॥ अत्रासमस्तत्वेपि प्रौढबन्धत्वाद्गुणत्वं समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्व
चः। तदनिर्व्यूढमित्याहुर्न्न दोषः क्वापि तद्यथा। यथा—प्रसीद त्वं डित्पजमन्त्रमञ्जसा जनस्त्वायं पुरतः कृताञ्ज
लिः। किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते। अत्र समस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्व्यूढत्वेपि रस्या
नुरपरिग्रहेणारीत्यपरिग्रहाद्गुणत्वं अनलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोक्तितेवचः। पूर्वोक्तरीत्यनुसंधानेन तस्य सा

कृत्वमुच्यते यथा· निशम्यताःशेषगवीरभिधातुमधोक्षजः॥शिष्यायबृहतांपत्युःप्रस्तावमदिशद्दृशा॥अस्यान
लङ्कारत्वेपिशब्दापरानुसंधानप्रयोजनप्रसक्तत्वाद्गुणत्वं वाक्याश्रयाणांदोषाणांगुणीभावोयमीदृशः॥अथ
वाक्यार्थदोषाणामदोषःकथ्यतेधुना॥समुदायार्थशून्यंयत्तदपार्थंप्रचक्षते॥तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेर
न्यत्रदुष्यति॥यथा॥काकत्पंशशलक्ष्माणःकापक्कलंभ्रूयोपिदृश्यतेतस्माद्दोषाणामुपशान्तयेश्रुतमहोकोपेपि
कान्तंमुखं॥किंवह्नपंह्नपकल्मषाःकृतधियोरखैवसाच्याहृशीवेतःस्वास्थ्यमुपैहिकःखलुयुवाधन्योधरं
धास्यति॥अस्यसमुदायार्थशून्यतयापार्थस्याप्युन्मत्तवचनत्वाद्गुणत्वं यदप्रयोजकंयच्चगतार्थमर्थमि
वततातस्यापिकापिनिर्दोषःप्रयोगोदृश्यतेयथा·गीताविदुरवाक्यानिधर्म्मीःशान्तनवेरितानिश्रुतानितार

तेयेन तस्य जन्म निरर्थकं अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेपि इतिहासव्याजेन चतुर्वर्गोप्र
तिपादनस्यास्त एव प्रतिज्ञानाद्गुणत्वं तदिदमप्रयोजनं गतार्थमपि यथा हृतलक एव वक्ता श्रोत्रे शुकस्य नाव
स्थितं तव। श्रीखण्डहारकर्पूरदन्तपत्रप्रलेयशः। अत्रैकेनैवोपमानेन शोल्लमप्रतीतौ शेषोपमानानां व्यर्थ
त्वेपि यशसः स्मर्यमाणत्वगीयमानत्वश्लाघ्यमानत्वस्तूयमानत्वै इत्यादि पृथक्श्रीखण्डादिवदवस्थानस्य प्र
तीयमानत्वाद्गुणत्वं अविशेषेण सर्वांशं यद्विशेष्योपिकीर्त्यते। तदेकार्थरसाह्निप्रवेतसां तत्र उद्यति य
था असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं मरणशरणं बांधवजनं। अदर्पं कंदर्पं जननन
यननिर्माणमफलं जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः। अत्रासारं संसारमित्युक्त्वा परिमुषितर

यामनध्यकाः
कुतोऽनमात्रेपथिकस्रस्तरमत्र ग्रामणिगृहे॥
उन्नतौ पयोधरौ प्रेक्ष्य यदि वससि तद्वस॥२

स३

स-कं त्वं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जगज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं तस्य विशेषानभिधायकत्वे परिसाध्ये सत्येन वक्राभिहि
३० तत्वाद्गुणत्वं संशयायैव संदिग्धं यदि स्यात् तुः प्रयुज्यते। स्यादलंकार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा॥ केनात्र नेयं पथि
301 कस्त्वरत्रं एकं ग्रामणिस्त्वरं मिति उच्यते अपर्ध्वं हरे पविलक्षणं जइवसम्पत्ति तावसत्तु अत्र केनापि पथिकस्यूना
प्राकृतारन्वे ग्रामणीवधूः पीनोन्नतस्तनी सत्यस्त्रम्मिति स्वस्तरकमाजेन शास्त्ररतं याविताय स्यावसानेवतं
यथोक्तं न्नतेऽकृतो ऽत्र ग्रामणीगृहे स्वस्तराः कुतो वात्र स्रस्तरं तां उन्नतौ पयोधरौ मम हृदयेन मस्ति वा पयोधरा
वुद्दृश्याय दिवससितद्वावसेतितदेतदस्य गोपनाय यद्वर्यैरेव पदैः प्रयुक्तमिति संदिग्धस्याप्यस्य गुणत्वं वा रम
कोऽपूर्व न्यैवार्थानां पौर्वापर्यविपर्ययः। दोषः सोपक्रमो नाम भवितहेतो न उच्यते यथा पश्चादपर्यसाकिर ३०

णानुदितं चंद्रमंडलं॥ प्रागेव हरिणा दृष्टी णास्तुदी र्णो रागसागरः अत्र पौर्वापर्य विपर्ययात् क्रमदोषस्य चंद्रोद
यं प्रतिरागोद्दीपनप्रकर्षप्रकाशनपरत्वाद्दोषः यत्करीतेरनिर्वाहः॥ विवक्षित रीतिर्धार्यते। नदोषस्तस्यनुक्ता
पि यत्र च्छाया न दीयते॥ यथा॥ अलिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपादसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः
॥ गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्म्मसृणा रवेर्विरहिवनिता वक्त्रक्लैब्यं बिभर्ति निशाकरः॥ अत्रोपमानानि सा
माध्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रक्रान्त रीतेरनिर्वाहे पि समासव्याख्यापरत्वेन वशाद्‌ तद्धितयोः प्रयोगं तु तच्छा
यो त्कर्ष इति गुणत्वं॥ लोकातीत इवार्थो यः सो तिमात्र इहेष्यते॥ वार्ता दौ तेन तुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः॥ तद्य
वार्त्तातिधानेषु वर्णनास्वपि दृश्यते॥ कान्तं जगति तत्कान्तं लौकिकार्थानुयायि यत्॥ लौकिकार्थमतिक्रम्य

=गाविति विभवाज्ञा मन्दाणे ति समासे कर्तव्ये योपमितं व्याघ्रादिभयो गः सध्र्यार्थे प्रवैसिमासोवोभयति॥ जौ यंविभनी तिकाश्चा या लंकारेकप्रम न्यधर्म मनो
निदर्शना॥
...भितिसंधानस्तमसमयं पश्चात्...
...इतिउपमान गतएव सामान्य धर्म उपमेये प्रतीयत इति सर्वसमा...

=र्धाऽमात्मपेक्षिमात्मापेवार्त्तं मार्त्तच्वमीर्यता इतिकोपः ॥४८=

देवागारम्?

स॰कं॰ ३८ प्रच्छानेयतत्र वर्त्तते । तदस्तु क्लिरितिश्रोक्तं गौडानांमननसोमुदे यथा-देवं धिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृतिनोगृहं

।युष्मत्पादरजःपातधौतनिःशेषकल्मषं ।अत्रातिमात्रात्प्रेदोषपविवात्मीतिध्याने मिथेयस्पकात्तरगुणास्या

स्पनुद्दतानाद्गुणत्वं यथाच असंनिर्म्मितमाकाशमनालोम्मैववेधसा ।इदमेवंविधंत्तावित्तत्वमाद्गनम्त्वंत

णं॥ अत्रातिमात्रत्वेपिवर्णनार्थत्वाद्गुणत्वं। अथानतिमात्रंकीदृग् ॥उच्यते॰वार्त्तेतावद्यथा॰गृहाणिनामता

न्येवतपोराशिर्भवादृशः।संभावयतियान्येवंपावनैःपादपांशुभिः।अथवर्णनायांयथा-अनयोरनवद्या

ङ्गि॰स्तनयोर्जृम्भमाणयोः अवकाशोनपर्याप्तस्तवबाहुलतान्तरे पत्रुषंनिष्ठुरत्वायंयदत्तीवविगर्हितं।वि राम ३८

रुद्धत्वरुणाघास्तुतउक्तिषुनउच्यति यथा॰ विषंहालाहलंधुंक्ष्वसखिमातत्रविश्वसीः।यद्दानदत्प्रसेकाद्धैः

स्वल्पैस्त्वमिति मे मतिः। अत्र पारुष्येऽपि विरुद्धलक्षणयार्थान्तरस्य लक्षितत्वाद्गुणत्वं। अप्रकृतरसस्याङ्ग
ङ्गिरसं वक्त स्वरयः। अत्राक्षान्येतदेव शिवैः स्याद्रसवक्तनोः। यथा। त्रिमोहत्सवलग्नः प्रस्तलमिहतोय्या
दहतोंऽङ्का सतंषरकेशोषपास्वश्वरणे निपतितो नेत्रितः संभ्रमेण आलिङ्गमो वक्षःस्थले पुरस्थवतिभिः
सा श्रुनेत्रा त्यलाति: कामी वाद्धापराधः सदहकुडुरितं शांलवोवः शराग्निः। अत्र करुणो शृंगारस्याप्रकृत
त्वेऽपि शंभुप्रतापवर्णनाङ्गभूतत्वेन द्वयोरप्यप्राधान्याद्वैरस्येन गुणत्वं। हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गु
णाधिकं। हीनोपमं तदस्याहुः कवयः काव्यदुष्टतां। यथा। ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डु
ना। नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलंकृता। अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वं। यत्रो

स·कं पमानस्योत्कृष्टस्योपमेयं निकृष्यते ॥ सेयं तदधिकौपम्यमस्या अप्येकार्थदोषता ॥ यथा ॥ कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना
२९ सूर्यं धैर्येण चार्णवं । राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथं ॥ अस्या अधिकौपम्ये विरोधो लोकपालांशत्वेन
३१ शिष्टैराहतत्वाद्गुणत्वं ॥ उपमानस्य वैषम्यादुद्वेदस्सदृशोपमं ॥ तस्याप्युत्तामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥ य
संग्रामाय ४ था ॥ अहितः सुधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा । न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इ मातिस्तुयोधिमा सेना...
व ॥ अस्याः सदृशोपमत्वेपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वं ॥ यस्योपमानं लोके तु न प्रसिद्धं तदिष्यते ॥ राम ...
अप्रसिद्धोपमं नाम तत्र क्वचिन्नैव दुष्यति ॥ यथा ॥ उद्गर्भहूणतरुणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतस्तननिवेशनि ३९
भं हिमांशोः ॥ बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरैर्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥ अस्या अप्रसिद्धोपमत्वेह

चरालेपिद्वयोरपि स्रृंगारोद्दीपकत्वसाम्याद्गुणत्वं निरलङ्कारमिमाङ्कुरलङ्कारोक्तिं वचः। अथोर्ज्जितं येषु त
स्यापिक्षविनिर्द्दोषतामता यथायाज्ञां दैन्यपरालवशाणयिनीनेत्राकवः। शिक्षिताः सेवासंवलितः कदाचु
कुलेमौलौनिवद्धोजलिः। सर्व्वं तद्धिहितं तथाप्युदधिनानैवोपरोधः कृतः पाणिः संप्रतिमेहठात्किमपरं स्पृष्टुं ध
वर्व्वाञ्छति। अत्रानिरलङ्कारत्वेप्यर्थौर्जित्यकरणाद्गुणत्वं असमसार्थ्यं यदश्लीलं तदर्थालङ्कारवाविवा। तस्येहद
श्यते भ्रम्मायोगोनापिदुष्यति॥ यथा- अद्यापितत्कनककुंडलघृष्टगण्डमास्यंस्मरामिविपरीतरताभियोग
(आन्दोलनश्रमजलस्फुटसान्द्रविन्दुमुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः। अत्राश्लीलत्वेपि कवितिरविगी
तत्वाद्गुणत्वं देशाद्विनराद्यादिःकालोरात्रिंदिवर्त्तवः। नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः। वराच

 राणांश्रुतानांप्रवर्त्तिर्ल्लोकसंहिता।हेतुविद्यात्मकोन्यायःसस्मृतिःश्रुतिरागमः।तेषुतेषुयथाहृतं यदिकिंचि
 त्प्रवर्त्तते।कवेःप्रमादाद्देशादिविरोधीसेतदुच्यते।।विरोधःसकलोप्येषकदाचित्कविकौशलात्।उत्क्रम्यदो
षगणनांगुणवीथींविगाहते।।तत्रदेशविरुद्धस्यगुणीभावोयथा।तस्याराज्ञःप्रतापेणतदुद्यानानिजज्ञिरे।आ
र्द्रैः शुकपत्रवालानामास्पदंसुरशाखिनां।अत्रदेशविरुद्धत्वेपितस्याराज्ञःप्रतापेनेतिकारणोपन्यासाद्गुणत्वं
कालविरुद्धस्ययथा·राज्ञांविनाशपिशुनश्चचारखरमारुतः।धुन्वन्कदम्बकुसुमैःसहसप्तच्छदोद्भवान्।
अत्रकालविरुद्धत्वेपिराज्ञांविनाशपिशुनइत्यनिष्टसूचकोत्पातरूपत्वाद्गुणत्वं लोकविरुद्धस्ययथा दे
दवाहर्द्धिपःकामीशिशिरंहव्यवाहनं।अबलाविरहक्लेशविह्वलोगणयत्यलं अत्रलोकविरुद्धत्वेपिकामि

मिमिसूयासमेघमानत्वाद्गुणत्वं। युक्तिविरुद्धस्य यथा· ससंकोचखञ्जाद्दिवक्रसुदराशेरशारणः सस्त्वयौस्तको
कानां विरहहरवलुमन्न ति विधिः। गुणोऽप्यत्र खेदघशामैकरेभ्योपिपदयैरवलानामुद्वेगस्तदिहमस्मृतादेवमर
णं। अत्र युक्तिविरुद्धत्वेपिच्छेकोक्त्या सम्भाव्यमानोपमपातयाप्रतीतेर्गुणः। अविमतविरुद्धस्य यथा। तेनाथ
नाथदुरुदाहरणातपेन सौम्यापि नाम परुषत्वमतिप्रपन्ना जज्वालतीव्रा विशदाः सहसोद्गिरन्तीवागाद्वि
षमन्नपनकान्तशिलेव सीता। अत्र श्लीलाद्वैवित्तविरोधेपि तत्समयोचितत्वाद्गुणत्वं। वचनविरुद्धस्य यथा
। पं रद्वारा त्तिलाषो मे कथमार्यस्य प्रसज्यते। पिवा मितर लंतस्याः कदाप्तुद्दर्शन च्छहं।। अत्र वचनविरोधेपिवक्त्र
स्तया विधावच्छत्वाद्गुणत्वं। धर्म्मविरुद्धस्य यथा। पंचानां पांडुपुत्राणां पत्नी पांचाली कन्यका। सतीनामग्र

=आर्यस्पउनामकुलीनस्य-मेममं०२=

स॰कं॰ णाश्वासीद्दैवोहिविधिरीदृशः।अत्रधर्म्मविरोधेपिदैवोपिविधिरित्यनेनाभिहितत्वाददोषः।अर्थशास्त्रविरुद्धस्य
४१ यथा॰ नीतिरापदियद्गम्यःपरस्तन्मानिनोह्रियै।विधुर्विधुन्तुदस्येवपूर्णस्तस्योत्सवायसः।अत्रापन्नःशत्रुर
त्तियातत्सइतिनीतिस्तत्रमानिनोह्रियेत्वतीतिविरुद्धमपिउरुतउरुषत्तापितत्वान्नदुष्यतीतिगुणत्वं।काम
शास्त्रविरुद्धस्ययथा दोलातिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतं।कामिनांलयवैषम्याद्गेयंरागमवर्द्धयत्॥अत्रत्रास
तोलयवैषम्येणागेयस्यारागहेतुत्वेपिकामिनीमुखोद्गत त्वाद्रागवर्द्धनत्वेनगुणत्वं इत्थंगुणाश्चदोषाश्चका राम
व्यदोषगुणाश्रये।आख्याताश्चेस्फुटंसंप्रत्यलङ्काराश्चवक्ष्महे॥एवंतेरिवत्रपमङ्गकाव्यस्वदतेयद्गुणांतद ४२
प्यतीव।विहितश्चगुणायेनिर वराति:सहलङ्कारविकल्पकल्पनाभिर्यास्तिवत्तिवस्तुतेगुणोभ्योवदुरिवयौवनवंध्य

=अंगेतिसंबोधनं३=

मङ्गनायाः ॥ अपि जनदयितानि दुर्भगात्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते । दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री
स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्च्चितुं हारयष्टिः । मध्यक्षामे वपुषि ललते स्यामकूर्प्पासकश्रीः श्रोणीविंवे गुरुणि रस
नादामशोभां विभर्त्ति   इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे दोषगुण
विवेचनो नाम प्रथमः परिच्छेदः   शब्दार्थोभयसंज्ञाभिरलङ्कारान्कवीश्वराः । बाह्यानाभ्यन्तरान्बाह्याभ्यन्तरांश्चा
नुशासति ॥ ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः । शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ जातिर्गती
रीतिर्वृत्तिच्छाया मुद्रोक्तियुक्तयः । भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च । श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं
प्रहेलिका । गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥ अथासां लक्षणम

=व्युत्पत्तिर्लोपागमवर्णविकारादिज्ञानं आदिपदात्कल्प्यादिसंनिवेशः ॥ ३=

स॰ कं॰ क्रम्यसोदाहरणमुच्यते। तत्र संस्कृतमित्यादि। तीरतीजातिरुच्यते। सा लौकिक्यादिविधा वामलङ्काराय जायते। सं
४२ स्कृतेनैव केप्याहुः प्राकृतेनैव केचन। साधारण्यादिभिः केपि केचन म्लेच्छभाषया। नहो छितमयं यत्वादेशैस्त्रीपुन
प्राकृतं वदेत्। संकीर्णानाति जातेषु नाथवृद्धेषु संस्कृतं। देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः। पैशाचाद्यं पि
शाचाद्या मागधं हीनजातयः। संस्कृतेनैव कोप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः। शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जाय
ते। पैशाच्या शौरसेन्या च्योमागध्याच्या निबध्यते। द्विशालिः कोपिभाषाभिः सर्वाभिरपि कश्चन। नात्यन्तं सं
स्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया। कथां गोष्ठीषु कथयन्लोके बहुमतो भवेत्। श्रृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं
संस्कृतद्विषः। अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः। ब्रह्मावर्तविनापया मितोन्सा वैकारजिह्मसपा। गौड

=गोष्ठीषु मंडलीषु॰ २ = लटभं मनोज्ञं॰ २ = अमालिन्यादिनानिंदानुवादेन गौडेषु प्राकृतानामौचित्यं नाउधोरवने एव्यंजितं॰ स्वाधिकावस्य ब्रह्मणोधिकावस्य औचितीकवरणरूपस्याजिह्मसया॰ जिह्मा निह्सर्पं॰ पदिगौडेगाथांन सजेतूनार्तिनवाधिकाविमिताना देशौचितीमाह॰ स्पष्टं भवतीति॰

राम ४२

=भारतं १= आधराजः श्रातवाहनः भाक्त समयाती कान्तः गुणपेनाढ्यकाकारश्च १= माहमांको विक्रमादित्यः यंथकर्तुर्जनयाश्रीपदं १= माहमाः परस्पर संकीर्णाः पुडेषु संस्कृतादि भाषाभवंती गिसामान्य विभागेन भिन्न वचन प्रयोजनं चोपसंहाति गिरः शक्तिः पिश्राः सं
=अश्रुसादिः भट्टनामा रूपविषयेनैदेन भिन्नाः संस्कारायान धिकस्तभागिनिवक्ता विमभ्रतीनामनुशासनानिप्रहतानि गामधेकाएव संस्कानः ताश्रुद्धाः यं भट्टनामाल क्षणेनगिरा संस्कारः मासावनी रचमाधानरणी भाषा भेदव्यवस्थित भाग्य पालिका मिश्रा गिराः

स्मजनतु वागाँथामच्या वाक्कमसंस्कृती। केऽप्यवश्राघ्रराजस्पराज्ये प्राकृततता षिणः काले श्रीसाहसाङ्कस्पकेनसंस्कृतवे
दिनः। गिरः अव्पादिव्याः प्रकृतिमक्षराः प्राकृतक्षराः सुलच्योपभ्रंशः सरससरवनं भूतवचनं। विदग्धानामिष्टेमगधम
धुरावासिलणिती निबंद्धा यप्रेषां सइहक विराजो विजयते। शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नव्यगामिनी। अपभ्रं
शेतिसा चार्यैर्जातिः षोढा निगद्यते। तास्तत्तमपात्र प्रयोज्यासंस्कृतजातिं शुद्धाय यथा। ऊन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः
पदानिरवयस्याः काए क्रितेन प्रयपतिमय अनुरागं कपोलेन मध्यमपात्र प्रयोज्याप्राकृतजातिः शुद्धा यथा उ
ल्लैणाआणेहिअंअममउणमश्रणोहिआअरत्तिंश्र। णिक्किवतवेइव लिश्रतुहत्तुत्तमणोरहाइंअगाइं हीनपा
त्रप्रयोज्याभागधिकाशुद्धा यथा शहमाणुशमंशतालकेकुंतशाहस्शावशाहिंशंविहे। अणिशंच पिश्रामिशो
तव नज्ञाने हृदयं ममपुनः मदनः दिवा च रात्रौ च। निः कृपतापर्यतिजलितंतव कृतमनोरथान्यङ्गा। नि २ मानानुपमांसभावाः कुंभसहस्त्रंवसाभिः संविशं अनिशंच पिबामि शोणितं वर्षशतं

प्रणामप्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिबिम्बम्। दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं रुद्रम्॥ १

स कं० ४३

णिदेवलिशशदेशमलेऊवीअदिनात्त्रमपात्रप्रयोज्यापैशाचीखुद्धायथा· पणमतपनअपकुप्पितगोलीचलनग्गलग्गपडिबिम्बं। दससुनहतप्पनेसुएआतसतनुधलं लुद्दं नातिमध्यमपात्रप्रयोज्यासौरसेनीखुद्धायथा·तस्सिमएवूअङ्कुरदिलोकामस्सगहिदधणुहस्स। जुवदिजणमोहणसहोपञ्च ब्रहिं सरोहोहि नातिहीनप्रयोज्योपभ्रंशः शुद्धोयथा। लंहबप्पुलपिउदुद्दइकडअम्हाणं छा सिउत्तहमत्थिहत्थजइदहिजम्मविजाविड्स आसि। ग्राम्यिकं चैतत्तेनकवेरत्तिभायशत्नाहिसः सर्वाअपिसर्वप्रयोज्यात्तवन्नितान्इमाः शुद्धाः एवसाधारण्यादयस्तुनरनन्नाख्यासुमध्यमपात्रभूमिकाष्वोत्तमपात्रप्रयोज्यासंस्कृतप्राकृतयोः साधारणी ४३ यथा·सरलेसाहससरागंपरिहररम्भोरुमुग्धवसंरम्भं। विरसंविरहायासंसोढुंतवचित्तमसहंमे नात्युत्तमभूमि

= रहीत्वावणकपिवडुग्धमेवकुतोस्माकंतकं। उन्नस्यमञ्जके हस्त्रायरिदृघिजन्ममपिजानितमासीत् = ४ = मध्यमपात्रस्य भूमिकावर्णिकापरिमरो गाणापिनयत्वमतिधनीति

= आपिकामिति· यत्रमहत्त्वनिर्वर्णणेचित्रविशेषाभिसंधानेनकाविन्यपात्रवर्तते· मथारवांप्रिभेः कार्यप्रमाणारूतभावीसंसन्तइत्यादिप्यक्षवाक वैभोभाहतोभावाविपर्यासः शत्नादिरक्रियते प्रयानचमकाव्यिायां विटस्यमध्यमपात्रस्यापि मिमंतत्त्वोपिकः मन्नवाभवंधो चिनीवमाहे

तस्यैमयाचूताङ्कुरो दत्तः कामस्यगृहीतधनुषः। युवती जनमोहनसरवः पञ्चाधिकारो भवति ३

कास्त्रोत्तमपात्रद्वयोऽप्यासंस्कृतयैशाविकयोः साधारणी यथा चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाथही
पिकाँनज्ञी। इत्युतिगजपतिगमना चपलायतलोचनालपितु। एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारणः प्राकृतादिला
षान्तरसाधारणपद्यइष्टव्याः वक्तृविषयोविमादिद्वयोऽप्यामिश्राययाजयतिजनतातिवांछितफलप्रदः क
ल्पपादपोगिरिशः। जअइअतमद्भिअत्तीगिरितणआपणअक घलआ। एवं त्ताषान्तराणामपिमिश्रीला
वोवगन्तव्यः दुर्विदग्धादिपात्रद्वयोऽप्यासंकीर्णायथा। अकटगुमदीवचन्द्रज्योत्स्नाकलंकिलंकोइलोलव
इअसुअर्यीम्पोवाउर्निवारअवाइद। अविसरिअलारक्काशोकस्तवापिमनोमुदेनकजनकजंमाने ना
घविघंप्रतिजाञ्जद। सेयंसंस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशयोस्तिलतंडुलवतसंकुरातरसंकीर्णजातिः। एवं प्राकृता

जयति चतमातमिवा चरन्नी गिरितनयाप्रणकल्पलता ४ आम्रर्थमनोज्ञा चन्द्रज्योत्स्नाकोकिलः कृन्तंनृपतिकिले वेमुहु
र्याम्पोवायुर्निवारयवाति। ... पिसरिंग तः रक्ताशोकस्तवा
... नार्थानां ... गतिकूलमाववतंवि
नामानेनाघ प्रियं प्रतिपास्याम : ३

=मत्तौ कमलगजः पंक्तिः [redacted] अल्पसरस्वती रे प्रकटान् शेतरवि... [illegible] ...यः कथाप्रभाते ... कमलगजः पंक्तिः ... ॥१८

[illegible] काव्येषु ... [illegible]

स·क· पभ्रंशसङ्करोपि इष्टम्ः क्रीडागोष्ठीविनोदाद्यर्थानन्यगामित्यसाधारणीवयथा लीभ्रमयोक्तानिवाक्यानि
४४ विद्वद्वक्त्रेषु शेरते। गोसेतिं विंछिरिंछोलीतह्लस्थे हेविवल्लिहा। अत्र पूर्वार्द्धपदानि संस्कृत एव उत्तरपदानि ग्रा
म्यकृत एव सेयमसाधारण्यपनन्यगामिनीवजातिरुच्यते। भाषान्तराणां तु नरसाधारण्यं नास्ति अपभ्रंशायथा
सुद्धक्रियहणाङ्कारहत्तुं धरिमुद्दानिजहत्था निच्चउत्तुंदरिहुहत्तुपरिममसुरतस्थहंमस्मि सेयमपशब्दबंधा
तत्प्रयोगतो पभ्रष्टाप्य विद्वद्भिः श्रोत्रियाद्यैः प्रयुज्यत इत्यपभ्रष्टजातिः। अस्या अपि चानुकरणे साध्वत्वमिष्य ।
ते २ पद्यं गद्यं च मिश्रं च काव्ये [redacted] यत्ना गतिः स्मृता। अर्थौ वित्या हि हितिः सापि वा गलंकार इष्य राम
ते· कश्चिन्न पद्ये न पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते। कवितुं कश्चनह्लासं काव्ये र्थः कश्चन त्रितिः। याहृग्गाद्यवि ४४

नुविके[illegible] ...
[illegible] ...
[illegible] निज ...
...साधारण्ये ...
...नुदरितवो
परिममसुरतस्थ
हा क्ररति॥

= गोमूत्रपद्ये मिश्रे चेत्यर्थः । १ = गद्यपद्यादिभेदानि निर्गिगद्यपद्ये आदी [redacted] अर्थात् स्यगद्यापेक्षया क्रमायस्मिंस्तं भेदाद्वितीयं चं पद्यगद्या प्रियो न नकारको भेदः नद्यादिगद्यो न नको ऽपन वृत्तिन्यैव चोनव यो दारविभ्यते · ५ =

मिश्र

धोवाणाः पद्यबंधेन ताद्दशः ॥ गंत्यागत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती यथामति यथाशक्ति यशो वितन्यथा
रु वि । कवेः पात्रस्यैवैतस्याः प्रयोगउपपद्यते ॥ द्रुता [redacted] विलंबिता मध्या साथद्रुत विलंबिता । द्रुतम
ध्याव विज्ञेया तथा मध्यविलंबिता ॥ मा लघू नो गुरू णां च वा ऊर्ल्पत्वमिश्र रीति पद्ये गद्ये च मिश्रे च षष्ठ्का
रोपजायते । तत्र वृत्तं वर्जाति वपद्यमा ऊरथो द्दृथङ्गः समं वार्द्धसमं चैतद्विषमं च प्रवक्षते गद्यमुत्कलिकाप्रा
यं पद्यगंधीति च द्विधा । द्विधैवगद्यपद्याद्दिर्भेदान्मिश्रमपीष्यते । ललितं निष्ठुरं चूर्णमाविद्धं चेति या पर
। विशेषः स तु गद्यस्य रीति विद्यो र्भविष्यति । तत्र पद्यस्ते देव समवृत्तं द्रुतागतिर्यथा · अयि विजहीहि दृढोप
गूहनं त्यज नवसंगमभीरु वल्लभं । अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु संप्रवदंति कुक्कुटाः । सेयं समवृत्ते

= वृत्तं · वर्णनियमं छंदः । जातिर्मात्रानियतं · ४ = उत्कलिका प्रायं उच्चावचमिव प्रतिभासमानं · ४ = सुकुमार संदर्भं ललितं · प्रस्फुट संदर्भं निष्ठुरं · अक्लिष्ट समासं चूर्णं उद्भट समास समाविद्धं · ५ =

स·कं· लघुसंयुक्ताक्षरद्वयस्थाद्द्रुतागतिः। समहत्ते विलंबितायथा। अग्राम्यहेतुमीश्वरं स्तुनिंकणादमवतः। पदा
४५ र्थं धर्मसंग्रहः। प्रवदतेमहोदयः। सेयं स्थाने स्थाने गुर्वक्षरयोगाद्विलंबितागतिः तत्रैवमध्यायथा आ
सीद्दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः। ददंति स्म बलं वाह्वोः सितछत्रस्मिताः श्रियः। सेयंनातिलघ्वक्ष
रत्वायत्वान्मध्यागतिः द्रुतविलंबितायथा अवतुवः सवितुस्तुरगावलीस्फुरितमध्यगतारुणनाय
का। समविलंबितरुरूपयोधरामरकतैकलतेव नतः श्रियः। सेयं द्रुतायाश्च विलंबितायाश्च गतेरन्त
राक्षरप्रवेशाद्द्रुतविलंबितागतिः द्रुतमध्यायथा अपि तुरगसमीपादुत्पतंतं मयूरं नस रुचिरकला राम
पं वाणलक्षीचकार। सपदि गतमनस्कः स्रस्तमाल्यानुकीर्णे रतिविगलितबंधे केशपाशे प्रियायाः। सेयंद्रु ४५

तायामध्यायाश्च गतेरन्तराउपवेशाद्रुतमध्यागतिः मध्यविलंबिता यथा डुंडुभयोर्दिविदघ्नतुतु येतुवक
राःक्रपयश्च व वल्गुः। सिद्धनिकायकयोज लिप्युक्तं मास्यमथा रूढरुहविपयात॥ सेयं मध्याया विलंबिता याश्चग
तेरन्तरानुपदेशान्मध्यविलंबितागतिः॥ एवमर्द्धसमविषमयोर्मात्राल्लघुरस्सुगयपयोर्लघुगुरुत्रान्मिश्रवर्ण
विन्यासविशेषश्चयस्तेनद्रुतादिगतयोगवेषणीयाः। तत्रविषमवृत्तछंद्दसिद्रुता यथा अथवासवस्पववने
नरुचिरवदनास्त्रिलोचनं क्लान्तिरहितमशिराधयितुंविधिवत्तपोसि विदधे धनंजयः अर्द्धसमछंदसिवि
लम्बिता यथा· विहितां प्रिययामनः प्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसी। उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमू
चे वचनं वृकोदरः॥ उत्कलिकाप्रायगद्येद्रुता मध्या च यथा। अपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमंब

स॰ कं॰ रतलं विलोक्यते॰ अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तमस्स्मायते यद्यगांधिगाधे हन्तगंधौमध्यान्नातिगंधौद्धुताय
४६ था॰ पातालतालुतलवासिषु दानवेषु हर इव जितमन्मथो गुहर्वा प्रतिहतशक्तिरिति गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्य
योर्द्रुतमध्याययथा हन्तपुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनो ह्लासितयानया॥ अविरलमिवदाम्नापौ
ण्डरीकेन नद्धः स्नपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्झरेणाक वलित इव हृत्नस्य चक्षुषा स्फारितेन प्रसरत्समस्तव
र्णेव सान्द्रेण सिक्तः यद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बितायथा॰ असौ विद्याधरः शिशुरपि विनिर्गत्य लक्ष्मनादि
हायातः संप्र त्यविकलशरच्चन्द्रमकरस्य यदालोकस्थाने भवति पुरस्तु मादृतरलैः कदाहं नीरीणां कुवल राम ४६
यितवातायनमिव अत्रवालस्मृहहदामकारंदेन सह विद्यामावीक्षिकीमधीते स एष माधवोनिमिति २ वैदर्भी

46

दिक्तः पंथाः काव्येमार्गइतिस्मृतः। रीङ्गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते। वैदर्भीसाथपांचालीगौडी
यावन्तिकातथा। लाटीयामागधीचेतिषोढारीतिर्निगद्यते। तत्रासमासानिःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता। वि
पञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते। समस्तपंचषपदामोजःकान्तिविवर्जितां। मधुरांसुकुमारांचपां
चालींकवयोविदुः। समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्वितां। गौडीयेतिविजानन्तिरीतिंरीतिविचक्षणाः। अ
न्तरालेतुपांचालीवैदर्भ्योर्यावतिष्ठते। सावंतिकासमस्तैःस्याद्द्वित्रैस्त्रिचतुरैःपदैः। समस्तरीतिर्व्यामिश्रालाटी
यारीतिरुच्यते। पूर्वरीतेरनिर्वाहेखण्डरीतिस्तुमागधी तास्तुवैदर्भीयथा मनीषिताःसन्तिगृहेषुदेवता
स्तपःक्ववत्सेक्वचतावकंवपुः। पदंसहेतभ्रमरस्यपेलवंशिरीषपुष्पंनपुनःपतत्रिणः सेयमसमस्तपदासमस्त ले
कोमलम्१

=आश्लिष्टअंगीकृतापपान्तंगमओजःकांतिर्निमीजगत्यम्याधुर्भावासपासुनाणीचप्रायामपेयितिवियएः।।२=

मकुटिडितिमनर्म्मरा१

स॰ कं॰ घादियुणवती वैदर्भी रीतिः पांचाली यथा॰ गात्राभिघातदलिताङ्कुरदन्तुराङ्गणागण्डस्थलीललितकुण्डल
४७ ताडितानां। डोलस्फुरन्मुकुटकोटिविघट्टितानां नानादोलवक्त्रमणामसुखरोमणीनां॥ सेयमोजःकासत्ता
वादाश्लिष्टस्थलता वपुरागणच्छायामाकर्षतो कुमार्थवती समस्तपंचषपदा पांचाली रीतिः गौडीया यथा
॥ यस्या वक्त्रंदलीलावलितवलपरिस्पंदरववीं कृतावींसंरतोमग्ननायोन्नमितत्तरनमकंधरासंधिरा
सीत। शेषो विस्फारकुल्लस्फुटस्थूलफणास्फूत्कृताग्निस्फुलिङ्गस्फूर्जत्संदोहसन्देहितविकटशिखामण्ड राम
लीरत्नपण्डः। सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटक्षरिपदा च गौडीया रीतिः आवन्तिका यथा एतानि नि ४७
ःसहतनोरसमंजसानिःक्ष्च्यंमनःपिशुनयन्ति पदानि तस्याः॥ एते च तीरतरवस्तथयन्तितापमालंबितेकृत

नकपि २

परिस्नपितैःप्रवालैः।सेयंसमस्तद्विवि चतुरपदावैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्तिन्यावन्तिकारीतिः लाटीया

यथा॰ अयमुदयति मुद्राभंजनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीबालमंदारपुष्पं।विरहविधुरकोकद्वन्द्व

बंधुर्विभिंदन्कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि॥सेयंसमस्तरीतिमिश्रा लाटीयानामरीतिः मागधीयथा

करिकवलनशिष्टैःशाखिशाखाग्रपत्रैररुणसरणयोमीसर्वतोलीषयन्ते।वलितशबरसेनादत्तगोश्र

ङ्गःवण्डध्वनिचकितवराहव्याकुलाविन्ध्यपादाः॥सेयमारब्धरीतेरनिर्वाहाद्खण्डरीति मागधी २ या

विकासेष्वविक्षेपेसंकोचेविस्तरेतथा।चेतसोवर्त्तयित्रीस्यात सावृत्तिः सापिषड्विधा। कैशिकारभटीचैवभा

रतीसात्वती पुनः।मध्यमारभटीचैवतथामध्यमकैशिकी।सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकीतासुकथ्यते।यातु श्री

=अविकार्योत्ताद्रि[illegible] तथाहि पूर्वार्धे यथोक्तमावंतीरीतिरुपक्रम्य [illegible] गौडीयापत्तिः [illegible] उपक्रान्तवैदर्भीनिर्वाहः [illegible] समस्तरीतिमिश्रा [illegible] उदयगिरीत्यादि पंचकेन पांचाली [illegible] गौडी [illegible]

=[illegible] [illegible] सत्वादिधर्मो [illegible] विकासः [illegible] [illegible] विक्षेपः [illegible]

=[illegible] [illegible] संकोचः [illegible]

[illegible]

स॰ कं ढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा। कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्था च भारती। प्रौढार्था कोमलप्रौढसंदर्भा
४८ सात्वती विदुः। कोमले प्रौढसंदर्भा लेऽर्थे मध्यमकैशिकी। प्रौढार्था कोमले बंधे मध्यमारभटीष्यते तत्र कै
शिकी यथा शशिविशदलेषु नागवल्लीविवकिलदामनिवद्धनेवद्धये। केवलयिनि पुराणसीकपा
त्रेतरलदृशामपतन् दृशः प्रियेवा सेयमर्थस्य संदर्भस्य च सौकुमार्यात् कैशिकी नाम वृत्तिः आरभटी यथा
यायः शस्त्रं विलत्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां वधूनां योयक्षः पांचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो
वा। योयस्तत्कर्म्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः क्रोधांधस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तको राम
हं सेयं प्रौढार्थसंदर्भा रभटी नाम वृत्तिः भारती यथा उत्तिष्ठ स्मारतान्नेत रघुरगपतो पाणिमेकेन कं साध्व ४८

त्वावाम्येनवासोविलुलितकवरीलारमंसेवहस्राः स्मयस्रतकालकान्तिह्रिगुणितसुरतप्रीतिनाशौरिणा
वः शय्यामालिङ्ग्यनीतंवपुरलसलसद्बाहुलक्ष्माः स्तुनात्रासेयमतिसुकुमारार्थेनातिसुकुमारसंदर्भासा
रती नाम वृत्तिः सात्वतीयथा वैद्यौद्दावपितावनार्यचरितधामप्रतापोद्द्योत्तीमोभीमपराक्रमः
सच मुनिर्त्तीस्त्वरक्तधरासुधः एकेनाप्तवद्विरार्यक रजैः पीताव्यसं जिह्विषामसेनापिहताहिता
स्वस्मरासिस्नातं कुधः शाञ्चये सेयं प्रौढेर्थैनातिप्रौढसंदर्भासात्वतीनामवृत्तिः मध्यमकैशिकीय
था- किंद्वारि दैव हतिके सहकारकेणास्त्वर्धर्दितेनविषपादपएषपायतः अस्मिन्मनागपिविकाशवि
कारस्ताजितीमा लववाद्विमदनज्वरसन्निपाताः सेयं सुकुमारार्थे प्रौढसंदर्भा मध्यमकैशिकीनामवृत्तिः

छायापरारीरेव

स·का मध्यमारत्तटीयथा· त्वंनागराजवक्त्रमस्यानितंवत्तागंतोगेनगाढमुपवेष्टयमंदराद्रेः॥ सोपविषत्वष्टष
४९ वाहनयोगलीलापर्यङ्कवंधनविधेस्तवकोतिलाः॥ सेयंप्रौढेर्थस्तत्कुमारसंदर्त्तामध्यमारत्तटीनामवृ कोटाक्षीपुत्रसजह रगा३
त्तिः ४ अन्योक्तीनामत्रुक्ततिश्छायायासापीहषद्विधा॥ लोकच्छेकार्तकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिसेदतः॥ तासुलो
कोक्तिछायायाथा॥ शापान्तोमेभुजगशयनादुत्थितेशार्ङ्गपाणौमासानेतान्गमयचतुरोलोचनेमील
यिला॥ पश्चाद्दावांविरहगुणितंतंतमात्माभिलाषंनिर्वेक्ष्यावःपरिणतशरच्चन्द्रिकासुक्षपासु सेयंलो
चनेमीलयित्वेतिलोकोक्तेरनुकृतिर्लोकोक्तिछायायथा योहिद्दीर्घासितात्तस्यविलासवलितभ्रुणः। राम
कामाम्मुखस्यावशागतस्मैस्पशवेनमः॥ सेयंतस्मैस्पशवेनमइतिविदग्धोक्तेरनुकृतिश्छेकोक्तिछा ४९

छाया·छेकोक्तिः२

त्वमेकोलोकेशास्मितनिद्वितेनु
नद्ययतिक्रार्हर्षप्रयोगः२

याः। अर्भकोक्तिच्छायायथा। किं संसर्गात्तत्र कोपिवस्य पुत्रं निशाकरः। ते दृष्टाः कीदृशा मातर्येषां मुक्ता
फलं फलं॥ सेयमस्मत्पक्षशिशुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया। उन्मत्तोक्तिच्छायायथा। दृष्टः क थस्तु
तत्तु किं कुरुते किमस्मद्वार्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानं आस्तां किमस्य कथया कथयाशु तावदत्राग
मिष्यति न वा खलु सोऽतिमानी॥ सेयमसमंजसापायोन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया। पोतोक्तिच्छायायथा
॥ तिलकमसह्यास्मि सोढुं घनसारेणातिसारदोषो मे॥ लंतयति वदतो बसं कुंकुमरागो ममांगानि॥ सेय
मुत्तमपदारोपितनीवस्तुवस्तूक्तेरनुकृतिः पोतोक्तिच्छाया। मत्तोक्तिच्छायायथा। पिपिशियसखपंमुमु
मुखोसवं देहि मे तत्तत्पनडुडुडुतं ससससताजनं कांचनं॥ इति स्खलितजल्पितं मदवशात्कुरंगीदृशः। अग

स·कं हसितहेतवेसहचरीभिरध्यैयत सेयंस्वच्छात्मतोकेरनुकृतिर्म्मन्त्रोक्तिच्छाया ५ साभिप्रायस्य वाक्य
५० यद्वचसो विनिवेशनं। मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात्काव्यमुद्राविदो विदुः। साभिप्रायपदस्य वाक्यस्य विभक्तेर्व
चनस्य वा समुच्चयस्य संहत्याः षोढान्यासेन जायते तासु पदमुद्रा यथा· निर्म्मील्लंनयनश्रियः कुव
लयं वक्त्रस्य हासः शशी भ्रूयुग्मस्य सनातिमन्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याञ्चलः सञ्जीतस्य वमतको
किलव्रुतामुच्छिष्टमेणीदृशः सर्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं विराशाम्बरानिर्म्मांसंदासः
सनातिञ्चलउच्छिष्टमितिपद्यानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयेणामुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं रम ५०
पदमुद्रा वाक्यमुद्रा यथा यत्त्वन्नेत्रसलिलाम्भनिपातिफलहेवेत्रियामापतो पीरपा कृतिपर्यवस्य
सनाभिरतुसहोदरः ४

तिकिलज्योत्स्नेतितत्वान्तरं।तिग्मंधामविरंचकान्तिदिवियत्त्रास्तिद्वियः पुमान्द्वयंविज्ञातवतांतुतन्त्रि
निखिलाभूयोत्तवयंयपः।अत्रतत्रास्तिद्वियःपुमानित्यादेर्वाक्यान्तरस्यशर्ववाकोपयकारित्वेनमुत्तप्त
दायकस्यातिशायपूर्वकविनिवेशादियप्राकृपमुद्रा॥ वित्तक्षिमुद्राययाश्रियःप्रदुग्धेविपदोरुणद्
द्धियशांसिस्यतेमलिनंप्रमार्ष्टिसंस्कारशौचेनपरंपुनीतेशुद्धाहितुद्धिःकिलकामधेनुः।अत्रप्रदुग्धे
रुणद्धिस्यतेप्रमार्ष्टिपुनीतइतिङ्संज्ञीनांदुहिपच्योःसकर्मककयोतुपसंख्यानंदुधाद्विसः असिमिमा
दिविशेषलक्षणवतीयोगेःपरस्मैपदात्मनेपदपर्यायेणचनिवेशोहश्यते॥ श्रियोविपदोयशांसि
मलिनंसंस्कारशौचेनेतिचस्तुविततक्षीनामविश्रुधातुश्रुवाधारियङ्वङ्गवित्याहिविशेषलक्षणवती

=दुग्धेकामधेनुःश्रियोदोग्धीतिदुग्धेकर्त्तरिप्रयोगः यदाद्यसौकर्मातिशयविवक्षयाकर्मीभूतायावृद्धिकामधेनोःकर्त्तृत्वेनविवक्षातदोकर्मणिकेनआत्मनेपदंदुग्धेः कामधेनुःश्रियःप्रदुग्धेइति॥ =असिमिसादीसादिपदात्कर्त्तरिकिरण
=प्रयुक्तमासादीसादियत्नाद्दूपरमैपदनिर्दिष्टलोदिकार्यविपरस्मैनिर्भक्तिमात्रविकारः प्रमासीसुभयोदृष्टाप्रसं= नथाश्रियप्रतिमंगलंविपदप्रसंगलंप्राप्ताद्दि=

=दुग्धेकामधेनुःश्रियोदोग्धीतिदुग्धेप्रतिकामधेनुःश्रियःप्रदुग्धेइति

स·कं
५२
नामविकृतविकृतानांमङ्गल्यामङ्गलार्थपदपरत्वेनमङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतःप्रयोगोलक्ष्यतेते
नेयंविलक्षितमुद्रालवति। वचनमुद्रायथा॰ विश्वम्भरातगवतीलवतीमस्तु तराजाप्रजापतिसमोजन
कःपिताते। तेषामेवक्ष्मस्खमसिनहिनिपार्थिवानांयेषांकुलेवससविताबमुरुर्वयथा। अत्रवपमित्यादि
वऊववनेनसविताबेतिसवितर्येकववनेनसवितुरथ्यहंवऊमतइत्यभिप्रायोवक्तुरितीयंवचनमु
द्रा॥ समुच्चयमुद्रायथा॥ जातश्चायंमुखेंडस्तेंश्रुकुटीभ्रणाधीपुरंगतेवववसुदेवस्यकुलेनामावशेषतां राम
॥ अत्राशंसायांश्रुतवचेतिश्रुतवङ्कावस्यहयग्रीववधलावातिशयशंसिनःसमुच्चयद्वारेणसमुच्चयादि ५१
यंसमुच्चयमुद्रा॥ संहृतिमुद्रायथा॥ मणिरत्नंचसेनस्यतत्रानार्येसा विष्णुना। लब्धंयेनाद्यपयोगेनतेनकिं
=आतोगतनमितिमिश्राभ्रस्येनाधंमापोतनेपिवायंप्रकृतपोपो॰ तआह॰समुच्चयप्रारेणेति॰ समुच्चयेनहि[illegible]तुल्यकक्षतानामनीतिसंबंधगीत्यनयोप्रसपामिश्रमेवममीहितामिनिवकुनमिप्रायविशेषप्रतीतोसमुच्चयएवमुद्रापदवीमारोहतीति॰=

=उपाधिर्विशेषणं विधाधिकारौ शुश्रूषस्वेति निषेधनियमौ शुश्रूषस्वेति भेदौ विकल्पपरिसंख्ये संकीर्णे नेदौ० तथा प्रयोगविधिः अन्नकर्मनिषेधो निषेधः क्रियाफलसंबंधोऽधिकारः तुल्यकक्षयोरेकबाधेनान्यसंबंधो विकल्पः प्याप्तानि फलको नियमः शेषविधि

कीर्त्तितेन वः ॥ अत्र कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः किं तेन वः कीर्त्तितेनेति साभिप्रायसंहृतिक
रणादियं संहृतिर्मुद्रा ॥ ६ ॥ विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनार्थवाञ्जनः । प्रतीयते विशिष्टार्थः सोक्तिरत्राभिधीय
ते । विधेरथ निषेधात्स्यादधिकाराद्विकल्पतः । नियमात्परिसंख्याया उपाधेश्च ह षड्विधा । तासु विध्युक्तिर्य
था ॥ शुश्रूषस्व गुरून्कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने । अत्राज्ञाशेषापणवचनं विधिः ॥ निषेधोक्तिर्यथा ॥
भर्त्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥ अत्राज्ञास्मो निवारणं निषेधः ॥ अधिकारोक्तिर्यथा ॥ भू
यिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥ अत्र विधि
निषेधज्ञानात् विधिनिषेधयोर्यौगपद्याधिकारः ॥ विकल्पोक्तिर्यथा । एको नेता हरस्त्रियो वा द्विजो वा एको विधि

=विहितनिषेधज्ञानेन तत्फलसंबंधयोग्यत्वमधिकारः ॥ शुश्रूषस्वेति भूयिष्ठं भवेति च द्वे विहिते० मास्म प्रतीपं गम इति भोगेष्वनुत्सेकिनीति च द्वे अभिषिद्धे० विधिनिषेधयोर्योग्यता० विधिनिषेधफलसंबंधयोग्यत्वं० गृहिणीपदप्राप्तिर्विहितक्रियाफलं कुलाधिभवनं तु नि

=अपार्थ एवेति विशेषणसंगत एवकारः केवलविशेषणयोगस्यासंभवे व्युत्पत्तिविरोधेन तदभावं मवाधिं दयोगस्याह नाववति छेने॰ पार्थ एवेति॰ विशेष्यसंगत एवकारः अन्यस्य धनुर्धरत्वं विशेषणं यावत्संबन्धयोगव्यवच्छेदद्योतको भवति॰ केवलमिति अभिनंदननायोगं

स·को ५२

स्वाभाविकी वा त्रयी वा एका भार्या देवराजवा प्रियावा एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा। सोयं जातिक्रियागुणद्रव्याव
लम्बी चतुर्विधो विकल्पः॥ नियमोक्तिर्यथा॥ विवादे पार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः। योन केवलमात्मीयैः
परैरप्यभिनंद्यते। सोयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः॥ परिसंख्यो
क्तिर्यथा। पंच पंचनखा स्ता सा वामेना स्थाणुन पश्यति। काठिन्यमस्याः कुचयोः किमस्य घन्नरो वते। त
दिदं विधिनिषेधाभ्यां शेषाभ्यनुज्ञानं परिसंख्येत्युच्यते॥ अपृच्छ्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः
। योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः। पदं चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च। विषयोस्यां च
करणं प्रबन्धश्चाभिधीयते। तत्र योगकारणपर्यायाकांक्षा सावपरम्पराः। पदस्यैकेन निमित्तं स्युर्निर

राम ५२

=पंचनखेषु पंचसु स्थागोन्येः कुचयोरस्याः काठिन्यं न वचने शमि विशेषविधौ शेषनिषेधमनुजानातिः। वामेन न पश्यतिः दक्षिणेन तु पश्यतेव॰ किमस्य ब्भोनन मितिप्रश्ने यत्न नोच्यते अस्तुत्तरे रसानन्तु [illegible] सदेवेति विशेषानिषेधो नाम्या अभ्यनुज्ञा विषयावितिः ३=
=योगो योगरूढिः। कारणं कार्यकारणभावः। निरूढाः प्रसिद्धाः। परनिरपेक्षः पदसमुदायात्मको वाक्यं अर्थतावसित्व यं॰ १=

ढाःपदसिद्धये। विरुद्धा नां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परं। योजनायेह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः।
गतिः सह निगर्भेण संहतिः समुच्चया। हेतवो वाक्ययुक्तीनां क्रियतामेवमादयः। यत्र द्वादेसपादानं क्रि
यासा समुच्चये। क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युंजते मिथः। यदश्रद्धेय शैलादिवर्णनाप्युपपन्नये।
वाक्यं सहप्रकरणविषया युक्तिरिष्यते। प्रबंधविषया येवं युक्तिरुक्तामनीषिभिः। उदाहरणमाला
सां रूपमस्यैव निदर्श्यते। तत्र योगरूढिपरंपरादिनिमित्ता पदयुक्तिर्यथा॥ प्राच्यां निर्जितजम्भजिद्द्विप
इति योगरूढिपरंपरा। हयाङ्कनास्पकृतसुगिति पर्याय परंपरा घातजीतमदोन्मिषत्कमलिनी किं
शिरः सिंदूरशोले दिशि प्रत्याख्यातहयाङ्कनास्पकृतभुग्मोतिःश्वतीयन्त्रे। घातजीतमदोन्मिषत्कमलिनी किं
जल्ककल्कोऽङ्कटंतानोः शरणिनः करा हकुहरक्रोडं महः पातु वः॥ अत्र जम्भजिद्द्विप।

=नागेंद्रकरवत्करेण: पेषौ देवस्य कविशिरो पतितौ देव्या अंसौ देवस्य· ख्यं भुजं तत्तथा निद्रा भवस्य यथुक्त भुजेन करविशाण तयाकाशे एः कनिस्या ख्यसमाख्यानमनिवी भाषाद्ह अस्वेवं कपेण वाचा सानमर्ला ·२· यदा अस्मा [illegible] वारासानुयं ·१·

श्रीडालीलाचर्नर्भवेत्यमरः ३
उक्तं १ तिशेष: २

सकं अल्पकक्लोड्डमिति हेतुपरम्परा ॥ ततः कराहकुहरक्रोडमित्यक्तौ क्ति· लाववपरम्परा च परिस्फुरन्तीह श्य
५३ ते ॥ विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्तिर्यथा तन्नागेंद्रकरोरुर्दोः करिशिरः पीनस्तनों सं वपुः स्त्रीपुं
साकृतियत्र पितुस्तव वपुस्तेरम्भोग्रमीडामहे। वारात्मा इति निर्माणो भवदनः पश्यपश्यदा स्यामुखं नाभि
५३ श्वेति हसन्नन्दितितदास्निष्टो भवया पातु वः। अत्र स्त्रीपुंसाकृतीति विरुद्धजातियोजनानास्निष्टेति
ननिंदतीति विरुद्धक्रियायोजनारम्भोग्रमिति विरुद्धगुणयोजनया मुखे वपुरीड्डामह इति विरुद्धद्र
व्ययोजनावलस्यते ॥ वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा· दिक्ष्मातंगघटाविभक्तचतुराघाटामही राम
साध्यतेसिद्धासापि वदन्नस एव हि वर्यो रामो विता: पश्य तः। विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै ५३

= आश्चर्यंरसाविष्करणनुप्रमाणेनिवाक्यान्तरंनिगर्भः गर्भवाक्येननमस्यमानात्पतस्कन्दान्यथिचिमेमवाचार्थाथयोनिष्कृतेगर्भोनिगर्भसमुच्चये। यदिपंभावाविष्कारवाक्येननेनोक्तं विभायप्रतिपाद्यभिप्रतिपादितावचीनैर्दृश्यानसुसादिषुन्तर्ये किमपरंभिसन्तेनसंघातिः =

= मस्यमरानुभावस्मात्तोस्रदितंवकुंमानुवाचाक्यमितिमेनोचिसस्वच्छनाकुलकर्मातिथ्यः ॥२॥ तिष्ठेति द्वारदेशस्थितेगणादिनिभवनसम्बन्धादिदंसदादिनिगमनानिर्न्नेवलेभ्यानितिवाक्यार्थः। समुच्चयेन्यतरस्यामितिसनेनानेकक्रियासमुच्चयप्रकाशोद् =

नमोयस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदंयत्रैववास्तंगतं ॥ अत्रवस्तुतएवहिवयंरोमांचिताःपश्यतेतिवा
क्यगर्भः तत्रैवपश्यतेतिवाक्यान्तरेभावाविष्कारवाक्यनिगर्भः किंनपरंरामायतस्मैनमइतिवाक्यसंवृतिः यस्मा
दाविरभूत्कथाद्भुतमिदंयत्रैववास्तंगतमितिवाक्यसमुच्चयः सेयमेतेषांयोजनाद्वाक्यविषयायुक्तिर्भवति
॥ यत्तदादिकृपादाननिमित्तावाक्यार्थयुक्तिर्यथा॰ तिष्ठद्वारितवाङ्गणेव्रजवहिःसद्मेतिवर्त्मेहितेशालामं
चतमकुंमेववलतीमश्वेतिवेश्मावतिष्ठन्तीसंदिशसंदिशेतिवकुंशंसंदिश्यसात्तेतयातल्पेकल्पमथीव
निर्द्दिश्यथानात्तंनिशागच्छति ॥ अत्रप्रथमपादेक्रियासमुच्चयःद्वितीयेक्रियाभ्यासःततीयेद्वंतीसंदिश [redacted] संदिश्वशेतियावतक्रियासमभिहारःशेषेतुतथासास्वयानिशात्तंनगच्छतीतियत्तदोरुपादानंवाक्या

= गंगोष्ठालयकः। यान्प्रमतंगुवलभी॰ कृपेतरेसनरेच्चप्रदेशकर्मकपुनःपुनरंदनाभिलावर्तमानकालिकंचनक्रियेतिवाक्यार्थः। क्रियासमभिहारेलोट्लोटोहिस्वौवाचतध्वमोरितिलोड्यपाद्विभवनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्तिसनेनलोडन्तप्रकृतियानोर

= नुप्रयोगः तस्माद्वर्तमानेलट् इतीकर्मण्यातिप्रापितसंदेशाभिलाः सन्नपूर्वकालिकसंदेशानक्रियासमानकर्तृकासनदाकृयेतिवाक्यार्थः अवचनटार्थरूपेक्रियासमभि (क्रियासमभिहारेकर्मण्यभिलाजनमाध्यमभावः) शतेस्वंसकोटूतंदतस्

= निर्वर्तनंसोट्मतौर्तर्लड् तस्मात्तुप्रयोगः। मवानुप्रयोगवचनंविपर्यासानिरदर्थर्थेपदिकतिप्रसर्वमितसाधारणतेविनितान्तसाध्यवाहितानुप्रयोगोऽपुष्टः। तस्मात्तत्मात्रेविपर्यासात्कआदरवकाद्दिप्रयपाविष्यनुप्रयोगानिदितसातुप्रयो

सूत्र

[illegible]

[illegible]

[illegible]

स॰ क॰ र्थमुक्ते हेतुः प्रतीयते सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्तिर्भवति ॥ अथाश्रद्धेय पर्वतादिवर्ण नोपपत्तिहेतुः प्रकरण
५४ विषयाया यथा सुदेमुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः । भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्य
54 गुणा मृषोद्याः ॥ प्रबंधस्यापि वस्तूपपत्तिहेतुत्वे प्रबन्धविषया युक्तिर्भवति यथा धूमज्योतिःसलिलमरुतां
सन्निपातः क्व मेघः संदेशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः । इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं
ययाचे कामार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥ उक्तिप्रकारोत्पत्तिः संभवे संभवे च सा । विशेषसंभवसमाश्र राम
र्यकल्पनासु च कथ्यते । तत्र संभवदुत्पत्तिर्यथा सद्योद्राविते केतकोदरदलस्रोतःश्रियं बिभ्रती येयं मौ ५४
क्तिकदामगुम्फनविधेर्योग्यच्छविः प्राग्भूता । उत्तंस्यां कलशीभिरंजलिपुटे मर्त्येयाम्णालांकुरैः पातभो ।

= प्रथमहमरकूसे एणगतायाः प्रथमं कलशीभिः कस्से कः ततः किंचिद्रली भूतायाः अंजलिभिर्मानंतरं स्तोकीभवतः सागभागस्य मृणालांकुरैः पानमिसंभवितोपिसंभावितेमवर्णनं ।१२

॥ मिरसंभाव्यमानस्याग्निजनिभानिर्निताविभ्रकुम्तान्यापेनमती निःसंभवयमल्लुम्ते॰ १॥

पारीमेय पारीतु भाद्रउ स्यात् ३

वशाशिम्मुग्धविलवेसावन्नंति वंदिका। अत्र ज्योत्स्नायाः सद्योद्राविकेतकोदरदल स्रोतः सादृश्यादि
संलवाद्दियं संलवलक्षणेति विधिरूपा॥ असंलवलक्षणेतिर्यथा॰ कृपेयं ज्योत्स्नांभोवदृतविसवल्लीसरणि
निर्म्मृणालीतन्तुसः सिचयरचना। अत्र स्रवति। कर्वा पारीमेयो वतबकुलदाम्नो परिमलः कथं स्वच्छः सा
लातन्नवलयदृशोकल्पयन्तुतो॥ अत्र ज्योत्स्नादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसंभवादियमसंभवभ
णेति निषेधरूपा॥ ॥ विशेषभणितिर्यथा॰ ॥ रेवतीदशनोच्छिष्टपरिपूततपुटेदृशो। वहन्हलीमदक्षीवः
पानगोष्ठ्यांपुनातु वः॥ अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपिहलिदृशोर्यत्र स्वत्वं मदक्षीवस्यापि हलिनो
यद्रूपावनत्वमसौ विशेषः इतीयं विशेषलक्षणेति विधिनिषेधे विधिरूपा। संहतिलक्षणेतिर्यथा॰ आत्तरए

स॰ कं ५५

स्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः । अत्र प्रसिद्धवर्ण
नाप्रपंचविधेरालंकरणस्यालंकरणं वपुरित्यादिवाक्यैः संवरणादियं संहतिलक्षणेति विधौ निषेधरूपा
॥ आश्चर्यभणितिर्यथा ॥ ज्योतिर्सर्पिष्टदिहंतमः समुदितं जातेयमज्जः शिखीपीयूषादिदमुत्थितं वि
षमयं छायाप्रजन्मातपः । को नामास्य विधिः प्रशान्तिमुत्तवेद्वादं दृढीयानयं यंत्रं धियेर्यत्र प्रियतोपि विपि
यमिदं सख्यः कृतं सान्त्वनैः । अत्र ज्योतिःप्रभृतिससमप्रभृतीनामुत्पन्नेराश्चर्यरूपत्वादियमाश्चर्यभ
णितिर्विषयविधौ विधिनिषेधरूपा ॥ कल्पनाभणितिर्यथा ॥ हस्पंदं शांसहस्त्वैर्मनसामप्युतैर्विता
वनीयं च सुकृतशतकोटिलोपं किमपि वयः सुत्तुवः स्वैरं ते । अत्र वयोरामणीयकातिशयस्पृहकृसह

राम ५५

= प्रियादिनाथियलान्य[illegible]ीमुत्सर्गभिक्षप्रियानाच[illegible]दैवगत्साराठेनसंभाव्यमानं आश्चर्यमुत्पन्नुप्र[illegible]मानान्यपवंपन्यापे = स्वारत्ननोति ।
= मा[illegible]नः[illegible]भावेर[illegible]पारिप्रेक्षितिरादिस्त्वामः[illegible]मन्नामुख[illegible]मानिषेधार्थमितिसर्वं पंचानिषेधे विधानस्य[illegible] [illegible]साकाल्पितुमनसाकासामणम विरोधमसरमानापिसंचानिषेधाति[illegible]निषेधविधि

= यमपि वाभ्यामेके नाल्पीपनात्तनेत्राभ्यां मनसा कुत्तोत्तेन तुवपसोपोवनत्तम् दृश्यत्वविभावनीयत्वयोग्यत्वानि अनीतिश्रुतवचनवती वर्णितयापि जीवितसर्वस्वभूतयापि नितकामिनीसाधारणमकरमानो दृष्टादि सामान्ये सहस्रत्वादिकं कल्प
= सत्ताभावरूपधर्मनिषेधसत्वरूणिमाकृतस्य विशेषविधिर्विधत्ते· सम्प्रमाणितादिविधिनिषेधप्रसंगेन तेषु यत्कवाराविधिरूपा भवति· १=

स्वाँदिभिरेवावलोकनीयत्वाद्वियोगपताकल्पनाद्वियं कल्पनात्तणितिर्विधिनिषेधेनिषेधविधिरूपा ॥
वाक्ये शब्दार्थयोः सम्बन्धयन्नाद्गुंफनास्फुटता। शब्दार्थक्रमपर्यायपदवाक्यकृतावस्था ॥ तासु शब्दकृताय
था। रामाभिषेके मदविह्वलाया हस्ताच्च्युतो हेमघटस्तरुण्याः। सोपानमासाद्य करोति शब्दं ठंठं ठठंठं
ठठठंठठंठः ॥ सेयं ठंठमित्यादेर्निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुणपदवाक्यैर रचितत्वाच्छब्दरचना ॥ अर्थकृ
तायथा· दिक्कालात्मसमैवयस्य विभुतायत्तत्र विद्योतते यत्रास्तु यस्तु धीतत्ववह्निकिरणाराशेः सयासा
मभूत। यस्तत्पित्तमुषस्तु घोस्पह विषेयस्तस्य नीवातवे वीणायकुणमेषमन्मथरिपोद्दामाःपांतु वो मूर्तयः।
साध्यं व्योमादीनामष्टानामपि महेश्वरमूर्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरोत्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

=पत्रशनेनस्पर्शव्यंग्यः नयाचसाध्यमयंजनं स्मकुंभपूर्वपक्षीकरः नकुचाभोगस्मामिषांगभावोव्यंग्यतत्पंग्यश्वव्यतिरेकः भकुवादेनोपमाव्यंग्यः दृष्टांतेनचव्यतिरेकः २=

कुचाभोगविशेषः १

सकं ५६ ॥ क्रमस्कृतायथा ॥ नीलाञ्जानांनयनयुगलश्रीविभ्रमादत्तपत्रः कुंतावेलौकुचपरिकरः सर्वपत्नीचकार

॥ स्वविश्रान्तिर्मदनधनुषोविभ्रमानव्रवाही इक्षुज्योत्स्नाशशधररुचेरूपयामासयस्याः ॥ अत्रपत्रप्रद

नपूर्वपक्षोपन्यासानुवाददूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्धक्रमेणरचितत्वादियंक्रमरचना ॥ पर्याय

कृतायथा॥ कण्णइल्लिविब्भ॰ जाणइ कुवलपलासाइं॰ कीरसंलविरी॰ ॥ इसमअभासंमुंचइ॰ णाऊरेहं ॥ धिब्बवा

आडी ॥ सेयंशुकनामपर्यायाणामर्थात्रयुरेण परचितत्वात्पर्यायरचना॰ ॥ पदस्कृतायथा ॥ लोलश्रां

शलवल्लीवलयितवकुलानोकहस्कंधलोलेगोलांगूलेर्नदद्भिः प्रतिरसितजरद्वकंदरामंदिरेषुपाषे रामं ५६

शइंडपिंडीतगरलुनाः आपिरेयेनवेलामालंब्योत्तानतत्वस्फुरितपुटकिनीवंधवोगंधवाहाः अत्रलो

=केनचिच्छिटेनरचवल्कभांत्रत्पु पत्रासः शुकाभाषयारसौतस्यदुर्विदग्धत्वमाकलय्यसमुचितमुत्तरमदात् ॥ शुकंचवजानातिकुंतश्रजापतानिकीरेण

=संतापिनी पुंसकलावाप्तुचंनरखलस्वरं शुकी ॥ अजाकण्णइल्लीवाउत्पाउी शब्दौ शुकीपर्यायपरौ कुंतकीर्धुमकशाद्वाः शुकपर्यायाः ४=

तिरु १

तर १

=वामप्रतीतिमायातु मुपानेषु परेषु मः । उपस्कारकः प्रेरणैः प्रकरणं च चक्रेण अपरवत्तं प्रबंधकं विभ्यत्ताल्परो यते प्रथुनमीतताथा स्वतलु धीमेः क विगर्हितामितिनदिग्माह अत्रेत्यादि ॥

पिपक्षनाम

शूलवल्लयितवकुलैर्मंदद्भिर्गोलांगूलैः खतिरस्सितकंदरामंदिरेषु षडेषु पिषुडीतगरतरलनाः पुटकिनीबंध
वोगंधवाहावेलामालंबयेन ज्ञापिरेइत्यंतोधिकानामपुष्टार्थानामनुप्रासाछ्छंद्रः स्फुरणाय वार्थानुरूपेण
रचितत्वादियं पदरचना ॥ वाक्यरूक्तताय था· पतिस्त्वस्तुरताऽमेष्टेपतिदेवरतानुजेनाऽइतरेषु वयोवाल्याश्रित
यंत्रितयंचितु । इह महतोर्थस्याल्पीयसाग्रंथेनाभिधानमिति संक्रमेणापि ग्रंथलाघवाय वाक्यार्थोरचि
तइतीयं वाक्यरचना ॥ २ ॥ शंब्धेत्पाद्रूपदार्थानो घटनायापरस्परं । साध्वाक्रांतेनेन कस्मिंश्चिद्द्वश्क्रांतेनेन क्रुत्रवि
त । अतिक्रांतेन क्रुत्रापि पदार्थवर्णयोः कविताचाक्यार्थवाक्ययोः क्वापि प्रकीर्णानां चद्दश्यते ॥ तामुपक्रांतघ
टनायथा · सतथेति प्रतिज्ञाय विस्तरूपकथमप्युमां । अपीत्वज्योतिर्मयात्तसक्षसस्मारस्मरशासनः । सेयं सम

=(कांचिरेकं वस्तु बुद्धौ समाधाय तदधिकाय प्रबंधरचनायामधिकं सांतरांतरायकृतेमोजनायायम्पा ॥ = पदार्थानां मक्षाणामसत्तापत्त्यां ॥

= मितमी‍ब्रचामस्ते नैषधिकामोजस्यते। ईषधिकामेनार्द्रमुकुलोद्भेदो येषां ते। ८ = मसभागमेथयिनाहिननन्ममत्वाविद्यमनआह। स्मितिवा मेरोति। ४ = मयाऽपि नेमे न प्राणयोवयोगात्स्वेति पदर्थे निष्पादितेका ऋणानुमरक्षाविष्टेन भगवता हे सुन्ने मया रे सत्वयी मयाविता। ६ =

स.कं. षीणामागमनस्य प्रक्रान्तस्यैव घटनात् प्रक्रान्तघटना ॥ अप्रक्रान्तघटना यथा। अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पु
५७ रातनं। निषादस्य च संवादं महर्षेः संवरणस्य च ॥ सेयमप्रक्रान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादप्रक्रान्तघ
टना ॥ अतिक्रान्तघ नायथा। तस्य चक्षुश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि स्मिंताईमुकुलोद्भेदाः कदंबवनराज
यः। इयमतिक्रान्तस्यापि कदंबवनराजीनामाईमुकुलोद्भेदस्य विरहि मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य सं
तिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना। पदघटनायथा ॥ छिन्नेन पतता वङ्क्षौयन्मुखेन हठात्कृते। स्वेति हेति हे
रणं केस्वाहा सीतः सैषरावणः। इयं स्वेति हेति वर्णास्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात्पदघटना ॥ वाक्यघटनायथा। राम
हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता। विलाविते कदेशेन भ्रूपं यदतियुज्यते। इयं सर्वशास्त्रनिबद्धस्यासर। ५७

वसंतः

एकस्मिन्नतिलिकाश्रावणा अन्यस्मिन्माद्धपरः॥ माधवः महीतलसमरे गंडस्थलेशरत्॥ अंगेकुग्रीष्मः सुरवासिका तिलवनेमार्गशिरः

मु[illegible]गधायामुरवपंकजसर्पितिश्राकाक्षितःशिशिरः २

ईस्पतदर्थानतुयायिनापिप्रक्रान्तार्थाविरुद्धेनसर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैवघटितत्वाद्वाक्यघटना प्रकीर्णघ

टनायथा॰ एक्कहिंअच्छिहिंसावणअण्णहिंतहभद्दवउमाहउमहिअलसच्छरिगंडत्थलेसरउ॥अंगहिंगिह्म सु

हच्छितिलवणिमग्गासिउ मुद्धिहिंमुहपंकअसरिआवासिउ सिसिरुअत्रश्रावणादीनामकुगपद्भावित्वेन

विप्रकीर्णानांघटनादियं प्रकीर्णघटनाप्रकीर्णशब्दश्चायंशेषवाचीतेनामासामपिप्रकीर्णघटना

नामिहावकाशोस्तवतितेनयाइमामहाकविप्रबंधेषुसुरवागोगीलहणातद्भावापन्निरूपवरितालसि

तलक्षणेतिशब्दहस्तयश्चाअपीहश्रुपन्नेतत्रादितःषद्भाधारववनेषुमुग्धायाइतिवसंतंविपदेवमु

रव्याशेषयोद्ध्योराधारववनयोर्गोणीश्रावणादिषुवतुर्षुमासववनेषुलक्षणाषद्भपिवाधेयववनेषुव

=मुख्याधारवचनेषुतिःएककिंक्षिपितिश्रयोःमासअन्यस्मेंगंडस्थलेअंगाहिरसेसेषुमुखेति॰ माधमासंके तितार्थो...धेषुमुग्धाः श्रयोरितिःसुरवासितियामणे[redacted]मुखपंकजमसिमुपितवोयंमावामासयचनैसेयोःगौणीतिःमुख्यार्थवाधनिमुग्धायना

=[illegible]तिवेशोपिकागौणी॰ अकि...सरपदयोःकौ...लक्षणा[redacted]मतिलवनसरेऽरूपमुख्यार्थवाधे[illegible]न[redacted]मंथधामुखवासिकामुखपंकजमेवेति॥ तिहामासकस्य...सिश्रोपिदिगुणवनमालादिदृशेणी॰ अकिणे

=[illegible]स्वार्थसंवधंव्यवधानेनपरत्रार्थबोधनेनयमुक्तलक्षणाः साचश्रावणादिषुचतुर्षुमासेवचनेषुसावरुगन्धवउमाहवमग्गासिरउइस्सेसेषुस्वार्थस्यमनामासरूपस्यसंबंधेनयवहितेवर्षासिंमितिसमुदायबोधः गंगायांघोष इत्यत्रगंगापदस्येवोधनवादाः।।

सं॰ के
५८

वाक्षिप्तुलक्षिता तिहितेषु विघुगपदसंलक्तुतूं तार्थोपन्निलसा तं द्भावापत्तिः आवासित इति क्रियाप
दे चोपचरिताभक्तमेव ब्रती यते लक्षितलक्षणापि चैतास्वेवमाख्याने तत्ताद्भिषतितं थात्वावासितशब्दोय
मभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरिच्छदे महाराजादौ निरूढलक्षणानशक्तिः सँचोपचारेण श्रावणादिषु वयु
ज्यमानस्तेषामपि महत्वमतिलक्ष्यमहापरिच्छदतां महारत्नलंबलक्षयत्र च क्ततायाअपि च हृतेर्म्महान
मत्तुबंधं लक्षयति तेषु युगपज्ज्योत्स्नाहावत्तुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्ति तिस्त्रत्रतत्र च निवेशपमा
नाः स्वधर्म्मसम्पदः प्रत्यासन्नायां यां तद्धर्म्मसम्पदमुपलक्षयन्त्यसावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेद
नातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति। तत्र श्रावणे ताइ पदस्त्वता सामवयवासौ वर्षु

राम॰
५८

=[illegible] नामभिधाने [illegible] मतीति [illegible] विभक्तिम्रु [illegible] भावो [illegible] =
=[illegible] अनुरणन [illegible] अभिधेय [illegible] =

र्लक्ष्यते स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विलक्षितत्वान्निवेशितः पयः १ पयःप्रवाहलक्षणायाः स्वध
र्म्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाम्बुप्रवाहसम्पदस्तु पलक्षयन्त्समागमोत्काया उत्कण्ठातिशयं लक्षयति
माधवइत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते सोपि महीतलस्वप्नहेतुपपद्यमानस्थितिः प्रावृड्वशादृशन्नानिवेशि
तः कुसुमकिसलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नाशिशिरोपकरणसामग्रीमु
पलक्षयन्कामवत्याः शरीरान्तःसन्तापं लक्षयति शारदित्यनेन कातु विशेषो विधीयते सा गच्छयोरनुपपद्य
मानस्थितिः प्रशंसा च वनस्यापि च्छलशाद्दस्पातुं नराणि शन्नासंमाकृष्यमाणः काशकुसुमहंसागमकु
मुदसरः प्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नाङ्गणयोः पाण्डुतां लक्षयन्न मृगेक्षणायाविर

[illegible]

=अनुपपद्यमानम्। किं स्वदनंतरं विभक्तिश्रुत्या सन्निवेशितम्। निर्विवेकेषु मरणेन मारणेनमंः स्वनुदास आसितं तन्त्रमोघ मरणेन सर्वथा नयानं कर्तव्यं॥ २ =

स॰कं ५९ हृद्यामतामुपलक्षयतिश्री मद्भ्इत्यनेनापिकान्तुविशेषएवोच्यतेसोथकृनाङ्गेनुपपद्यमानःस्वर्याश्चुकार्य्
श्यात्र स पोस्तुता पाति पक्षेषोल्ला निलखदावानिकाद्युधादेःस्वधर्म्मसंपदःसमानानीकश्च तामभूतश्च
नकृज्वरलिङ्गःसम्पदमुपलक्षयन्वष्टमींकामावच्छोलक्षयतिमार्गशीर्षइत्यनेनपूर्व्वावयवेनहेमन्तोलक्ष्य
59 ते तेनयथाहेमन्तेतिलवनंलक्ष्यतेतथातस्याःसुखासिकासांप्रतंलक्ष्यतइतिलक्ष्यतेतेनातिशयिनीमनः
पीडोपलक्षितात्तवतिकाधुनःसुखासिकातिलवनयोःसमानधर्म्मतायेयंस्नेहनिर्भरतानामप्रतिसा
रिकाणांचप्रायेणातिलवनात्रिनीषएवयोरेववक्रमानप्रसिद्धिः।यदिल्कमाऊःअन्नातहरमणिजंभ्रमङ्गा राम ५९
मस्समंडरागीह्यंग्नालुअतिलवाडिसरिखंसिसिरेणकअंतिसिणिसएउ ॥ अतएवायमुत्तरवाक्ये कमलसर

अत्रेति स्वकृतं संबोधनं तथा रमणी ये प्रस्या
कृष्यामस्य मंडतीभूतं ल्लूनतिलवाटी स्तहश
शिशिरेरण रतविसिनीखंडम ॥ २

= शबरस्वेतिमुग्धवनिमस्तनतआवापमित्येतस्यार्थः। २ = विप्रलंभाद्भावस्यछायापरिम्लानित्वमलप्रकर्षः॥ = किंचिदेवमरतयाप्रस्तन्तत्कुशारणानभांतरविवक्षयामद मयाक्रियतेसापठितिः अन्यमाकरणंचकाकुमभ्टीतिभिःषड्विधेति ॥ =

शब्देनाग्निनीव एवमपि निर्दिशति· तद्यथा· मुद्धिहिमुहपङ्क असरिआवासिउसिसिरु· तत्र शिशिर इत्यनेन
अन्तु विशेषेणमुग्धामुखे पिपसस्वरसीवशांङ् शङ्कालितनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्म्मसम्प्रद्दोलो
कप्रतीतायाः प्रत्यासन्नामुग्धामुखास्मुस्तह लोचनोत्पलस्मितकुसुमदशनकेशरादेश्छायापरिम्लानिर्ल्ह्वि
स्यमाणाविप्रलंभात्तु तावत्प्रकर्षमुपलक्षयति शिशिरलक्ष्मीवर्णनप्रस्तावाच्च मुखमर्द्दशरीरस्य सर्ववा
मुखमुख्यतरतिस्थानप्राधान्यलक्षणया सर्वर्त्तुस्यः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं तन्न भवति ॥ काक
स्वरपदच्छेदभेदातिनय कान्तितिः। पाठेयोर्थविशेषाय पठितिः से ह षड्विधा। तत्र काक्वर्यया· ॥ मुत्रु
लंकुत्पितेत्यपाप्तमशानं सक्ताकथायोषितां हरादेवमयोक्तिताः सुरतयः स्वर्गं धवहृपादयः। रागे रागि

यस्मिन्नेवसंभमप्रतीतदास्मपिवल्लभान्यदितस्याः प्रियावाचसन्नमनापिप्रियप्रियाः। अथैकयाकाकाविधिरन्ययानिषेधः प्रतीयते· स्वरेणयथा· २

रागेनुरागो लाद्या
देम्रत्यर्पलोकेने
पिचेतिहारावली
२

स·कं ६· णिमुंवमथ वनतेदृष्टेप्रसीदाक्षनासस्तंत्वद्विरहाङ्कवश्निदयितेसर्वाममान्वादिशः अत्रदृष्टेइत्यत्रसु
तस्वरकरणात्कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदृंवाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रदं नपरतांप्रतिपद्यते पदछे
60 देनयथा· सर्वक्षितिभृतांनाथदृष्टासर्वाङ्ग·सुंदरी।रामारम्येवनान्तेस्मिन्मयाविरहितात्वया।अत्रम
याविरहितेत्येतावतिपदछेदेपुरुरवसस्त्वयेत्येतावतितुपर्वतस्यवाक्यछेदोत्पवति॥ पदछेदेनयथा ये
ऽमृतमंथनसमयेस्त्रीत्वन्नीतः १ नध्वस्तमनोभवेनवलिजितकायःपुरास्त्रीकृतोयोगंगांवदधेंधकक्षयकरोयोबर्हिपत्रप्रियः।यस्याहुःशशि
शशिमच्छ्रियातीतिश शिमत्राहुः तस्यशिरःहरतीतिहरः मच्छिरोहरइतिस्तुत्यंचनामामराःसोव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वांसर्वदोमाधवः।अत्रयेनध्वस्तमनोभवे राम ६·
नेत्यादौयेनध्वस्तंमनोभवेनत्यादेरस्यपदछेदाउमाधवोमाधवश्चसमर्थद्वयंप्रतीयतेतयोस्त्वद्वयोरपिप्रधाने

रथः तुङ्गेऽङ्गगारूढो यस्य अंधकाः यादवाः पत्नेऽध्यको दैत्यः १ पत्रेवाहनपिच्छयोः बर्हिपत्रं कुमारः सः प्रियो यस्य ३
स्वरूपः रम्येजो यस्यस्यशब्दस्य हराणि २

नोपादानाद्गाक्षिप्तावेन प्रकृताप्रकृतनृपतयानैव स्थानात्परस्परासंबंधेनायं श्लेषः पद्दलेदेन तु पाठे पर्यायतो
र्थद्वय प्रतीतेरियं श्लेषोपसर्जनापद्दलेद पठितिः ॥ अलिनयेन यथा ॥ एद्दहमेत्तत्थणि आएद्दहमेत्तेहिं अच्छि
वत्तेहिं। एद्दहमेत्तावत्थाएद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं॥ अत्रेयन्मात्रस्तनीमादीनां तथाभूतहस्तालिनयेस्सहपठनात्
तथा विधार्थविशेषोगम्यते ॥ अपदेशोप्यलिनयविशेषएव यथा ॥ इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेतएवार्हति क्षयं।
इत्यात्मानमपदिश्यपठ्यते स्म ॥ काक्वा यथा ॥ यस्यास्त्रिजातं नृपतेरपश्य इह बलं वनं यो यौनिर्जर संभोगेरपरस्प
दवत्स्वनं ॥ अत्रावलम्बनमबलम्बनमिति पदे पदद्वये वाक्षितीयतुरीययोस्त्रानयोर्यावकारौ तयोरस्यप
वर्गीयत्वापवर्गीतस्थासा अकान्तिमतिपाठे अर्थद्वयोजायते ॥ अपरेष्टुवः ॥ पठितिमपयाकथयन्ति ॥ पदपादार्द्ध

आलिनैर्द्दिकाक्रियाउपदेशः अस्यासभिनयस्तेपिकांतिकत्वया ...

स॰कं भाषाणामन्यथाकरणेनयथापाठः इर्ष्योक्तस्तरूक्तस्यपठितिंतां प्रवर्त्तते। तत्रपदान्यथाकरणं द्विधाप्रकृतितोवि

६१ भक्तितश्च [redacted] तयोःप्रकृतितोयथा· असकलहसितत्वात्क्षालितानीवकांत्याकुंकुलितनयनत्वाद्व्यक्त

61 र्णोत्पलानि। पिबतुमधुसुगंधीन्याननानिप्रियाणांत्वयिविनिहितभारःकुन्तलानामधीशः॥ अत्रत्वयीत्य

स्यस्थानेयदामयीतिपठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमयुक्तमतिवाक्यम्भवति। विभक्तितोयथा· सहभृत्यग

णंसबांधवंसहमित्रंससुतंसहानुजं। स्वबलेननिहन्निसंयुगेनचिरात्पाण्डुसुतःसुयोधनं॥ अत्रयदापांडु

सुतःसुयोधनमित्यस्यस्थानेपाण्डुसुतंसुयोधनइतिपठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपिसुयोधनेमङ्गलार्थं भव राम

ति॥ पादान्यथाकरणेयथा। एकान्तेनिर्जनेरात्राववेद्यैःसमनिःसाहसे। मासापकृववनेवैवद्विप्यासम्भवतिक्रिया॥ ६१

ना१

अत्रयदातृतीयपादस्थानेतत्त्वकीयदिक्समेतेति पाठोभवतितदेतत्पर्यायोपयिकमपिकामोपयिकम्भवति अ
र्थान्यथाकरणेयथा· तन्नावदेवशशिनस्फुरितंगरीयो यावन्नतिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति। अभ्युद्यतेसकल
धामनिधौतुतस्मिन्निर्दोषःसिताप्रशकलस्यवको विशेषः॥ अत्रयदामध्यपादयोःस्थानेयावन्नतोः किमपिगौरि
तराहसन्ति। तावत्पुनर्विहसिताननयङ्कजालिरिति पद्यतेतदेतद्धीरायाः किंकिमपिस्मरकारोकिंरूपसम्पन्ने पा घ८
दत्रयान्यथाकरणेयथा· त्यागेनयुक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेनहीनानरकंव्रजन्ति। नत्यागिनांदुष्करमस्ति किंचि
त्त्यागोहिसर्वव्यसनानिहन्ति॥ अत्रयदातुरीयपादमेवा द्यपादत्रयान्यथाकरणेनैवसमानः पाठोभवति
तदेतत्त्यागप्रशंसार्थमपित्यागनिन्दार्थंजायतेतद्यथा त्यागोहिसर्वव्यसनानिहन्तीत्यलीकमेतद्धुविसंवदतीत ।

स·कं। ज्ञातानि सर्वव्यसनानि तस्याह्वयोगेन मे मुग्ध विलोचनायाः ॥ ताषाव्यथाकरणेयथा· किन्नादेणरेहूसेहर
६२ सिहालीछग्गपादेणमे किंवामेसमुरेणवासवसहासी हासणङ्कासिणा। तेदेसा गिरिणोअतेवण महीस
६२ वेअमे वल्लहाकोसल्ला तण अस्सजठ्ठ वलग्गेवंदे अणन्दामिअ ॥ अत्रयदिलाषान्तरेणपठ्यते· तदेतत्तशौरसेनी
लाघ यासीतावाक्यंसंस्कृतलाषयाप्युमंत्रेणादशरथायनिवेदितंभवति· तद्यथा· किन्नातेननरेन्द्रशेखरशिखा
लीढाग्रपादेनमे किंवामेश्वशुरेणवासवसमासिंहासनार्द्धासिना। तेदेशा गिरयश्चतेवनमही सावैवमेवल्लला
कौसल्यातनयस्ययत्रचरणौवंदेवनंदामिव ॥ सेयमेवंप्रकारापठितिः। विभिन्नार्थैकरूपायायाहन्निर्वर्णसं एम
हतेः। अव्यपेतव्यपेतात्मायमकन्तन्निगद्यते। तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकंतया। स्थाना स्थानविलागासायादते ६२
=विभिन्नार्थेत्यर्थभेदव्यतिरेकपदं·तेन द्वयोरेकस्यवानिरर्थकत्वेपि यमकमुपगृहीतंभवति· एवमपिसतो मत्तेइत्यादावतिप्रसंगोतउक्तमेकरूपेति· रूपमानुपूर्वी· विभिन्नार्थावामादेकानुपूर्वी चेति विग्रहः। विविधप्रवेलादावेकवर्णहन्तावप्यादितिम=
=मुदायएवयमकमुक्तिंभवतीत्यभिसंधायसंहतेरित्युक्तं· आहतिर्द्विविधा· अनन्तरेतरा व्यवहिताव्यवहिताचेति· विभजते· अव्यपेतेत्यादि· व्यवायोव्यवधानं· एतदुभयादपूर्वकमभवातरमेदमाह· तदिति·२=

= पदस्यादिमध्यांताः स्थानं तेषु यद्दु पकल्प्येतेतत्स्थानयमकं· अयमर्थः तेषु विशेषहेतुर्द्धिरवक स्थानयमकं भवति· भेदांतरमाह· चतुस्त्रीति· आदिश्च मध्यश्च अंतश्चेत्यादिमध्यांतास्त्रयः· अन्यः· मध्यांतौ मध्यादी आद्यंतौ आदिमध्यांतश्चेति मिलिताश्चत्वारः ·· ते ·· =

दाद्यलिद्यते। तत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानेष्वेषु पकल्पते। यदव्यपेतमव्यपेतात्स्थानयमकं विदुः। चतुस्त्रिद्व्येकपा
देषु यमकानां विकल्पनाः। आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः। अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः। सु
करा दुःकराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन। तत्र चतुःपादस्य यमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा। राजीवराजीवशलोलभृङ्ग
मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणां। कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्धहन्तं तदेव मध्ययमकं यथा
दधतमाकरि लिःक्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः। विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना न
दीः। तदेवान्त्ययमकं यथा· व्यथितसिंकमनीहशनैःशनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः। फणभृतामभितो वित
तेततं दयितरम्यलताबकुलैः कुलैः। आदिमध्ययमकं यथा· घनाघनालस्य महीमहीयसः सुरासुराणां दपि

= ननिर्गताभूनी नूतान्वायेभ्यः सैः। स्रु· फणभृतां कुलैस्ततं· दयितरम्यलताबकुलैरभितो विततं· ९ =

करिभिः ३

स्कं
६२
63

तस्यतस्यष्टा॥ धराधराकारधरा हारहारियो नो वभूव भूमेर्न्नगरीगरीयसी आद्यन्तयमकं यथा दुतं दुतं वह्निस
मागतं गतं महीमहीनक्षतिरो वितं वितास्तमं समेताद पगोपुरं पुरं परैः परै रथ्यनिराकृतं कृतं मध्यान्तयम
कं यथा उदयिते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्थत वस्त तुः सुमनसा मनसा सहशौरहशौ घुकुरु मे कुरु
मेभिमुखं मुखं आदिमध्यान्तयमकं यथा सीमासीमा नभ्रमिः फणिबलबलनोद्धा विराजी विराजी हारीहारी
तवद्भिः परिसरसरणावष्टमालैष्टमालैः देवारेवाघरह्नः कृतलवलवतोये नदीनो नदीनो मुक्तामुक्ता
रत्नः सितरुचिरुचिरोल्लासमुद्रः समुद्रः॥ त्रिपादयमकेष्वपेतमादियमकं यथा॥ विशदाविशदामतसारसे
सारसे जले॥ कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषं॥ नास्य प्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते द्विपादय

रम
६२

= [illegible] मन्मनः [illegible] [redacted] = [illegible] भेणकं मनुधर्मवनां [illegible] सिंसंप्रदायः। २ = [illegible]
= [illegible] ४ = [illegible] नतसंभवः। ४ = [illegible] मनाज नमनाजः नभाः मकांतिः [illegible]

मकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा। करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरं। मन्मनो मन्मनोप्येष मत्तकोकिलनिस्वनः।
॥ तदेवमध्ययमकं यथा· तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि। गुणवदाश्रयलब्धगुणोद
येमलिनिमालिनिमाधवयोषितां अन्तयमकं यथा· खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया। आविवेश कृपाके
तू कृतोद्वेद्वीनरं नरं एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरुद्धेखीति नोदाह्रिय
ते मध्यमकं चतुर्थपाद एवोल्लिखति यथा· विकुलितालकसंहतिरामृशन्मृगदृशां श्रमवारिललाटजं। तनु
तरस्फुततीः सरसोद्दलत्कुवलयं वलयन्मरुदाववौ। एवमाद्यन्याधिकेपि अव्यपेतमुदाहार्यं यथा· वियद्वियद्
द्विपरंपरं परं घनाघनालीरसिता सितासिता। सरः सरस्पः स्वरसारसारसाः सतां सतारा विरता रतारता। आद्यस्येक

स·के· रूपतायामपितत्वादियमकं यथा ॥ यामयामत्र्याधीनायामयामरणं निशा ॥ यामयामधियायस्वर्मायायामयामथिते
६४ वसा ॥ तथैवमध्ययमकं यथा ॥ छिरायतेयतेन्द्रियो नहीयतेयतेलेवाइ ॥ अमायतेयतेथमूतरखुरवायतेयतेहयं
64 तदेवान्तयमकं यथा ॥ लवाहशानायनजानतेनतेरसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ॥ यएवदीनाः शिरसानतेनतेव
रस्पलं हैच्चरसेननतेनते ॥ तदेतत्सर्वमव्यवहिताह्नेर्व्यपेतयमकं भवति ॥ अथव तुर्बुपादेषु व्यपे
तमादियमकं यथा· कां विप्रतोलीमनुकामिनीनां कांश्चिस्रवंतीवनमातरिश्वा ॥ कां विद्रमद्भुत्पातरणोज्झिना
नांकाविच्छुनीतेसुरतश्रमार्त्ति तदेवमध्ययमकं यथा· मंदनदारुणउच्छ्रितउच्छ्रिखामधक्षमहारुणरूणधुख राम
छवि: ॥ तरुणिदारुणएषदिशः समंममहृद्दारुणएवघवनानलः ॥ अन्तयमकं यथा· तवप्रियासच्चरिताप्रमत्तया ६४

=विभूषणं धार्यमिहाजन्मकांतिमन्नयानमे किंचित्फलं मितिमौं दर्पगर्वितायउक्तिः॥१॥ नकल्पगेणा अन्नमता॥२॥ गाः॥ कूजिता नि॥ कूजितानवानकालो ऽनुनमध्य विलं वितरूपेणैको ऽध्ययोयस्यां क्रियायां यथास्यात्तथा॥३॥ मुदाभरं अतिशयमुकं॥४॥ हर्षाः कृत्स्ना अभियाशवाक्षसायेन॥५॥ ममाकक्ष्मा

विभूषणं धार्यमिहांशुमन्नया॥ रतोत्सवामोदविशेषमन्नया॥ न मे फलं किंचन कान्तिमन्नया॥ आदिमध्ययमकं यथा
॥ घनगिरीन्द्र विलंघनशालिना वनगतावनजद्युतिलोचना॥ जनमताद्दशोजनकात्मजा तरसरयेगेण तरुच्छलशायि
नी आद्यन्तयमकं यथा॥ विहगाः कदंबसुरला विहगाः कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयं भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं प
वनश्च धूतनवनीपवनः मध्यान्तयमकं यथा॥ मितमवद्दुदारं तां हनूमान्मुदारं रघुवृषसकाशं यामिदे विषका
शं॥ तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नाभिषादः श्रियमविशमवेतं पर्वतं माल्यवंतं॥ आदिमध्यान्तयमकं यथा सम
ससैन्येन समन्ततः समं पुरंदरश्रीः पुरमुत्तगोपुरं महालसांतां प्रमदां सुसम्मदां ययौ निधायाद्रय यौवनां य
यो त्रिपादयमकेष्वप्येतमादियमकं यथा करेणतेरणेषु नकरेणाद्विषतां हताः करेणवः शरङ्कान्ता त्वान्निसं

स· कं
६५

ध्माघनाइवा॥ अस्यापिनातिप्रचुरः प्रयोगइतिशेषलेशानोदाह्रियन्ते द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकंयथा॥ प्र
दारमणमंवीतमुदारमणिभूषणाःमदभ्रमहशः कर्तुमदभ्रजघनाःक्षमाः मध्ययमकंपुनरत्वुह्लेखीतिपरिह्रि
यते अन्तयमकंयथा इहमुहुर्मुदितैःकलभैरवःप्रतिदिशंक्रियतेकलभैरवः॥स्फुरतिचानुवनंचमरीचयः
कनकरत्नभुवांचमरीचयः॥ एकपादयमकमिहस्वच्छन्नसंतवतितस्यस्थानेद्विपादयमकमेवोदाह्रियते तद्वादि
यमकंयथा मधुकरेणदृशांमानंमधुकरेणसुगंधिना॥सहकारोद्गमेनैवकथाशेषंकरिष्यति॥इहापिमध्ययमक
मत्वुह्लेखीतिपरिह्रियते अन्तयमकंयथा यस्याङ्कुरतिगंतीर जलदप्रतिमङ्कलं॥सवःकरोतुनिःशंकमुद
यंप्रतिमंगलं एवमादयस्त्वाधिकेपियथा अवसितंहसितंप्रसितंमुदाविलसितंह्रसितंस्मरभासितं॥नसमदाः

राम
६५

=सावसेद्वनुसतामन्दसैवसानसाकांचिर्यस्माः। २ = याजंभितेनः अलसेन। ३ = सानयंतंः आनमसमीपमानयंतं। = एतेतिः आद्यसेकरूपतायां एवमस्माकादितदस्यांतेच वर्तमानमेकरूपं संधिमातिशाद स्थानयमकं स्यात्। = नसेयमस्मादावित्रवक्ष्यांतेवर्तमानस्यादावंतीमध्येवा=
=पादसंबंधः सम्भवति। यथामिविधिधिपाठे पादेस्मादिमध्ययमके अपेक्ष्यमाणतेव्यपेतयमकानां तत्र संभवतितथाव्यविच्छेदेन पाठेतस्यैवाव्यपेतरूपेणसाधुभावासोपादिवादिनियमस्मिन्नत्रासंभवइतिभावः। ४ = नाहिमाधिविनाशतनमेवोदाप्रेमतामिलनआद

प्र०१

दाहतसम्मदाः पुरहितं विहितं न समीहितं आद्यस्यैकरूपतायाम पितआदिमध्ययमकं यथा। सारयन्तमुरसा
रमयन्तीसारभूतमुरुसारधरां तां। सारसानुकृतसारसकाञ्चिः सारसायनमसारमवैति मध्यान्तयमकं यथा
लीलास्मितेन शुचिनाम्रदुनोदितेन व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन। व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन साहन्ति
तेनगलितं मम जीवितेन आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकं चैहस्थानयमकलपस्फान्संगच्छते। आदिम
ध्यान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि आद्यस्यैकरूपतायामाद्यस्याधिक्येवमध्ययमकं यथा। सभासुराज
न्नसुराहतैर्मुखैर्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः न तासुरायान्तिसुरान्तेगुणाः प्रजासुरागात्मसुराशितांकु
तास्तदेतत्सर्वमपि व्यवहिताद्यव्यपेतमादियमकादिकं भवति। नादौ न मध्ये नान्ते यत्र सव्यो वा यत्र

=सभासुजनसमाजेषु असुराहतैर्मदिरापानपराङ्मुखैर्वसुनातेजसाराजितैः शोभितैर्महीसुराणांब्राह्मणानांमुखैर्वैस्तुताः रागात्मसु रागयुक्तासु राशितांपुंजतांगतासु ... भासुरासुगुणाः सुरान्देवान्यातिनयांतिना किंतुयास्वेवस्पर्धः। ५ = आदेः

स·को·
६६ प्रकाशते। अव्यपेतं व्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः। पादे श्लोके च तत्राद्यः पादसंधौ विबध्यते। स्वैते देवाम्पते दे
वस्थूलं सूक्ष्मं च वर्णादिः। तत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा ॥ वीनां हृद्यं वैतल्कं देसमरुति शुतसाणि समरुति शु
तरुणि। चित्रं वीते मत्कोडे ऽस्मिन्सुरमणि गुणरुवि सुरमणि गुणरुवि· अत्र स्थूलेनाहृत्तिद्वयेन श्लोकपा
दयोर्मध्यलादादिमध्यान्तानसंतवत्रीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते। पादएव सूक्ष्ममव्यपेतं
यथा स्वच्छः शैले पश्यास्ते सौरुरुरुसरति रति तनु तनुमति मति लोके यद्दैत्यानीकं गुरुगुरुमयि
मयि तरित रिसति सति अत्र पुनः सूक्ष्मेणाहत्यष्टके न श्लोकपादेष्वाद्यावित्यस्थानयमकमिदं सू राम ६६
क्ष्माव्यपेतमुच्यते श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा· नगजा नगजा दयिता दयिता विगतं विलुलितं ललितं

।ष्रमदाँश्रमदांमहतांमहत्तांमरणेंमरणेंसमया त्समयात् अत्रा हव्यष्टकेनश्लोकोपिद्याप्तद्दत्पस्यानय
मकमिदंश्लोकेस्थूलमव्यपेतमुच्यते। श्लोकएवसूक्ष्ममव्यपेतंयथा· विविधक्षववनानागगर्द्दनाना
विविततगगनानाममज्ञजनानां।उउशशललनानावँवन्धुन्धुनानाममहिहिततनानाननस्वस्वना
ना॥अत्रसूक्ष्मतरातिरष्टाविंशत्याहन्निति:श्लोको।द्याप्तद्दत्पस्थानयमकमिदंसूक्ष्मावपेतमुच्यते।पा
दसंधावव्यपेतदोष्ठेदेनस्थूलंयथा।उपोढरागाप्यबलामदेनसामदेनसाम्मेनुरसेनयाजिता।नयोजिता
त्मानमनद्भुतापितद्भुतांपितापायममासनैयते।अत्रान्नादिसंदंशादव्यपेतंप्रवर्त्ततिमपेतन्तुपादसंधि
षुनिवर्त्ततेद्दत्पस्थानयमकमिदंस्थूलादन्तेःसंधिस्थूलाव्यपेतमुच्यते अप्यत्तेदानुछेदेनसूक्ष्मंयथा·भता

स·कं· धुनानां रमतां मकामतां भतापलब्धा । ग्रिमतानुलोमता । मतावयस्तत्र मता विलोमता मतां तां प्रतद्वे समतानवाम
६७ ता ॥ अत्रव्यपेतानुच्छेदेनैव पादसंधिषु व्यपेतमुत्पद्यत इत्यच्छानयमकमिदं स्यात् इत्तेः संधिष्वाव्यपेतमुच्य
ते स्वलितेदेर्शवलितेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा· सतमाः संतमालोयः पारापारायतः सदावोदावः लोकालोकानुल
तिस्सत्यस्सत्ययमनम्रन्कूटैः कूटैः अत्र विषमपादयोः समपादावन्नेवतिष्ठमानावाद्यियमकाद्यत्रयम
कयोरादिमध्यान्तयमकतामापास्यतः परापारेति सह्यः सत्यहत्याहन्नी स्थूले एवादिमध्ययमकव्यपदेश
चलन्तेतेत्यस्यानयमकमिदं स्वलितेदेर्शवलिताद्यनुच्छेदिस्थूलाव्यपेतमुच्यते । तदेवं स्वामंतेदेन्यसेनाच्छेदि राम ६७
स्त्रलं यथा सनाकवनितं नितं बरुविरं विरंसु निनदैर्दैर्दैतमस्तु । महाफणवतो वतो रसपरापरा सवसु

= पादान्तादिष्विति॥ पूर्वपादस्यान्ते द्वितीयपादस्यादौ॥ चिरं चिरमिति व्यपेतं॥ एवं तृतीयचतुर्थयोरन्तादौ॥ एवं परेषामपि व्यपेताविधिषु पादे भवति॥ पादमध्ये चेति॥ नितान्तं नन्दैर्नदैर्यतो बलोमुथाम्बुधे तिकमाञ्चतुर्थपादे व्यपेतं॥ १ = अविधनेति॥ युक्ता इत्यर्थ॥
= विमादिसमुदयतापदधाने पिंगावलिर्भ्रमरमालानाद्विधनयसोऽवादिदधाने पद्मानां निधानमतो निपीतरसा आस्वादित [redacted] मधुरसा॥ अतएव मत्तानां नितान्तं दलानि यस्याः सकाशात् यस्या॥ मधुरसेनैव या चक्रे भ्रमरमालया नन्दितान्यधिगताः

धाम्सु धाधिवसति॥ अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं पाद मध्ये चाव्यपेतं तदुत्तयमपि पादान्तादिसंहितायामव्यपेत
मभिन्नजातीयं जायते। नवप्रावीनां मध्ययमकं तोत्तहातीत्यष्ठानयमकमिदं स्थूलस्माद्दन्तेरन्यतो लेदेन स्व
लेदादुच्छेदि स्थूलमव्यपेतमुच्यते तदुत्तयमध्ये चाविधएवछंदसि द्दष्टव्यं पादे स्थूलव्यपेतं यथा अविधता
सन्नमुदयतापरविंदधाने पिंगावलिर्यस्य तटे निपीतरसा नमन्नामरसा नमकमिदं स्थूलं
व्यपेतमुच्यते॥ पाद एव सूक्ष्मं यथा करेणः॥ शाभितो नकोरेणुर्वैदाः सहस्वशः। करेण्वः शीकराजस्रेणु
स्तेनशमं ययौ। अत्र विषमपादयोः करेणुः करेण्वरिसाहावत्तं समपादयोस्तु रेणुरेणुरिति तत्तु स्वा
पेक्षयानमध्यमन्या पेक्षयानादिरित्यष्ठानयमकमिदं सूक्ष्ममव्यपेतमुच्यते। श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा जय

= अनेकः कोरेणुर्द्दश्मीरास्थितः चलितः युक्तः रेणः अभायां सरस्वम क्रियाविशेषणं कवेरस्ते = ना॥ अत्र मान्तव्यपेतमसंगतस्येकमेवाक्षरं विरामस्थूलावनिश्चये नश्लोकपादयोर्व्यमितादादिमध्यान्ततानसंभवतीत्यस्थानयम ४
= अणुः शीकरौर्जने तेन शीकरेण रेणुर्धूलिः शमं ययौ॥ ३ = ननु विषमपादयोरावासन विनाकरणेन मध्ये समपादयोः पुनरादावेव रेणुरित्यावृत्तिर्वस्ति तल्पयमस्यानयमकमिसत आरु ततिति॥ अंतादेर्न संभावितत्वाद्दोवामध्येवावायात्वनेयमपिसंभवति॥

[illegible]

[illegible]

भावात्

स·क नितेसहादेहं नमस्यन्निजयन्निति। तवाप्यतो नमस्यन्निसहादेहं तवामतः। अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिवतुष्टयेन

६८ श्लोकोपि व्यामहत्सादिमध्यांत्यलावांदेरस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते श्लोकएव सूक्ष्मव्यपेतं यथा।

· यामानीतानीतायामालोकाधीराधीरालोका। सेनासन्नासन्नासेनासारेहलाहलासारं अत्र यद्यपि

यामायामेस्पादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकंनीतानीतेस्पादौ वमध्ययमकम व्यपेतंविद्यते तथापि मध्ये कलु

तिमायेनगतत्वस्यागतेर्यतेष्वनतडुल्लिखंतिअपितु श्लोकोपि ह्रासांह्रासामहत्तराभ्यां सूक्ष्माभ्यां

मइवलक्ष्यते तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्तानामलावात्सूक्ष्माहृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते पादव्य

धौस्थूलव्यपेतंयथा हठपीतमहाराष्ट्रीदशनछदपाटला। पाटलमकलिकानेकैरकैकालिलिहेलिभिः।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

=[illegible] नन्वसोढरागेत्यादौ पूर्वोत्तरार्द्धयोरन्तेऽपि यमकमिति [illegible] सोऽप्यपि योगमसाधंयमत्। न चैतदिति। अपंन्यामः संयमपाठे स्वीक्रियमाणस्यास्य व्यपेतत्वाभावः स्यात् [illegible] कस्यैव तथात्वात् [illegible] व्यपेतत्वमिति व्यपेत

।अत्रापिप्राग्वदेवयतिविच्छेदात्पूर्वोत्तरार्द्धयोरसंहितायांपाटलापाटलेमाहन्तेनीत्यपेतयमकत्वं·नचैत
त्पादयोरादावन्तेचशक्यतेवक्तुमपिलेकस्यादावस्यस्यवान्तेइत्यस्यानयमकमिदंस्थूलाहतेः स्थूलव्य
पेतमुच्यते।नचैतद्वाच्यमुपोढरागेत्यादौकाचीयमकेऽप्ययंन्यायइतितस्यैवतथात्वलक्षणत्वात्।कांची
यमकएवाव्यपेतात्स्थानयमकत्तेदेशसूक्ष्मव्यपेतंयथा।धराधराकारधराधराभुजांभुजामहीपातुमहीनवि
क्रमाः।क्रमान्सहन्तेसहसाहतारयोरयोद्धुरामानधुरावलंबिनः।अत्रान्यपादेक्रमाद्धुरेतिसूक्ष्मव्यपेतंवृ
त्ते।।स्वतेदव्यत्तेद्वयोःस्थूलसूक्ष्मंचयथा सालश्वहन्नीसुरतापनीयंसालंतडिङ्कासुरतापनीयं।एवं
तरद्वोलरसत्रिकूटालंकाकलंकोकलिकाद्विजूया।अत्रसालंसालमितिस्वसेदेसुरतापनीयंसुरताप

=धराधरस्येव तस्य कान्ति धराः। महीनो विक्रमो येषां ते इतारयो [illegible] क्रमान [illegible] धराभुजां भूपतीनां भुजाः महीपातुं क्रमाः [illegible] नी निमेश [illegible] अत्रानुस्वार [illegible] व्यपेतं समं
=गलस्यास्तमसः सतमाः [illegible] अत्रान्तपाद इति [illegible] तथापित्वीपेक्षा [illegible] भुजाभुजे [illegible] नवायपेनान्त [illegible]
=सालमाकारं सुराणां तापनीयं [illegible] सुरतापनीयं [illegible] यस्याः सा अकलंका [illegible] निकायस्याः सा अकलंकाकलंककारिणी [illegible] सभेदे

के

स॰कं नीयमिति स्थूलः स्थूलो तरस्तोभेतिलङ्काकलङ्कौसमभेदे रूपकमुदाहरति स्थूलस्त्वत्र व्यपेतमेदोहरुपतो तदिदमव्छानय
६९ मकंस्थलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥ यतः सूक्ष्मभागं बड्का हन्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव यथा मकरया मधवो धितमा
69 यवीमकसमदृक्षिसमेधितमेधया ॥ मकाकराङ्कनयामुङ्करुममदवनिभृता निभृतासुरसुजुगे ॥ स्थानास्थानविभा
गो यमव्यपेत [redacted] अपेतयोः क्रमेणोक्तस्तयोरेवपादस्तेदोथकथ्यते ॥ तत्राव्यपेतभेदे पुनः प्रथमपादयोराहृति
यथा ॥ नमं दयावर्जितिमानसात्म घानमं दयावर्जितमानसात्मया ॥ उरस्तु पाणीणपयोधरद्वयं मया स्मम राम
लिङ्ग्य तजीवितेश्वरः ॥ अत्रैव द्वितीयतृतीययोर्यथा ॥ हरुपरस्तयोयं पुरतः पयस्वानानाकलालीरुचिरेणने ६९
त्रा ॥ नानाकलालीरुचिरेणनेत्रा देवीयदस्माहृजनिस्त्वयं श्रीः ॥ एवं तृतीयचतुर्थयोर्यथा ॥ स्मरानलोमान

=आयवर्जितेत्यादि श्रीमतः मानोयस्यासावात्मयालोचनमीक्षतमानसा चयमानः दयावर्जितो मानमात्माममयात पाः १= आनाकलकलि तितच्छीजः अयं पयस्त्वानसमुद्रः ॥ रुचिरेणनेत्रानानापदेन नलयापुरतोऽग्रमपः नानाकलाली
=चिरस्माः सा एणनेत्रा हरिणनयना देवी श्रीयस्मात् दस्मात् समुद्रात् त्वमजनि ॥२=

विवर्द्धितो यः स निर्वृतिं तं किमपाकरोति । समन्ततस्मामरसे स्फुरणेन समन्ततस्मामरसे स्फुरणेन । अपेतत्ते द्वे प्रथम
तृतीययोर्यथा । सत्तासुराणामंबलाविभूषिता गुणैस्त्ववारोहि स्फुरणालनिर्मलैः । सत्ता सुराणामंबलावि
भूषिता विहारयन्निर्विशसम्पदं पुरां । तत्रैव प्रथमचतुर्थयोर्यथा · कलंकमुक्तं तनुमध्यनामिकाग्रनहृद्यी वल
द्दतेनहस्वतः । नयाति भूतं गणनेत्तवन्मुखे कलंकमुक्तं तनुमध्यं नामिका । एवं द्वितीयचतुर्थयोर्यथा । यो विलस्मि
कलवल्लकीगुणस्वानमानमंतिकालिमालया । नात्रकान्तमुपगीतयातया स्वानमानमतिकालिमालया अर्द्धा
भ्यासः समुद्गः स्यात्तस्य ते द्वा त्रयो मताः । अपेतश्चापेतश्च अलयालावकारिति । तेषु अपेतो यथा अनेकपा
दक्षमदक्षसालंमामेहशालीरूपतत्रिकूटं । अनेकपादक्षमदक्षसालंमामेहशालीरूपतत्रिकूटं । अव्यपेतो यथा

स्तु·कं
७०

घनेविसार्घोर्ज्जुनवाणपूगंघनं विदार्यार्ज्जुनवाणपूगं।ससारबाणोयुगलोचनस्पंससारबाणोयुगलोचनस्पं
।व्यपेताव्यपेतयथा कलापिनांचारुतयोपयान्तिवृन्दानिलापोढघनागमानां।वृन्दानिलापोढघनागमानां क
लापिनांचारुतयोपयान्ति पादत्रयासामस्तुनातिसुंदरइतितन्नेदानोदाह्रियंते एकाकारचतुःपादंमहा
यमकमुच्यते।श्लोकासासमश्च तत्राद्यंपुनरस्यासमर्हति तत्राव्यपेतलेदेवथमंमहायमकंयथा संलासमा
नासहसापरागाइंसलासमानासहसापरागा।तासलासमानासहसापरागाइंसलासमानासहसापरागा। राम
।व्यपेतलेदेद्वितीयंमहायमकंयथा प्रवणामदश्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरऊं।विरसंसदा
ति मिश्रितमस्तुतधामचतीतशिखिवरितवनं प्रवणमदश्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमहिततरऊं॥वि
७०

=हस्यमानेरेमयेवेषा॰ममः अनमोयमाः॰तोअनयोसमानौयासमानौमयलवोयौ पयाः॰नमा॰ समानयाञ्जासहितया॰ असमानयाअनुपमया॰ मा॰ सभांसमानयं॰ १= अनेकमर्थंधानानैकरूपेणप्रवर्णनंमंमंतेन॰ २=
आदिनः

रसं सदानिमिश्रितमस्तु तथामंत्रतीतु शिखिविवरितवनं अप्यपेतलेदेआयस्यपुनरस्यासोयथा। समानयासमा
नयासमानयासमानया। समानयासमानयासमानयासमानया॥ १२ एकरूपेणवाक्येनद्वयोर्वर्णनमर्थ
योः। तत्रैणायत्सशब्दैः श्लेषइत्यभिशब्दितः। प्रकृतिप्रत्ययोत्थो द्वौ विलक्षिवचनाश्रयौ। पदलाघाङ्गवोचेति
शब्दश्लेषालवन्निषट्॥ तेषुप्रकृतिश्लेषोयथा॰ आत्मनश्चपरेषांचभूतापन्नवकीर्तिनुदः। लयकृद्रूपतेबाङ्ग्हि
षांचसुहृदांचते। अत्रकीर्तिनुदित्यत्रनौतिनुदत्योर्भयकृदित्यत्रकरोतिकृन्तत्योः प्रकृत्योः। श्लिपितुल्यरूप
मितिप्रकृतिश्लेषोऽयं लिङ्गश्लेषोपिप्रकृतिश्लेषएवसयथा॰ कुवलयदलघ्नतां सोऽहं शोचवपुषाचका
न्दर्शयते। अधरीकृतप्रवालश्रियांघ्रिणास्येनवनतश्रूः। अत्रद्वपुषोरास्यचरणयोः कुवलयघ्नतेसधरी

=ननुवर्णपदलिंगभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानामितिकैश्चित्सप्तिसंख्यानंतनत्र्याष्टधाश्लेषोभविष्यतीत्यतआह॰ लिंगश्लेषोपीति॰ २= दर्शनापेक्षमपीति॰ ५=

=तावावस्यैकस्य संप्रकाशितः सोऽभेदः तत्स्थिलो निरूढेदः॥१०= कण्ठभागे किरणमभितो देवदिग्धी हरितवर्णोऽभ्यवन्नवधिः अहहरिणी हरिणीरूपेण नं भ पयो तथाभूता हरिणी भूमाविभाति॥४=

सकं हृतप्रवाल श्रियेतिवलिङ्गलेदेपितुल्परूपेविशेषणेइतिलिङ्गश्लेषोयं। प्रत्ययश्लेषक्रमसोङ्गेदो निरूढेदः त

७१ योराद्योयथा॥ तस्या विना पिहारेण निसर्गादेव हारिणौ। जनयामास तुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ। अत्र हारि

७॥ णा विती नि णिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्विना पिहारेणेति मत्व थीयोऽङ्गेदात्सोऽङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोयं द्वितीयो

यथा॥ त्वदुद्धृतामयस्थान रूढव्रण किणाकृतिः॥ विलासिहरिणी भूता शशिनो लाञ्छनछविः अत्र हरिणीभूते

तिच्विर्डी पश्च तुल्यरूपतायां तदुङ्गेदो नाम्नी सतुङ्गेदः प्रत्ययश्लेषोयं विभक्तिश्लेषो द्विधा भिन्नजातीययो

रभिन्नजातीययोश्च तयोराद्योयथा॥ विषं निजगले येन बध्रे बभुजगप्रभुः॥ देहे येनाङ्गजो दध्रे जायायास्स जयत्स राम ७१

जः॥ अत्र येन विषं निजगले भुजगराजश्च निजगले बध्रे अङ्गजो देहे जायाव देहे शरीरे दध्रे इति लिङ्गात्मनेपद

प्रथमपुरुषैकवचनसप्तम्येकवचनान्तयोरेकरूपत्वाद्भिन्नजातीयतिङन्तसुबन्तविभक्तिश्लेषोयं द्वितीयोयथा
त्वमेवधातुः सर्वासिद्धमेवप्रत्ययःपरः।अनाख्यातंनतेकिंविनायकेनोपमीयसे अत्रधातुरितिप्रथमान्तस्य
बह्यन्तस्यचैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुब्विभक्तिश्लेषोयं वचनश्लेषोद्विधा सोङ्केदोनितुङ्केदश्चेत
योः·सोङ्केदोयथा·प्राज्यप्रतापःप्रत्तबोधर्मस्याप्तरजक्षमाः।सुकात्मानःशिवंनेमिरन्येपिददतांजिनाः।अत्रने
मिरन्येपीत्येकवचनबहुवचनासंददतामित्यत्रतिङ्·तेषामप्र तापःप्रत्तवइत्यादिसुप्सुवचनेष्वेकवचनबहु
वचनयोस्तुङ्केदइत्ययंसोङ्केदोनामवचनश्लेषः।नितुङ्केदोयथा·तनुत्वरमणीयस्यमध्यस्यवंधुजस्यवा।अत
वन्नितरांतस्यावलयःकान्तिहृद्धये।अत्रात्तवन्वलयइतिपदयोस्तिङ्·तसुबंतयोरेकवचनबहुवचनेअतुङ्किन्नेप

=भामालोकःप्रथमपरिच्छेदेभाव्यामः।२=

स·कं वश्लिष्यते इत्ययं नित्रुद्दे दोनामवचनश्लेषः । पदश्लेषो यथा । अरिमेदः पलाशश्च बाङ्कः कलमद्रुमश्च ते । बालेवोद्या
७२ नमालेयं सालकाननशोभिनी ॥ अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादिति धानमालोक्ता नि
घातिपदकान्येव पदशब्देनोच्यंते ते न रवी द्रे शत्रुमेदो मांसास्त्र वाङ्कुरित्यनेनारिमेदपलाशाख्यवृक्षनामनि
श्लिष्यते तत्र राद्धे तु सालानां काननेन शोभत इत्येवं शालेयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेनाननेन शोभत इ
त्येवं शीला बाले त्युमानार्थः श्लिष्यते स एव पदश्लेषः ॥ वर्णश्लेषोपि पदश्लेष एव स यथा । त्वमेव देवपातालमा
शानां त्वं निबंधनम् । त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः ॥ अत्र त्वमेव पातालमित्याकारः पाश्चात्ये त्वं चा राम
मरमरुद्भूमिरिति वकारः पौरस्त्ये तु रैश्लिष्टः पातालं चामरेति वपदे स्वयति सो यं पदश्लेष एव वर्णश्लेष इत्युच्य ७२

ते भाषाश्लेषो यथा॰ ऊरुलालसभ्रूले हेमहि मोहहरे तु हारि विच्छिन्ने। हरिणारिसारदेहे वरे वरं हर उमे लावं अ
त्रध्यानानीतां वसुद्राणीकान्तां वतुरतं छितां। रणेक्षुः कश्चिद्दानवी दिव्यभाषाकृतया गिरा। तत्र रुद्राणीपक्षे हे उ
मे हरे तु देवरं श्रेष्ठं लावं ऊरु किंभूते लालसभ्रूले हेलालसभ्रूः कामसल्लेढि यस्तस्मिन् तथा महिम्ना प्रलावेन अ
हंवितर्कमपहरति यस्तस्मिन् महिमोहरे महेश्वरसन्निधौ हि सर्वेषां नाभिभवतीत्युच्यते। अत एव तो हृत्सर्द्दि
यत्नियेरयस्ते र्विच्छिन्ने विरहिते। अपरमध्यरीणां विच्छेदकारणमाह॰ हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंहस्तस्य सा
रो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणेतरीति उमायाः एव वाक्यमानि सम्बोधन विशेषणानि। कान्तापक्षे तु हे का
न्ते तु तव योयं हरिनाघीः श्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत्र यद्वरं श्रेष्ठं विलोचनानां नस्तनजघ नादितन्मे भावमभिला
=अपरेति: लालसभ्रूलेहलादेवैसर्पः। तोहंनीति: तुरीअईनी: म्रपुपथसालाः। एवंचकामदाहकतापानवपतुविषेदरडकः। अपनमपीतिः पायसमनिशमूलं विच्छेदकारणमोहसर्पः ४ = तुमापदलवार्भे हरिनामाः

=मध्यावजाजमुषंकामी
=छिजाजमद

=पौषकृषभेसम्मुकुटिभेसर्षभेकृमावाघाहः कुटिभेसादि॰१॥ विच्छिन्नसंविभक्तावयवतं॰१=

स॰के॰ षंहरतुकामेश्वरयतिमर्थः किंभूतेदेहेकुटिलालसभूलेखेमहीमोहगृहेहारिविंछिन्नेवतनुमध्यलादितिरिति॥

७३ यया वासविरंजिताःरिहेतिंजननमितंसामकायमकलंकं। सन्नममितंचमानयकमलासनममभिविराजनं

73 भूतसंस्कृततापायांछिन्नमस्त्यमाधवं। जगामसमरंकोपिकस्यश्रेयासितस्मयः अवभूततापायांयथा

उविरंमनोहरंजिताःरिहेतिंलसमसपत्नायुधंजनैर्नमितरूपामकायमकलंकंशातंशांतरूपममितंअनंतं

वःसमुद्भयेकमलासनंब्रह्माणंमलिलहीकृत्यविराजंतंशोत्तमानंमानयमूर्जयेति। संस्कृततापायांय

थाउविलीरंजिताऽअरिहेतयश्चकादीस्योयेनतंजननैर्दृशतिरवृतारैर्मितंपरिमितंपरिछिन्नंसामानिकाय राम ७३

तिगायतियःससामकायस्तंनविद्यतेकलायस्यसोकलस्तंकमलासनंब्रह्माणंसनं अविलुंइतंगतंअतिविराजंतं

गरुत्मन्नमलिगते प्रसिद्धं कमलासने श्रियासंसक्तं मानयमां प्रापयेति १४ आहन्निर्यात्तुवर्णानां नातिह्रस्व
न्नरच्छिता अ लंकारः सविद्भिरनुप्रासः प्रदर्श्यते। श्रुतिभिर्द्वित्रिभिर्वर्णैः परैर्नामभिर्द्विरुक्तिभिः। लाटाना
मुक्तिलिख्यायंष प्रकारः प्रकाशते। प्रायेणश्रुत्यनुप्रासः तेष्वनुप्रासनायकः। सनाथे व हि वैदर्भी साति तेन वि
विचिता। निवेशयति वाग्देवी प्रतिलानव तःकवेः। गुणैरेषुमनुप्रासं ससमाधिनिवेतसि। सविधाग्राम्योन
गरुपनागरश्चेतेषु ग्राम्यश्चतुर्धा मस्तृणो वर्णमस्तृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्च तेषां मसृणो यथा॰ए
षराजायदालक्ष्मीप्रासवान्ब्राह्मणविघः। ततः प्रभृति धर्मस्य लोकेऽस्मिन्नुत्सवो ऽभवत्। अत्रस्थानतःस्व
मानश्रुतीनां मूर्द्धन्यतालव्यदन्त्यौष्ठ्यकंठ्यवर्णानां प्रथमतृतीयपादयोर्निरन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयो
=तत्र प्रथमे [redacted] मूर्द्धन्यतालव्यदंत्यानां नैरंतर्यं तृतीये दंत्यौष्ठ्यदंत्यानां॰ द्वितीये रेफणकारयोश्चतुर्थे नकारसकारयोर्मूर्द्धन्यपोरोष्ठ्ययोश्च सांतरत्वं॰ कंठ्योपादानं विहसोकेनास्ति निश्चोकांतरेऽग्रहणं मिलितेति चतुर्थपादे नकारः
२

हंसादिसादि॰ धकारनकारौ दंसो धकारणकारौ मूर्द्धन्यादिसादि रूपेण॰ १८ मसृणइति॰ मूर्द्धन्यतादिसादृश्येपि वर्णसारूप्यानुप्रासमसृणतामिसर्पः॥१८॥ मसृणरेफेति॰ धकारनकारादीनां दंसतादि साधर्म्येपि सारूप्यानुप्रास सर्वः स्थानं ...

स॰ के॰ स्वस्रांतरापट इव स्रग्दाम्नीव वर्णप्रदानान्मसृणो वा हन्तिः सोयंश्रुत्यनुप्रासो मसृण इत्युच्यते वर्णमसृणोय

७४ थाच्छिताः स्तनपत्त्रमसृताडिताधराः पयोधरोत्सेध निपातचूर्णिताः वलीषुतस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे वि

७५ रेणनाभिं प्रथमोदविंदवः अत्र दंत्योमूर्द्धन्यावोष्ठ्यौडलयोरैक्येन दंत्यपंचकं मूर्द्धन्य इत्यादिनाक्रमेणय

द्यपि सर्ववर्ण स्थानतः समानश्रुतितया मसृणो वा हन्तिस्तथापि विज्ञपट इव मात्यग्रथ नइव वायोयं स्त

नपत्त्रमसृधराः पयोधरो वलीषुस्खलिताः प्रपेदिरे विरेणप्रथमो दविंदव इतिनानावर्णात्मकः स्वग्रा

न्तरस्येवपुष्पान्तरस्येव वाच्छानस्तेदेन मसृण एवनिवेशः तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमसृण इत्युच्यते व राम ७४

र्णाल्कयोयथा॰ विमुच्यसाहारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचंदना ब बंधबालाउणबन्नुवल्क

मर्दमिति॥ प्रथमपादे मकारस्य मकारयोरित्यादिक्रमेण मकारणलंकारादीनां कुसुमाआसावर्णमकारणलमिति सर्वः॥१= दंत्यवर्णभ्यामिति॥ मकारान्त्यामित्यर्थः॥ तत्रायं भावः॥ अत्यहितमकारानुप्रासस्य लक्षणमिति चिन्तयितुम् उपान्त्यस्थितिमानते [illegible]

लंपयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति अत्र सर्वं पूर्ववत् किंतु तृतीयपादे बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलमिति वर्णा
धिक्ययोगः। सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः वर्णानुत्कटो यथा· ततः प्रभृत्युन्मदनापितुर्गृहे लला
टिकाचंदनधूसरालका। न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि अत्र दन्त्यवर्णप्रा
यतया तिमस्तरणत्वे शिलातलेष्विति दन्त्यवर्णाभ्यामेव वर्णान्तरोपमोदनं। सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः। ते
मीवत्तारोप्यति प्रसिद्धेर्ग्राम्या उपन्ने। ग्राम्यवैपरीत्येन नातिप्रसिद्धो नागरः। यथोक्तमेकत्वबुद्धिर्भेदे वितले
ध्येकत्वनिह्नवः। यस्य वर्णस्य तेषाङ्गरनुप्रासस्य जीवितं। तत्र लेदे ध्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयोर्यथा·। हरेर्ब्ली
पितघर्म्मांशुस्रोतोप्रिरीर्घेणरंहसा। वलिवंधनवोरोंघ्रिरंहसं वो निहन्तु वः। अत्र हकारस्य तुल्यस्थाने नवकारे

[illegible] लमिति॥५=

स॰कं॰ णासहभेदे ष्येकत्वत्रुवे स्फल्पश्रुतित्वमितिभेदे ष्येकत्व त्रुघ्यानागरात्रुत्रासोयं तथैवासमानस्थानयोर्यथा।उ
७५ छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदंउपाताहतात्रसि।जगउद्यानमञ्जोधात्रुन्मज्जममज्ज वा।अत्रो छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेसत्र छ
75 कारयोरिवत्सकारस्यापितुल्यश्रुतित्वमित्यसमानस्थानत्वेनसेदे ष्येकत्वत्रुघ्यानागरात्रुत्रासोयं।।तत्वे ष्येक
त्वनिह्नवेनउकारवकारयकाराणांयथा।क्रोडेमा   डिम्भमाहाय वणिपीउयवत्तसा   कर्णेत्रूहिवयस्याया
युवाघंदयमुच्यते   अत्रउकारादीनामीषत्स्पृष्टतादितिरेकत्वेपितेहावत्तासइतितत्वे ष्येकत्वनिह्नवइतिना राम
गरात्रुत्रासोयं   तथैवढकारवकारलकाराणांयथा॰नवोढेलंकवाघापिनोपगूढायढौकसे।वहद्वाकूल ७५
तेक्षीणेवरस्तुल कलंघिते।अत्रढकारादीनामीषत्स्पृष्ट   तादितिरेकत्वेपितेहावत्तासइतितत्वे ष्येकत्व
=विनयसरण्याउक्तिः।अंकगतमस्यवालकस्यवक्षसापीडनंसंक्रान्तकमालिंगनमामनंति॰६=

अनयगुणयोगादिति॰ अक्षिध्यमभिद्धी यौ गुणौ॰ असद्भावानुमानक्रोपायभेदादविरोधः॥ नदेनुदन्यमनेन द्विगुणाभि॰ डलयोरैकमितीत्यादि॰॥

निह्नवेन नागराद्गुप्तासोयं डलयगुणयोगान्नात्मप्रसिद्धउपनागरः॥ यथा अते॑ डलयोरैक्यमित्यादिवाक्यैर्यस्या-
तुमीयते। समानश्रुतिताच्चोमं सोऽनुप्रास इहोच्यते॥ सडलयोरैक्येनयथा॰ शयनेयस्य शोभाहिः सनीडवद्वानलः
महासाहसिनामग्र्यं तमीडे जडशाघिनं॥ सोयमुपनागरश्श्रुत्यनुप्रासः॥ नणयोरैक्येनयथा। बाणेः स्नुसो भुसे मेषु
त्वयादेवरणाङ्गणे॥ हतशेषाः प्रयन्नेमीश्च ध्यारण्यानि विद्विषः॥ अत्रक्कलाणुश्च ध्यारण्यानीति णकारनकारयो-
रैक्यात्स्पष्टश्रुतिसाम्यमेकत्वं चावगम्यते॥ तदयमुपनागरो यं श्रुत्यनुप्रासः॥ रलयोरैक्येनयथा॥ विलिन्नवर्णागरुराग्रजे
नसूर्यस्परश्यापि रितः स्फुरत्सा॥ रत्नैः पुनर्यत्ररुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः। [redacted]
अत्रकरीरनीलैरितिरेफलकारयोरैक्येनतुल्यश्रुत्या चतुर्ष्वपि पादेष्वनुप्रासनिर्वहणमित्युपनागरो यं श्रुत्यनुप्रास।

दंसनालव्यानामैकेन यथा । विपाम्बंदोवाग्विदांयः प्रसन्नः पुएयपाथं देवतांतां नमामः । यांमलाणश्चिंतयंतेविवेकाः सानेदेयाक्लन्नाक्लन्नतानि । अत्र दंसनालव्यानामैकेन तुल्यश्रुतित्वेनानुप्रासो गतोऽनुप्रसंगुसतुश्रुतिः ।१८

स॰ कं नुप्रासः ॥ संदर्भो वानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव सदृशस्येव मो ह्यकण्ठ्यादीनामनुप्रवेशो भवति ॥ यथा
७६ ज्योत्स्नाशरद्व्यं इयं यात्रा वएयमकृतां । अनुप्रासस्तथा काव्यमलंकर्तुमयं क्षमः ॥ अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णम
78 योपि यः । सोपघनेन स्तवकितः श्रियं कामपि पुष्यति ॥ उक्तावर्त्समानेषु यः स्ववर्गेषु वर्तते । काव्यमाप्नोति संदर्भो
वृत्तिरित्यभिधीयते ॥ कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका । द्राविडी माथुरी मात्सी मागधी ताम्रलि
प्तिका । औण्ड्री पौण्ड्रीति सङ्क्षिप्ता सा द्वादशविधेष्यते ॥ अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते । तासु कवर्गानुप्र
सवती कार्णाटी यथा । कान्ते कुट्टिममालोक्य कर्णकंडूयने न किं । काम कथय कल्याणि किं करः करवाणि किं राम
॥ चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा । ज्वलज्जटिलदीपार्चिरंजनोच्चयवारवः । चम्पकेषु चकोराक्षि चंचरीकाश्च ७६

=लेषनिर्वाहकत्वयानुप्रसत्रुप्रासो यं चास्य समुक्तं तत्र संदर्भव्यापकत्वेनैव निर्वहतीत्याह यथेति ।१॥ संदर्भोऽपि सतुप्रासाख्यः ।१५=

॥ नावहिंसायां कुंभकूदंकुंभायमेवाहन घाजकमाम्मकु घाकेन चूर्णयित्वोलकेन पाणिमाहिंसकः सर्पः॥१॥ करटिपेटः हस्तिमस्तूहः॥२॥ ननवामीदिश विशेषः॥३॥ परिस्रुत् मदिरा॥४॥ पन्नगाः सपत्राः ये दिंताला मैः प्रतापुंड्र॥४॥ भोवसमरतिदा एकमविभुम्भः॥५॥

कासतिा टवर्गानुप्रासवती कौंकीयथा॰ कुंभकूटाहकुहाककुटिलोकटपाणितुंडः। हरिः करटिपेटेननदुमपि
वेष्पेतात वर्गानुप्रासवती कोंङ्कणीयथा॰ मध्कर्मद्भूनिगंधर्वमंदिरंमदिरेक्षणा। इंदुरैंदीवरंदामकाममानं
दयन्निनः। पवर्गानुप्रासवती वांनवासिकायथा॰ प्रियाप्रगल्भा तांबूलं परिस्रुत्फुल्लपंकजं। पुष्पकाः प्रेंववाण
स्यपंवमः पंवमध्वनिः। अन्तस्थानुप्रासवती द्राविडीयथा॰ पिपालल वल्लीताल तमालैलावनावली। सातिपत्रलहिंता
लकृतपुंद्रावधूरिवा। ऊष्मानुप्रासवती माथुरीयथा॰ शुक्लेती शुष्यवशुषंपुल्लं नीलोषविप्लुषः। मिषन्ती निर्निमेष
शावकुषामानुषीन सा। द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्यीयथा॰ कोकिलालालापवाचालोमामेतिमलयानिलः।
। उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः। द्वाभ्यांविदर्त्तितैकवर्ग्यामागधीयथा॰ अघौघंवोनृसिंहस्यघन
घनघनध्वनिः। हन्याद्धुरघुरा घोरः सुदीर्घघोरघर्घरः। स्वास्वसंयोगिवर्ग्या ताम्रलिप्तिकायथा। सिञ्जानम

॥ चिरभिन्नः स्वांतरायेरवैदर्भीप्रपंचशोभामानीतएलोकर्मेपियमाना॥१॥ अघोषमितिनत्रासमासिकयवर्गानुप्रासस्तवर्गांतस्पानुप्रासमाम्भांविदर्भीनः॥२॥

=पल्लवानांपल्लवैरुल्लासी· २= मज्जतो निचुलस्रोतसञ्ज्ञा नुः २=

स·कं ज्जुमञ्जीराश्वासकाञ्चनकाञ्चयः। कंकणाङ्कभुजालान्ति जितानङ्गवाङ्गनाः सरूपसंयोगग्रथितौजीयथा संल्ल
७८ तांपल्लवोल्लासी विन्नविन्नहरो हरिणः। मज्जतीजंलसज्जासुनदीषुमलयानिलः असरूपसंयोगग्रथितापौंजी
77 यथा· अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशु संस्तरा। पीनस्तनस्थितातास्रकम्रवस्त्रेव वारुणी अकठोराक्षराद्य
नंनाति निर्बर्हणोषितां। अशैथिल्यंचसत्कर्तुं हृत्सत्तुधासमीशते। क्वचिदस्तिक्वचिन्नास्ति क्वचिदस्तिवनास्ति च।
वर्णानुप्रासएषानुसर्वतोस्तीतिलिख्यते। अन्येतुनरस्यया हन्तिंध्याचक्षते स्पर्शादीनामसंबंधः संबंधोवापि
योमिथः। स्फुटादिबंधसंसिद्ध्यैसाहिहन्तिर्निगद्यते। वाक्यव्यापीवसंहर्तोहन्तिरित्यास्तिधीयते। सौकुमार्यम राम
थसौ विर्मध्यमत्वंचतङ्गुणाः। गंभीरोनस्विनीचोनमक्षराणि सुराश्लथा। कठोराकोमलामिश्रापरुषाललिता। ७८

=वर्णानुप्रासंपश्यन्तितुमेस्पर्शेरूपाहु·क्वचिदस्ती·त्यादि·४= स्पर्शादीनामिति·आदिपदादंतस्थोष्मणोर्ग्रहणं·तत्रवर्णानांवर्तनंवर्त्मनाधिष्ठानंचसन्निपत्यनाभिमतं·तत्राद्यमाह·असंबंधः·संबंधोवापीति·स्फुटादीति·संघट्टनबंधःस्फुटः। विघट्टनबंधःकोमलः। उभय
=बंधोमिश्रः। स्फुटादीनांस्फुटकोमलमिश्राणांबंधानांसंसिध्यैयः स्पर्शादीनांसंबंधः संबंधश्चसंघट्टनविघट्टनस्वरूपोमिथःपरस्परंसाहन्तिः। द्वितीयमाह·वाक्यव्यापीचेति· २=

=अंभुवतानभोमही चताडिकाधआपिताछियाः कुंडुभिंगभीर्संभरवंडुंडुयितंअंकुवाहेन ।१=संयोगासंयोगयोःप्रतियोगिव्यवस्थादिनरालपंचाश्यामकाननाम्यवाम्यि तिनिसाह कावणंपुननिरीः भूतणाप्रतिपनिः ।१= गाताम्ब्रनीकनाहत धातुशिलातलनिषण्णं

मिता इति द्वादशधा त्रिन्नाक्वि लिःप रिपद्यते । कारणं तुन स्तपन्ने स्न एवासां विजानते । तास्तु गंतीरा यथा · अंफुद्दंते
णा णहेम हिंवत डिउ हु मा विअ दिसेणा । डउहि गंतीर रवंडुन्तु हिअं अ मुवाहेणं । सेषा शाय स्न वर्गप[redacted]वर्गयो ।
स्तृतीय चतुर्थानां पकार फकारयो श्च संयोग बिंदु योगासां जायते ' उं जस्विनी यथा · पंत्तां असी तराह अधाउसिला
अलणिं सप्तराइ अजलअं । स्नं तुं उरप हसिअ दरिमुह णिम्म हिअ बउलमर रामो त्रं ॥ सेयं मूर्द्धन्यानां प्रथम च
तुर्थ पंचम द्वित्वे स्वदा च त्माव शायो जायते ' श्रोणयथा ' कलापुं वमा तमुष्वे श्व रंभ्भो मूर्द्धिया वंणा न र्जराति फूरै
घातः कुर्वन्निधा पुंत्य तन्न स्मरार्त स्व र्लोक स्त्री गात्र निर्वाणमत्र सेषा शायेण मूर्द्धन्यानाम नस्थानां संयोगात् स्र
र्वगुरुत्वेन जायते मक्करा यथा · किंजल्क सक्किसिं जानर्थं गलां छित सम्पकः । अयं मक्कसपे तिल्वां व एिपकंज

७८
78

गम
७८

= काकणिः साध्यं ॥२॥ = कर्कशार्ककुरू । निदाघस्सर्वकांगिः अप्यर्कोणाजविरोध्यः पुधिकामन्नालिकंचकंमन्नहं निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिचक्रे मूलन्यपः ॥४॥ = रणरणकी रणनणकाकानरहदपः ॥६॥ =

दन्तुरः। सैषा प्रायोऽनुस्वारपरो वर्गान्तस्पर्शतया जायते। निष्ठुरा यथा। स्वाकुञ्चिताद्विजन्मानं नेत्राग्निःप्लुष्टमन्मथं। स्नौ
मि प्रद्युम्नसुरज्येष्ठं दैत्यघ्नं पार्वतीप्रियं। सैषा प्रायः संयोगच्युतस्वैर्नोत्पद्यते॥ श्लथा यथा॥ दयितजनविरहविगलि
तनयनोदकपीतहरिणमदतिलकं वदनमपयातमृगमदशशिकराणि वहति लोलदृशः। सेयं प्रायोऽञ्जनाना
मसंयोगेन जायते॥ कठोरा यथा॥ निसर्गान्निर्गतानर्घघर्घरध्वनिहाम्बिकां। वक्रे वक्रं ऽधिकामन्नलर्कः कर्कशा
र्कतुर्जा। सैषा प्रायः कम्बरेफादिसंयोगादुत्पद्यते॥ कोमला यथा॥ दारुणरणेरणन्तं करिदारणकारणं [illegible] पाण
त्नारमणोत्क्तं रणरणकी पश्यति तरुणीजनो द्विषः। सेयं रेफणकाराद्यसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया प्रायो
निःपाद्यते॥ मिश्रा यथा॥ पिनष्टीव तरंगाग्रैरुदधिः फेनचन्दनं। तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगंगनाः। सैषा

स·कं
७८
79

प्रायः कठोराणामोष्ठ्यकण्ठ्यमूर्धन्यानामवाङ्कस्यादिलिरूपलस्यते परुषा यथा जङ्के निर्झरीदिक्कादोसौ कल्हाराद्धा
दितक्रुद्दः । प्रसत्यमत्याग्रार्घलमर्हणार्हः शरन्मरुत । सैषा प्रायेणोष्मणामन्तस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ललिता य
था द्राविडीनां कुवंलीलोरेचितभ्रूलतेषु खेला आसज्य राज्यला रंखं स्तुखंस्ख पिति मन्मथः । सैषा प्रायेणादन्त्योष्ठ्यता
लव्यानां मध्ये नस्थादिसंयोगैः संगच्छते मिता यथा वकुलकलिकाललामनिकलकण्ठीकलकलाकुलेका
लोकलयाकलावतोपि हि कलयति कलिताव्रतां मदनः सेयममितयोरेवलकारककारादिबंधयोरनुप्रासे
नप्रस्त्यते इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिदाख्यायते ह सा । न गुणाभ्यो न हन्ति सः प्रयत्नेनावलंसते श्रुत्यनुप्रा
सवर्णानुप्रासयोरपि तु लुकराः । क्वचिद्देहाः श्यक्रत्नुमस्यासनेनेह न नेष्यते यथा मातकण्ठु ध्याद्विः स्वगादर्हसे

=गुणेभ्यः समतादिभ्यः । रतिभ्यः भारतीप्रभृतिभ्यः । ... श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरिति विषयसप्तमी । क्वचित् श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोः ... विषये ... श्रुत्यनुप्रासवर्णा...

राम ७८

उच्यते। वर्णावृत्तिस्तथा वा वा द्वयोर्वानुप्रास उच्यते। स तु स्तबकवान् स्थानी गर्भो विहृतसंहृतः। गृहीतमुक्तः क्रम वा
त्वविपर्ययस्तोथ संपुटं। मिथुनं वे णिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते। वर्णावृत्तिप्रयोगेस्मिन्स्नेभ्यो मनीषिभिः।
तेषु स्थाने स्थाने नुप्रासविन्यासतः स्तबकवान्यथा।। यस्या वासीकृतहिमगिरेर्गुंजितां कुंजराणामाविश्यके वन
गजमदाघ्राणघोरायितानि दर्पात्कोल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्डस्वेच्छाकाषव्रणितसरलानोकह
स्कंधगंधः।। अत्र गुंजितां कुंजराणामित्यादौ वर्णस्तबकस्य स्थाने स्थाने विन्यासादयं वर्णानुप्रासः स्तबकवानित्यु
च्यते नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा। बालेमालेयमुच्चैर्नतत्त्ववतिगगनव्यापिनीनीरदानां किं त्वंप
द्माकराले र्म्मलिनयसि मुधा वक्रमम्बुप्रवाहैः। एषा प्रोहृतमत्तद्विपकटकषणोड्डीणविंध्योपलालादावाने र्मी

= ग्निरस्य प्रथमभागे बाले माये स्वाहानिः त्रिभागेन नीनीदृतीति ·१२ कालंकपाले सत्र लकारादेः धकारादेरण्यव्यधानेमस्ते यकारोबर्णानुसंगर्भपमाणउपलक्ष्यते · एवमन्यत्र ·२८

स॰कं ७९ ८० ग्निलमामलिनयति दिशांमण्डलंसूमलेखा। अत्रपादद्वयंथमत्रिभागस्थानेषु बालेमालेयमित्यादिनियमेनाह त्रिः
सोयंवर्णानुप्रासः स्थानीस्तुव्यते आद्रेद्वेर्हंर्मौतर त्रनरायेरागतीयथा ·कालंकपालमालाङ्क मेकमंधकहृदनं·
वंदेवरदमीशानंशासनंपुष्पधन्वनः। अत्रकालंकपालेतिमालांकमेति कमं धकमितिवंदेवरदमीतिशानं शासनमि
त्यादिषुपकारलकारधकाररेफसकाराणामभिधानादयंवर्णानुप्रासो गर्भेइत्युच्यते स्थानेस्थानेविकाससंको
चाभ्यांविहृतसंहृतः यथा ·नमालतीदामविमर्दयोग्यंनप्रेमनम्रेसहतेपराधान्। म्लानापिनम्लायतिके राम ७९
सरस्व ग्देवीनरवण्डवणयाकथंचिता। अत्रप्रथमपादेनमालतीदामेत्यादितिविकासः द्वितीयपादेप्रेम
म्रकाहसावसंकोचः। तृतीयपादेम्लानापिनम्लायतीत्येतासांकेसरस्वगित्येतास्यांचविकासः चतुर्थेनेतिसं ८०

=…जलेगौरतिनिति:।२= अत्रेति: प्रथमपादे लोलल्लवंगेतिकानवकाराणु प्रासस्य द्वितीयपादे हन्तं निकुंजकूजदित्यादि चककानवकाराणुप्रासस्येपापादनं एवमुत्तरत्र:।३=

कुलापत्र

कोच: सोयं वर्णानुप्रासो विवृतसंवृतश्चश्रूयते ॥ वक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्त: ॥ लोलल्लवङ्गलव लीवलयानिकुञ्जकूजत्कपिञ्जलं कुलावनद्धा: अध्यूषिरे कनकचम्पकराजिकान्ता येनापरान्तविजयेज लधेरुपान्ता: ॥ अत्र चक्रवालक्रम: सुव्यक्त एव सोयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते क्रमेणाद्वित्राणां त्रिच तुराणां वा वर्णानां संयोगस्वराणामावृत्ति: क्रमवान् यथा · नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विधातृप्रतिमेन तेन । चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोक्षमग्नौ ॥ अत्र गुर्वी सुरेणेति वधूर्विधातृ इति चकार चको र इति लज्जावती लाज विमोक्षमिति द्वयोर्द्वयोस्त्रयाणां वा स्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्ति: सोयं वर्णानुप्रास: क्रमवानित्युच्यते क्रमवतां व्यतिक्रमेणोपन्यासाद्विपर्ययवान् यथा · प्रणव: प्रवणो यत्र प्रथम: प्रमथेषु य: ।र

=…संयोगस्वराणां · अविवक्षितसंयोगस्वराणां ।४= अस्वरसंयोगवर्णानां · अविवक्षित… स्वरसंयोगानां वर्णानामिस्पर्श: । तत्र गुर्वी सुरेणेति गकाररेफयो: संयोगस्वरव्यतिरेकेणात्क्रमावृत्ति: एवं वधूर्विधात्रितिवकारधकारयो…

=विनायके प्रणवस्य प्रवणाभावक्रमाद्धीहितमुक्तकारवसाध्यपाठो …।२=

=आद्यन्तयोर्वर्णयोरेकस्मिन्वर्णयोर्वा वर्त्तिना वर्णेन यदि नान्यस्वरेण सहानुप्रासः पादमध्यान्तयोर्निसंपुटं स्यात् ॥=

स.कं ण्वान् वारणास्य स्वः स वः पातु विनायकः ॥ अत्र व्युत्क्रमोपक्रम एवासौ यं वर्णानुप्रासो विपर्ययस्त इत्युच्यते ॥ आद्य
८१ न्तवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्त्ययोरनुप्रासः संपुटं यथा ॥ स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्य विमुखं
महाभोगा रोगाः कुवलयदृशः सर्प्पसदृशाः ॥ गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खलायमः स्वैरी वैरी तदपि
न हितं कर्म्म विहितं ॥ तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातं सोयं वर्णानुप्रासः संपुट इत्युच्यते ॥ अन्तःपादस्युपसंहारोपक्रम
योर्विवक्षित स्वरानुप्रासो मिथुनं यथा ॥ त्वज्जमनसि सदाहे हे स्मर स्थानमास्मिन्नतु किरसि शरीरैः किमिदामम् राम
स्वाहा ॥ अपि परिहर वा यो योगमङ्गैर्म्मदीयैः प्रणयिनि समवेते तेल वक्षः सखायः ॥ तदेतल्लिङ्गदेनैव व्याख्या ८१
तं सोयं वर्णानुप्रासो मिथुनमित्युच्यते ॥ आ वाक्यपरिसमाप्तेर्वर्णानुप्रासनिर्व्वाहो वेणिका यथा ॥ विद्राणोनुदृष्टे

=अन्तःपादपारम्भयोर्यदि विशेषेण पादयोरुपक्रमोपसंहारो नयोर्विवक्षितः स्वरः पूर्वयमेनैव संसृष्टो नयनेनासौ तत्रयोर्वर्णानुप्रासो क्षनदयी पदी नः सर्वक्रम महतिनयासश्च योसौ मिथुनमित्युच्यते ॥=

देव

=नैकषाश्चपमरवम् । २ = मघवतो वज्रसम निद्रायाः निदाने आतरवायवति सापवाधे देवद्विषि महिषे आगमरितेसे निर्व्याजदीर्घमित्यर्णाधवाण्या निशानी तेति शूलक्षत कुहरबाहु वो लोहिताम्भः समुद्राः अपराध निवेदनात्रासुभिन कलोऽपराध निवेदना नन्तरं ता... गतिमो —
=रावस्वकृपं संस्मर सा देव्या क्षिसभ्योद्भ्योगजितानन्तमायास्त्रयो वामाय्यत्रवलानक्तालिनि संबंधः । ३ = उक्तलक्षणेभ्य इति । पूर्वोक्तवर्णानुप्रासेभ्य इत्यर्थः । नेत्यादि मक्तताराहरणे स्थाने स्थानेस्तवकादिवाक्षमानस्तवकवानिति । एवं साग्नि गर्भ प्रभृतीनाम्

सवितरि तरले वह्निणि द्युम्नवज्रे जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुवेरे । वैकुण्ठे कुण्ठिताश्त्रे म
हिषमतिरुषं पौरुषोपघ्ननिघ्नं निर्विघ्नं निघ्नती वः शमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥ तदेतन्नातिदुर्बोधं सोयं
वर्णानुप्रासो वेणीकेत्युच्यते ॥ ॐ कलक्षणेभ्यो म्यस्थिवः ॥ यथा ॥ नीतेनिर्व्याजदीर्घामघवति मघवद्वज्रनिद्रा
निदाने निद्राद्रागेव देवद्विषि मुषितरुषः संस्मरन्त्याः खलानां देव्या दृग्व्याप्तिरस्त्रस्तसम्प्रगसइव गलिता राशयो रक्ता
तायाः रक्तन्तु त्वां त्रिशूलक्षतिकुहरभुवो लोहिताम्भः समुद्राः ॥ एवमन्येपि द्रष्टव्याः ॥ एकवर्णाहितैर्वर्ण[illegible]स्य
वर्णान्तरवैचित्र्येण विचित्रो यथा ॥ चंचत्कांचनकांचयो लयवलद्वोलां वलैरच्चिता श्वारीसंवरणैकचारु[illegible]रणा
ः सिंचंति चित्रं मम । लीलावंचुरवंचरीकरुतविरचितिस्फुलालकैरंचिताः किंचिच्चंदनवंदनसम्पर्करुच्चां वोऽर्पिष्टगी

=श्रीसंवरणमकारः । येन संवरणे एकचारवश्चरणा यासां । २ = श्रीमयाचंचुरा मनोहरवाणां चंचरीकाणां भ्रमराणां रुचिभिः । ४ = अशोकाहवनेसंदर्भमाशिवावशवर्तमाने चकारानुप्रासे ककावलकारानुप्रासे सेटभावेन वर्णकर्मवना

॥ वर्णानुप्रासयानिति आतिशाय्येनेमत्नुपू॰ तत्र सर्वाशाकधीति प्रथमोदाहरणे वर्णानुप्रासस्योन्न लंनाप्तिः उच्चद्बर्हिषीत्युन्नतोदाहरणेयमुल्लसिः प्रथमार्धे दकारानुप्रासः। उत्तरार्धे तद्धयोर्थीदं सवर्णानुप्रास इति विचित्रतोपपत्तिः॥

स॰कौ लोचनाः॥ अमे पुनरम्ययाश्चित्रविचित्रयोर्लक्षणं व्याचष्टे तत्र यमकच्छायानुकारी चित्रः स एव वर्णानुप्रास
८२ वान् विचित्र इति तत्र चित्रो यथा॰ सर्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि क्षामक्ष्मारुहि मंदमुन्म
खुलिहि स्वच्छन्दकंदद्रुहि। शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं
पांथ व्रजन् जीवसि॥ विचित्रो यथा उच्चद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपांथायुषि विश्च्योतद्दिङ्मुषि चंद्ररुग्मुषि
सखे हंसद्विषि पिशाद्वषि। मार्गं वो बकचातकसंततगलद्धाराकुलं बालिकाकालेकाजकरालनीलजलद
च्छायानुसत्ताः स्वस्ति षि। वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यत्कृतलक्षणः सोयं द्वादशधा तैस्तैः प्रविलज्य प्रदर्शितः समम् राम
यमसमयं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदं। पदाश्रयेणासनायः पदानुप्रास उच्यते॥ विसर्गबिंदुसंयोगस्वरस्थानाविव ८२

पुनंमि॰

त्वया। अंनिर्वाहाद्यसत्रायोयमकेभ्योविविच्यते मसृणोदन्तुरः श्लक्ष्णाः सम्पुटं संपुटावली। खिन्नस्तबकवाःश्च
नीभिंशुनावली। गृहीतमुक्तनामामस्त तोमः पुनस्तक्तिमाशः इतिद्वादशलेशोपमनी। विभिरिहेष्यसे। तेषुमस्त्र
णोयथा॰ सरणेवारणास्य स्पदशनेशनिसन्निते। चकारवलयाकारं भुजंभुजगलीबणं। सोयमसंयुक्तवर्ण
वृत्तेःपदानुप्रासोमसृणइत्युच्यते दन्तुरोयथा॰ सनैषधस्यार्थपतेःसुतायामुत्पादयामासनिषिद्धशत्रुः। अ
नूनसारं निषधान्नगेंद्रात्पुत्रंयमाऊन्निषधाख्यमेव अत्र निषिद्धशत्रुरितिपदसंयोगाधिक्येनदंतुरता सो
यंयदानुप्रासोदन्तुरइत्युच्यते श्लक्ष्णोयथा अयेहिकान्तेवेदेहि देहिव्रतिवचोमम। अरविंदाहिशिल्पमल
कारोहियोषितां अत्रस्वरेणसहानुवृत्तेःश्लक्ष्णातामायंपदानुप्रासः श्लक्ष्णइत्युच्यते संपुटंयथा। सदर्प्पइव

मिता॰

= स्वां.... [illegible] मानमर्थवोधकं पदं न चेवसाद्ध [illegible] केवलस्यप्रयोगाभावादुपमानपदप्रयोगनियतत्वात् [illegible] नैवांतर्भावो [illegible] नानुनरस्य पुज्यमानौ कं संपाद्यो ... विवितिनिरंतरवर्जनरूपसंपुटसंभवः। ९ = किं किरातद्युतिः कालिमाः
= किराताअंतःपुनसेवकायन्मसः अर्जुनः शिलीमुखवान्बाणान्समाकृष्य यत्करोति ना किराताः किरातरूपी रुद्रः शिलीमुखवान्समाकृष्य किं करोति निरस्तोसर्वः। २ = खिन्न इति निःग्रथ्यमेपादं कुलजकुली ... [illegible] ...

शिलीमुखान्

सकं कंदर्पद्वारलामादृशां मतिः। असारइवसंसारः कुरुध्व मदनुग्रहं। अत्रैवशाद्वस्यापदत्वेनाव्यवधायकत्वादनु
८२ प्रासोयं संपुट इत्युच्यते संपुटावली यथा करोति किं किरातोयत्समाकृष्य शिलीमुखाः समाकृष्य किं कि
63 रातः करोति तत्॥ अत्र करोति करोतीत्येकं संपुटं किं किरातः किं किरात इति द्वितीयं समाकृष्य समाकृष्येति
तृतीयं शिलीमुखाः शिलीमुखा इति चतुर्थं सोयं पदानुप्रासः संपुटावलीत्युच्यते खिन्नो यथा कुलजाति
मदाकुलीकृतानां सुखदसुखाशयमूढमानसानां। अभ वि भ वलाभलोलुपानां तव सव बंधविलेद राम
नायमुद्यमः॥ अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता। सोयं पदानुप्रासः खिन्न इत्युच्यते स्तबकवान् यथा तासयत्यपि ८२
लासादैक विवर्णजगत्त्रयी। केनयान्ति निर्वंधारः कालिदासस्य दासतां। सोयं वर्णानुप्रासवत्पदानुप्रासोपि

= संबोधनं। १ =

=सिंधुर्नाम सिंधुर्नदी ॥४॥ =पारानदी ॥५॥ = तस्येकाणिपतिवनम्भाग्ये तुङ्गः उज्वलयोगिनि विदितदक्षिणादि क्षितिनिमनांमुकणाणं उज्जयिनी ग्रन्थे उन्नतरूपा गिरः नम्नगिरेः पुरतो विशाला उज्जयिनी ॥ ललितजलनाभिः भगवान् अनुपलक्षितेति ॥

स्थाने स्थाने विनिवेशनात्स्तवकवानित्युच्यते ॥ स्थानीयथा परंजोत्ता उएहागरलसरिसो वेदणरसो खद्दकवारोहारो मलअ पवणादेहतवणा मुणालीवाणालीजलद्दिग्ननलद्दातएउलद्दावरिद्दागं दिट्ठाकमलएणअणासा सुवअणा सोयंपदानुप्रासः स्थाननियमात्स्थानीत्युच्यते मिथुनं यथा पुरः पारां पारां तस्तु विविहारः पुरवरं ततः सिंधुः सिंधुः फणिपतिवनं पावनमतः तदये तूदयोगिरिरिति गिरस्तत्स्थपुरतो विशाला शालातिर्झ्वलितललनासिद्धिजयते ॥ तदेतत्प्रतिपादं द्वयोर्द्वयोः पदानुप्रासयोर्विन्यासात् मिथुनं मिथुनावलीयथा ॥ शिरसि शरत्तः क्रोडे क्रोडः करीकरटे रटत्तु रतिवपुतुर्म्मर्म्मण्पेणः शिखी मुखशीमुखे कापि रपिह्वदिक्कारी हरा हरिर्द्विपजिद्वतोयं तुषिलघ्नतालं स्पृष्टे पूर्वे जियोस्पयशस्विनः ॥ सोयंद्वयोर्द्वयोः पदानुप्रास

अनायनुविजयुनाजायर्क जयेप्यर भादिदिष्टि भः प्रभृतो पूर्वः प्रथमः अपूर्व भाग्यपर्वाजयः शरभादीनां हननेन नवश्रीकानजसरणः ॥९॥

स·कं·
८५

मोनिरन्तरमाह त्विर्मिथुनावलीतिअपदिश्यते गृहीतमुक्तोयथा उच्चामनागकेसरकेसरपरिवासवासना
सुरत्तिःसुरत्तिर्मधुकरमधुकप्रियषड्डरणालरणवाःप्रासः। सोयंचक्रवालवत्पदानुप्रासोगृहीतमुक्तस्तु
च्यते पुनरुक्तिमाश्यथा धूमाइधूमकलुसेजलइजलणाउहनजीआवंधे। पडिरवपडिउसादिसेरसरस
नसिहरेधणुम्मिणहअलं अत्रधूमादीनांपुनर्वचनात्पदानुप्रासोयंपुनरुक्तिमास्तुनिरूच्यते वर्णाहत्ति
स्तुप्रासःपादेषुवपदेषुवाइर्वास्तुलवसंस्कारखोधिनीयघहरता।लाटानुप्रासवर्गोस्यपावन्दावसतेगतिः
पदानुप्रासवर्गोपि तावदेवत्र वेद्यते।स्वरावतश्चगौणपाववीप्सातीहापादिसिद्धसा।नाम्नाद्विरुक्तिति
यीकेपतदनुप्रासउच्यते।सास्वरावतोयथा कुर्वतोमीकलकलंमाउतेनवलावलाः।प्रानर्गुलुगुलायन्ते

=धूमायतेधूमकलुषेज्वलतिज्वलनरोहआवंधे·प्रतिरवप्रतिपूर्णदिशि रसतिनसाक्षिरवदे धनुषिनभस्तलं·५ =पदावृत्तौवर्णावृत्तेरभावात्पूर्णावृत्तेरनुप्रासस्सामान्यलक्षणस्यतत्रानिव्याप्तिरतआह·वर्णावृत्तोनीति·समुदायावृत्तिरपिवर्ण=
=वृत्तिरेव·नहिवर्णातिरिक्तःसमुदायोनाम·इयांस्तुविशेषोयद्वर्णजातीयतानुसंधानमलंकारतामयोजयति·नमचकार्यानुमेयःसमयसन्निकर्षएवप्रयोजकइति·६ =क्रमप्राप्तनामानुप्रासमाह·स्वरावत इत्यादि·२ =गुरुशब्दस्यकानु

राम
८५

=मैराशैरेषेपेति। स्वप्रतियोगिकभेदवद्वृत्तिसाधारणधर्मारोपेणोत्कर्षः। महतेव क्षितीमाम्नादिपदानां माधुर्यबोधकत्वं॥

गजाश्च घनाघनाः॥ अत्र कलकलमित्यादिषु स्वात्मा विकीर्यते न तु क्रिया उपदिश्यते गौ एषा यथा॥ अहतमहते

वं द्दष्ट्वं द्दष्ट्वा यान्तु जमम्तु जं रतिरपि रतिः कामः कामो मधून्निमधून्यपीऽति न भजते वस्तुप्रायः परस्परस

क्तं रन्तदयिमवलाधन्ने कान्तिं कुतः सकलालिकं॥ अत्राप्यत मह्तमित्यादिष्वतेदपि लेशपंसारेण विशेष

[redacted]णो विशेषलावः सामान्यविशेषतावाङ्वरश्च न तु क्रिया वृद्धा स्यते वीप्सा यथा शैले शैले न माणिक्यं

मौक्तिकं न गजे गजे देशे देशे न विद्वांसः श्चंदनं न वने वने सेयं द्रव्यवीप्सा नामच्छित्क्रिः॥ एवं गुणजाति

क्रिया वीप्सायामपि द्रष्टव्यं प्रकारेषु॥ गावः वनस्पत्यादिरपि वीप्सा प्रकार एव॥ यथा मानिनीजन विलोच

नपातानुष्णवाष्पकलुषाण्यतिरक्तकश॥ मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीतइव शीतमयूखः॥ आली कोप

=एषामिति। गौरो गौरः कोऽयं दिरवनिगुणवीप्सा। जातेर्वीप्सा [redacted] यथा यथा भोजनगणप्रभृति। क्रियावीप्सा भोक्तृ भोक्तृ इति। न च यो यो येन माणिक्यसम्भिसत्वात् जातिवीप्सैव। मौलसजात्यसम्बन्धेन माणिक्यानाभावाभावात्॥ =वीप्सा प्रकार

=एवमिति। वीप्साविशेषणे एवं स्यर्थः। तथाहि। प्रकाराणां नाम भेदेऽसाधारणं भिन्नयोः समानेन धर्मेण संबंधः इति यावत्। वीप्सा च मात्सु मिथः याभिश्चाने कस्य धर्मिणः एकेन धर्मेण संबंधः। नात्र वाभिर्विशेषः। न तु गुणेन तुल्यगुणयोः समानधर्मसंबंधे प्रकारे तं समान धर्मेण

=संबंधमात्रेतु व्याप्तिमन्तरा नवचैवं वीप्सादि र्वचनानुप्रासनं नैव मिश्रोमकाव्ये गुणवचनस्येत नुप्रासनं वेभर्थं। तामस्य ज्ञापादिकार्यविशेषविधानार्थत्वात्। तथा चोभयथा प्रयोगाच्च [illegible] मन्दमन्दमुदितः। मन्दं मन्दं ददातिपवनश्चानुकूलोऽयमस्मान् नवनी

= ननु पुनरुक्तैर्वाभीक्ष्ण्याभिधानात् किं ? कि: कविव्यनेनत्राह सोयमिति ७ = क्रियापदाभीक्ष्ण्यादिति क्रियापदमात्रव्याख्यानपदं तत्समार्थवाचाभीक्ष्ण्यादि कौतुकप्रधानता कश्चिन्नाकार्थे पुनरुक्तावपि चाकाङ्क्षा नेत्याभीक्ष्ण्ये द्योतनाय पुनरुक्तिस्तस्यैव पद्ममालवती सर्पः ।=
= गुणवत्पदस्तुमानिपादिकाद्यात्प्रधानक्रियान्तुरागेण प्रधानार्थबोधनादस्वतन्त्रत्वात्स्यैवस्थाकांतने उपादानासंभवात्पुनरुक्तेः पुनरुक्तभावः । एकस्मिंस्तात्पर्यातार्थे समानाकारानेकगुणसंताथान्वया [illegible] पुनरुक्तेः पुनरुक्तिस्तु न यथा [illegible] पुनरु [illegible] स्यैव

स·कं ८५ नयथा स्त्रेषं स्लेषं मृगदृशा दत्तमाननपङ्कजं । मयाप्युत्कलिता क्षणेपायंपायमरम्यत सोयमाभीक्ष्ण्ये
णसुलसवानुषप्युज्यत इति पुनरुक्तिः । क्रियापदाभीक्ष्ण्ये पारिह्यस्त कौतु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा ॥ ज
यति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ॥ जयति जयति धन्यः सोपि भ
क्तस्तयोर्यः किमपरमिह वच्म्यं वर्ण्यमेतावदेव ॥ आदिग्रहणेन निर्मूलसंभ्रमादयः प्रतिरत्यंतो । तेषु नि
र्मूलादित्यिर्यथा ॥ निर्मूलकाषं कषति स्वान्तमङ्गः स्मरज्वरो । लाजस्फोटं स्फुटत्यासु हृदये हारयष्टयः । सं राम
भ्रमेण यथा अच्छीन्यच्छीन्यजिनमजिनं तस्मात्तस्मै डुरिं डुर्गाकाङ्गां गोरगाउरगाः स्माकुलाः संभ्रमेण ८५
भूषावेशोपकरणगणप्रापणव्याप्ततानां हृत्स्मारं तत्र प्रणयिनि शिवे पाद्मवाचो गणानां । हर्षावेशविस्म

= निर्मूलेति निर्मूलोपपदरणमूलं तत्पदं आदिपदात्कष्मोपपदरणमूलं तत्पदं आत्मपूर्वे [illegible] वार्तिके सिद्धा पुनरुक्तिः स्वयं स्पष्टा ४ =
उपमानेकर्मणिचेत्सादिणमुलंतं

पाद्यो पिसंभ्रमस्योपाधयोलवन्नि। तेषु हर्षसंभ्रमेण यथा· ननतु कौतुको न्नालापततस्तामम रावतीश। क्को
र्जुनः क्कर्जुन इति प्रुवक्षोनाकयोषितः आवेशसंभ्रमेण यथा कंचुकं कंचुकं सुंच हारं हारं परित्यज। हा
हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु अत्र त्वं च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्वावेशसंभ्रमान्नद्वि
रुक्तिः। तथा त्वरणपानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषांयोषितां दावाग्निसंभ्रमावेशात्कया प्येवमुच्यते। तत्र तु प्रथ
मं कंचुक एव आवेगसंभ्रमात्स्त्यागते दावा माचुत्तारयितुमशक्तः ततस्तद्व्यासंगहेतौ हारेनन्तरं पराप
तितदावाग्निदीप्तेवासत्सीति विस्मयसंभ्रमेण यथा॥ अहो रूपमहो रूपमहो सुखमहो सुखं। अहो म
धुमहो मधुमस्याः सारंगचक्षुषः। एतेषु समस्तेष्वपि संभ्रमेष्वयं वह्नो धर्मिति द्विरुक्तिः। एवं त्रिरुक्तिरपि

=मावबोधमित्युक्तेः फलमाकू·एवमिति·१=

=तिकथादिलवांगणोग्नजयहिः सेषतियोर्लक्षणस्यैवक्रियासमभिहारक्रियाभ्यासानुप्रासः नः ॥२॥ ननुयमकानुप्रासनामानुप्रासयमकानांकेषुचिदंशेषु लीकवादनिआसिमामंकेषांपत्ससमाधत्ते· आपतेनचेत्सादि·३=

नहिर

स·कं इष्टव्यासायथा· जयजयजयश्रीमद्भोजप्रलातविलावरीवदवदवंश्रअंविद्धन्निरंत्घवधीयते। श्टणुश्टणु

८६ श्टणुलहृत्स्य्यान्तुरज्पतिमएडलेनहिनहिंस्मामार्तएड्हाणेनविरम्यते क्रियासमलिहारश्च [illegible]या

86 सश्चयः श्रुरा। सुक्तावुदाह्रतः सोपिनामानुप्रासइष्यते जायतेनवदोषायकाव्येलंकारसंकरः। [illegible]

षयतिहारोहिस्तनौग्रीवांमगीहशां अर्थालेदपदाहृत्तिः पंहत्या लिन्नयेहया। सस्फुरिलिरनुप्रासोलादि =तात्पर्यम्·४=

यइतिगीयते। सवाव्यवहितोव्यघ्नः समस्तउतयः स्तुनः। उत्तपंश्चकवालंवग लश्चिहालिधीयते। यक्त

व्यवहितोनामनेयन्नातस्पशक्यते। कद्मेमिकादिगुणनापरव्रत्याहितंगितिः तेषव्यवहिततेदेषुम राम

स्तायथा उंअहिस्स्रजसेराजसंधीरंधीरेणगरुइआइविगरुआं। रामोठिइअविठिइंतणइरवेणअरवं ८६

=ग्रर्थेर्यस्याप्पमोर्थैर्थैर्थैगुणतयोंगुणतां·यामः स्पिसावस्थितिंभणतिरवेणचरमंसमभिक्रामन्तः·५= दिनकमप्रकर्षेषु पूर्वापरयोर्नैकमपिकर्पसमासान्तर्गतमितिअसाः। एतेन समस्तादयो व्याख्येयाः इसाह·असमस्तादि·३=

ति

=अथवादीनामिति आदिपदादिभक्तिः।१= इवादिभिरिति यस्मिन्व्याकरणे इवयादय एव मेदेषामव्ययानामादौ पठितस्तत्तु योधेनैव युक्तं न तु भवतो ग्णकरणेऽकेनानुपयधानमिति साभिप्रायः।१= शकलेभ्योषीति भवादेर्वा निकलं वदन्नुपमियाकल्पउप=
=मानपदनियतत्वं तत्राप्युपगच्छन्नकारं आनावास्यय पदत्वं नयामिति किन्तु नान्योद्योतकत्ववादी सर्वः।१= युष्मनेयमिति इवादिभर्द्धानग धार्भावात्स्य भिसर्थः।२= त्वन्मुखमिति अत्र भवर्ग्द्मुकाहरणमुननार्थ उ पूर्वोपमयलोपाहरणमुक्तं।२=

समुपकुर्वन्तोऽव्ययादीनां द्योतकत्वादिवादिभिर्व्यवधानेनाश्रीयते नहीवादेः शाकलेऽपि पृथक्पदत्वं शा
म स्त्रीयघेवमिदमिहोदाहरणं युज्यते त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविवा त्वन्मूर्त्तिरिव मन्मूर्त्तिस्त्वमि
व त्वं कृशोदरीति॥ अस्मैवैतत् किन्तु यथा अमृतममृतं चंद्रश्चंद्र इत्यादि कमलेदेपिलेदोप्वारान्नामद्विरु
पे४ क्तिस्तथेयमपीलुसते समस्तो यथा अपहस्तितान्या किसलय किसलयश्रोतं विलोकया शोकं। सा विवि
जितापरसुमनःसुसंगं वमकतिलकं॥ अत्र किसलय किसलय इति सुमनःसुमन इति च समस्तमभि
वाव्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरव्यवहितव्यस्त उच्यते उत्तयक्ताद्विवाऽय
यमः समस्तो परो व्यस्तः प्रथमो व्यस्तोपरः समस्त इति वतयोः प्रथमो यथा जितत्वादाकूनाव क्रं वक्रांत

मनःसु२

स·कं सामृगीदृशः। कस्यनन्दोत्तजनकं जनकं पुष्पधन्वनः॥ तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातं द्वितीयो यथा॥ नलिनी
८ नलिनीनाथकरसन्ततिसंगमात्॥ विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति प्रियं अस्यापि लक्षणेनैवोक्तो
87 र्थः॥ स्वापेक्षया॥ अस्त्रोमापेक्षयावसमस्तः द्वितीयो यस्य समस्त इति स द्वितीयो भयशब्दवाच्यस्तोपि द्विधा
प्रतिपादमन्ताद्योर्मध्ये वानुप्रासविन्यासात् तयोः प्रथमः चक्रवालं यथा· जयति त्रुस्त तिमिरस्तिमिरांथै
कवलनः। वल्लसीकृतदर्शाशः दर्शाशातिलको रविः॥ अत्र तिमिरवल्लनदर्शाशेति शब्दाः तिमिरादि
त्यापेक्षया व्यस्ता [redacted] यथा स्वं शर्वोन्नरपदापेक्षया वसमस्ताः पादान्ताद्योर्विनिवेशिता इति यथो एम ८
क्तलक्षणोऽनुगमालादीयानुप्रासोयमव्यवहितोव्यस्तसमस्तश्चक्रवालं दृश्यते एतेन पादमध्येनुप्रासवि
मि॰

न्यासाङ्गर्भोपि व्यास्यातः यथा समाधवामाधवरत्नहृष्टिः सकौतुका कौतुकमंदिरे स्नात्रासविभ्रमाविभ्रमदा
यिना वः स पंकजा पंकजलोचनाश्रीः । अवहितत्वे दृष्टव्यस्तोयथा । प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा
रविः।३ः सहोद्विषतां स्वामी ३ः सहस्रमसांसवा। तरेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते। सोयमेकगुणाभ्यस्त
श्रुलाटीयाद्व्यासोऽव्यवहितस्तुत्यते व्यस्तएवानेकगुणो यथा। किं चिह्नमिन वक्त्रिवक्त्रियदिवाकिंव
क्त्रिवक्त्रीदृशं दृश्यपन्नेन त्वत्वादृशेषु पतिषु स्वेषामदोषेदमाः। तेकिं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वाकेतेस
ती दृशाः सर्वत्रैषु गुणैर्गृहीतहृदयो लोकः कृतोवर्त्तते अत्रवक्त्रीतिसन्नीमेतघोरनेकगुणादृष्टिः।
समस्त एकगुणो यथा वंशाननवंद्रष्टिं मृगलोचनमृगशिरस्थनत्वं। तिथिरतिथिप्रियदर्शमीपर
= सिपाम यदेवोयरव रमानदर्पणे सनिरोमेतुध्यपंतरक ३ = तेमवाद्यमाःपनयः।३ = तेषुसतिदोषेस्मकार्यंपु २ =

= वेनानहीति· अत्र ... नरो संगतो कारणं रूपंमितसर्थः। पदानुप्रासस्येति· अवांतरप्रकरणलाटीयानुप्रासस्संगतभावेऽपि प्रकरणप्रकरणस्य पदानुप्रासेनना संगतिरितिभावः। नदाहनवेत्यादि· २२

स० कं० तस्मैकादशीप्रहूरात्॥ नविहतिथिरित्यसमस्ते न केवलमसमस्ते लिङ्गार्थतयालाटीयानुप्रासेपिनसङ्कुचते
८८ ।सङ्कुचते च केन हि पदानुप्रासेन न च लाटीयानुप्रासो नामानुप्रासो वा पदानुप्रासात् लिङ्गो भवतीति।
समस्तानेकरूपो यथा· ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभवनाम्भोरुहो नालदण्डः क्षोणीनौकूपदण्डः क्षे
रदमरनदीपट्टिकासेतुदण्डः। ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनतलकम्बस्तम्भदण्डो ऽङ्घ्रिदण्डः श्रेयस्त्रैविक्रम
स्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः। अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः। आसांव्यस्तसमस्तेदोपिया राम
ख्यातः यथा। दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतं। दशपूर्वरथं समाख्यया दशकण्ठा ८८
रिगुरुं विदुर्बुधाः॥ अत्रापि दशशब्दो अनेकधा आवर्त्तते। अव्यवहितेऽपि द्वैरूप्ये हि न विरोधः॥ यथा॥

श्रायत्नेन हीनो सितकुसुमधराः शक्रसंकाशकाशाः काशा सा सान्निता सां नवपुलिनचराः श्री नदी हंस हंसाः
।हंसा सा सोऽस्मुकन्हारदंमृतरु विम्बोष्ठिनी वक्र वक्र शुंद्रां कः शारदस्ते जय कृदुपनतो विद्विषां कालकालः व्य
वहिताव्यवहितत्वेऽपि बृहस्पतेर्यथा· धनैर्दुः कुलीनाः कुलीनी क्रियन्ते धनैरापदः सर्वदानि स्तरन्ति धनेभ्यो
नलो केषु हन्त्र कश्चिदन्योध नान्पर्जयध्वं धनामर्जयध्वं योपिवार्द्धास्यासः सोऽपि व्यवहिताव्यवहितत्वेऽप्य
वयथा· येस्त्वं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु कोग्रहः। येस्त्वं साक्षात्कृतो नाथ तेषां कामेषु कोग्रहः॥ अत्र पाद
पेक्षया व्यवहितत्वमर्द्धापेक्षया पुनरव्यवहितत्वं भवति॥ द्वितीयास्यास्सक्व्यवहित एवत्ववदते यथा· [illegible]
य तौ यदिस्यातां मेधया किं प्रयोजनं। तावुभौ यदि न स्यातां मेधया किं प्रयोजनं॥ पादाभ्यासः पुनरव्यवहितो

स·कं· व्यवहितश्चद्दश्यते॥ तयोरव्यवहितो यथा· सन्तः श्रणुध्वं हृदये कुरुध्वं उक्तिं य बाहूपरि रारटीमि॥ न युवतुवां तु
८९ ल्यमिहास्ति रम्यं न खलु युवां तुल्यमिहास्ति रम्यं। व्यवहितो यथा मुखेन लक्ष्मीर्जयति फुल्लपंकज वारुणाादक्षि
६६१ णा न करेणापि फुल्लपंकजवारुणाइ वा घाहृतयोऽपि वात्रैव द्रष्टव्याः॥ यथा· लीनेव प्रतिबिम्बितेव लि
खितेवोत्कीर्णरूपेव च प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवांतर्निखातेव च। सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभु
व पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिविडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥ यमकानां वयावदेवं प्रतिभेदत्तत्रयः। अनु राम
प्रासस्य लाटानां लिङ्गस्वावत्स एव हि। उपमादि वियुक्तापि राजते काव्यपद्धतिः। यद्यनुप्रासलेशोऽपि हृन्नत ८९
वनिवेशयते। कुङ्कुमादि वियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते। कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत्सर्वाङ्गीणः स युज्यते। श्रुति

=अकारलंतेनुप्रासस्तुसारनस्य फ्रमात्उपमादीनि· अनुप्रासलेशोपीति· वर्णानुप्रासलेशोपीत्यर्थः॥ शङ्· श्रुतिरित्यनुप्रासो संदर्भ आपपावेवमयत्नात्मिलाप कुङ्कुमादीनि· एतेवयवंजय स्वतवपुनरनया काव्यसिद्धिरिति दर्पपन्धुत्पत्ति· श्रुतीसादि·=

[illegible]

वर्णानुप्रासाविकविधौक्तं तलेषु गौडेषु आपद्योनिरनुप्रासो द्विधा त्रेधा वलादेषु १५ वर्णस्यानस्वराकारगतिवंधा
नुपाती हयः। नियमस्तु द्वैधः षोढा वित्रमित्यभिधीयते। वर्णशब्देन चात्र स्वराणां टथक्कृतिः ईशाद्यंजनान्येव शब्द
न्तानत्र वर्णवित्रेषु चतुर्व्यंजनं यथा॰ जं जो जो जाजि जिं जाजीतं ततो तितता तितुदं॥ ललोलीलालि भूलाभूरा
रिरिरिरीररः त्रिव्यंजनं यथा॰ देवानां नंदनो देवो नो दनो वेद निंदिनः। दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनंदिनः
द्विव्यंजनं यथा॰ भूरिरिलिर्लरिलिर्लो राभूला रैरलिरे लिरे। लिरीरे लिलिरभ्रालैरली रुलिरिलैरिलाः॥ एकव्यंजनं
यथा॰ नेनो ननुन्नो नुन्ने नोनानानानाननानेनु। नुन्नो नुन्नो ननुन्नेनोनानेनानुन्नेनुन्ने नुन्नं। क्रमस्य सर्वव्यंजनं यथा
कः खगौघाङ॰ चिच्छौजा झाञ्ज्ञोटौठीडडंढणः। तथोदधीन् पफर्बाभीर्मयोरिल्वाशिषां सहः॥ छद्दोऽयं व्यंजनेय

[illegible]

सकं था· सँरत्सुरारातिलयाय जायते जगत्पलं स्मोत्व जनस्य जायते॥ स्मितं स्मरारेर्गिरिजास्यनीरजे समेत नेत्र त्रि
९० तयस्य भूतये षँड्जादिस्वरव्यंजनं यथा· सांममारिधमनीनिधानिनीसामधामध निधामसाधनीमानिनीसग
रिमापपापपासापगासमसमागमासमा मुँरजाक्षरव्यंजनं यथा· खरगारकालितकंठमथितगादंमकरके
तुमरणाकरां तडिदितितुत्तमुएडहरंहरमंतरहद्धेघोरं चँतुस्थानविवेषु निःकएठ्यं यथा· ह्रिम्न् मिंघस्तुश्री
तिं सुरमूर्त्तिमुरुच्छितिं। विरिंविंघ्नविरूविधीष्वुविलिर्च्चुतिलिद्धिंतु निष्प्रालव्यं यथा· स्फुरत्कुंडलरत्नो राम
द्यमघवद्धनुकर्बुरः। मेघनादोयसंग्रामेशार्ङ्गकालवदावभौ निर्दन्त्यं यथा· पापापहारीरणकर्म्मशौण्डश्चण्डी ९०
शमिश्रोममवक्रपाणिः। ह्र्याच्छियापग्रमयेस्तमाणोमोहाघशुरवामरशगास्वप्रः निरोष्ठ्यं यथा· नघनानन्द

जननेनस्त्रगणाशालिनि। अब्वनेगगानेदह्विरङ्गनेदीयतांमङ्कुर निर्म्मूर्द्धन्त्यंयथा शलताइवधावन्नःसायका
स्रस्य ध्रुत्रुजः। निपेतुःसायकछिन्नास्तेनसंयुगसीमनि त्रिस्थानविचित्रेषु निरोष्ठ्यदन्त्यंयथा जीयाज्जगत्येष्टगरिष्टवार
चक्राद्विषाहृल्लकडारकाय गहरिहिरण्यास्रुशरीरहारीखगेशगः श्रीश्रयणीयशय्यः निरोष्ठ्यमूर्द्धन्त्यंयथा अ
लिनीलालकलतंकंनहन्तिघनस्तनि। आननंनलिनच्छायनयनंशशिकान्विते द्विस्थानविचित्रेषु दन्त्यकंठ्ये यथा
अनंगलंघनालग्नानानातङ्कासदंगना। सदानघसदानंदनताङ्गीसङ्गसङ्गतं एकस्थानविचित्रेषु कंठ्ये यथा
अंगांगांगांगकाकाङ्गगाहकाघककाकहा। अहाहांगखगांकागगकंकांगखगाककः स्वरविचित्रेषु ह्रस्वै
कस्वरंयथा। उरुगुंधुयुत्तुंयुत्तुंत्तुंत्तुकुत्सुंसुत्सुंपुष्टुःउरुलुलुभुःपुषुर्णुत्सुमुमुऊर्नुषुऊर्मुऊः दीर्घैकस्वरंयथा

॥ स्वतंगणा अन्यस्याः संगे संगमः अनुरक्ता सुरा आनंदेन स्वलः सदा अनघ अनवद्य अनंगलंघनेन आलग्ना नाना आतंकाय स्याः सा एवमपि सती साध्वी ... गुणगणस्य गंगा नंदा विजलस्य ...
॥ ... गाहकाविलोलकः अघकः कुत्सित ... अहाहा ...
॥ ... आत्मा तावदन्येषु ... उरुगुंघुयुत्तुं ... सुनाम ...

= विधुर्वि ता: अस्मक्कीईलक्ष्मीस्तस्याइनः पृ नि र्वि भुः । ईधोकदः । धंद्रः अमिस्त्वः । ईशः कामः लक्ष्मीपुत्रतान्तः शूलाध्याव्री · जिनो बुद्धः । मित्र उप देव विमोया: मित्रः सूर्यः । दैदो धनदः । देवाउके भौन्येव स्वादयो देवताः । एतेषां संबोधि भिर्थैर्यैः सौवितिनेम्नैनेको =

= रनेकैं विधैस्तौ लैः असिपकूपैनरं स्वैथैसुद्रासमंतात्स मक्षोभवानी सामांमा · वैवाकालं काले · अगस्ते देविनिपाठः आयेणछद्मनेसर्वैः स्यात्त जगत्त्रसुद्धासमं नामम क्षोभवानी सिद्धी कोत्ता थ्यनुसारः । आजमराडु णेश ध्मजाभस्म: मत्तावहेन

स-कं वेधेरेनेरेशेरेन्द्रेरेज्ञेरेलेर्ज्जेनैः सेद्वे:। मित्रेन्नेकेथेयेंः वैरैदैः स्वेःस्त्वेदेवैः स्नेस्नेः ह्रस्व द्विस्वरं यथा · ह्निति छिति

९१ मितिक्षिमिविधिविन्निधिसिद्धिलिड्‌। ममन्यस्तनमद्द्सहरस्मरहरस्मर दीर्घद्विस्वरं यथा श्रीरामीक्रीकौ

धीनी तागीः श्री तीएधते द्दद्दे तेयनेमेदेवेशे त्रिस्वरेषु ह्रस्वस्वरं यथा · ह्निति विजिति छिति विहिति व्र नरतयः

परगतयः । उरुरुरु कर्म्युरुउधु वुशुधिङ्कुरवः स्वमरिकुलं चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा · आम्नायानामाहा

स्वावाङ्कुगीती रीतीःश्री तीर्लताः । सोगोरोगोनो होमोदोध्येयेवेछे तद्देमेदेशे पञ्चातिब्यंजनविद्यस्तस्वरं यथा

तांपेनोग्रोक्षदेहेनोहेयेविख्ये सिनिं दिना । जायायेहिशु णिवेरेहितो ज्ञेपोश्वतोह्निणि तद्देवापास्तसमस्तस्व

रं यथा · तपनयस्तदहनहपवहलसनंदनाजयग्रहगणषट्हतहपमतद्दाण आकारविवेषष्टपत्रं यथा · या

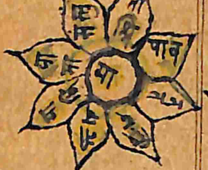
= श्रिमःसंबोधिन्योपाः स्मितिमिति क्षिप्रयष्ठपाळनविमर्णासंहारः नाधिंवेनितथा · निधिभिद्धी जेत्रितयो वाक्यवादकः । नमन्दभोयस्मात्ः हे स्मर हर हे हर स्मर मांस्मर · १ — येद्वेदे श्रीदीप्तिप्रभ गिरेष्यः इमेदेवेसोपिनस्तो नेनवएधेते · ९ — श्रिनेर्विजिनो म्प्रिनेर्वर्णश्चन धर्मपाशानास्या वि =

= ह्लितो विधानेयप्रतं तश्चनयः पवगतयः उरुष्ण मस्थानाः कुरवो गुधिस्वमभिकुलं कममरुत्तरुकभावसमेकरूधुरुधुउन्नः · ५ — आम्नायानामसोवाकुत पनिषकुपाशाः किं · मागीता स्ताईती: भाःश्रीती स्ताःश्रीताः । किं च भोगोरोगः । मोदोरुधः मोदः । किं च क्षेमेदेशो ध्येयेविषयेदूछे · ४ — हेदे

= शान्येवसुनिधिरोलाभस्यधेजोभिनस्तान्निंदनमीजेन तापेनोग्रथ्यंकनाक्षिमें स्मदीपे हेहेस्तु · किं मर्थं त्रियस्मात् अम नोक्षिणि जायायेकांतामानि धोक्षितोक्षेपः भावुनिवक्ता रोगिणिकांप्रेक्षः । ९ — हेतपनस्तर्य यमदहनेतिः दिवाग्नेः स्तेयेभवेभामवणात् हयपाळभोरेवंता ·

राम ९१

=पार्श्वेति·भाश्मावयातं·१२= चेवेति·चन: संचरणशीलः स्फावेमोवर संसृतरसीदवातीतित्या· वरान्द्विरति मके अः ग्रस्स्वविवस्वत्वोविनाशकः। नृपासांऽयावंनेस्पाजायस्मः बलस्य धवजेदेः अलवलभमर्दितसामर्थ्यः कालगलनीलकंठः ज्वलद्दीप्यस्व·२= नेति· हेपा
=नमकामापस्मात्·ननंनमनीयंव्रतं यस्यः भानंगर्वनमयति यः हातांभावेभक्तोनंयंभक्तुनयनमाचमानः नतुननमामिनेतिकाकुः।४= सासवापीतास्सवापीविवेशेणेवसानता· साधामाउत्सृष्टकांतिः। सहसाहासमुक्ताः सुवासमोपमाश्रितौ एतिः हेसाहसेनकृ·५= बालोमदिसुमनसा

श्रिंतापावनतयायातनछिदनीव याायावनीयाधियामायायामायासंस्क्तात्रिया। अत्रकर्णिकायांन्यसे
देकंद्वेद्वेदिक्षुविदिक्षुच। प्रवेशनिर्गमोदिक्षुकुर्यादष्टदलाम्बुजे द्वितीयमष्टपत्रंयथा· वंरस्फारखरंरक्षारखर
कारगरक्षर। वलस्फालवलक्षालवलकालगलक्षल ॥ अष्टधाकर्णिकावर्णाःपत्रेषद्वौतथापरे। तेषांसंधि
षुचाथष्टावष्टपत्रसरोरुहे। तृतीयमष्टपत्रंयथा·नंशशीशनवेलावेनमक्तामनतव्रतनमामिमाननमनन
तुलान्तुनयन्नयमं। अत्रपाकृर्णिकांपुनः पार्णपर्णाग्रंपर्णकर्णिकेप्रतिपर्णव्रजेद्धीमानिहलष्टदलाम्बुजे ए

वंचतुःपत्रषोडशापत्रेअपिद्रष्टव्ये। तयोःचतुःपत्रंयथा·सासवालाशुमनसासान्नतापीवरारसा।सास्वा
मेतिसहसासाहसर्दस्तुवासमा। कर्णिकातोनयेहूर्ध्वपत्राकाराक्षरावलीप्रवेशयेत्कर्णिकायांपथमेतचतु

=महिम्निमेमयस्यां क्रियायांयथा ध्यानयानेनमः।१०॥ अमृतिःपीगनमनस्तत्कवान्दमपतीतिनया॥ कामः सोमोमस्य॥११॥ समासमी कास्समायस्य॥१२॥ आजोमायासैवधाकृअभिधामकः शेयस्याः सामयंरसाल्लु॥ वानमवघंदोषवकुलमाधिराज्यंमृयासा॥ सकालुदुःवयसाजिस्वरूपमोक्षः=
=सात्राराज्यदानेनयोक्तिः॥ विशिष्टं नसवलं विसदरसंवातिमयधातुयोनसोवीनवसमसाविद्दलयोसा॥ तथाक्ष्मायामपकारः पुत्रकलत्रादिरूपोयस्याः सकाशात्सा॥ राकाया पक्षावार्षिकरूपवती॥ पूर्णवा॥ यस्मात्मःपक्ष्मवत्स भातमानः तोमानागराज्ञीयस्यांसो॥ नय=
=समनीतेनेन नयनमवसयापकं स्वमात्मस्वरूपंयस्याःसा॥ [redacted] देव आकाशेयातीतिववयाः॥ सम्यो मारोमावण्यस्याःकर्त्री॥ रामानरमणीया॥ मसोविनादितास्येन लंयया॥ कुहिनमिव [redacted] चंदना [redacted] सितिय सस्याशिवस्येतयोः॥ अयोननावादुरितानरे मला॥ तोनघाद्दस्यैवापसद

स॰ का॰ ९२ ईलश। षोडशपत्रं यथा॥ नंमस्तेमाहिमवेमनमस्यांमतिमद्दमांहामसोमनमत्कामधामलीमसमक्षमांगो श्रीनिकाक्ष
मेणस्तुर्बर्ष्णाः सर्वेसमाः समाः।मध्येमवर्णविन्यासात्पद्मोयं षोडशच्छदः अष्टपत्रमेवककविनामांक्क यथा॥ रा
तावधाधिराज्यादिसररसविरव्याजवारुस्मापकारारकापक्ष्माभशेषानयनननयनश्वारवयाक्ष्म॥ मारा॥
रामांव्यसक्षिरत्वांतुहिननन हिवुः श्रीकरहाराधाराराधारहाक्षमतघंशिवममवाशिभालविद्यावतारा॥ निवि
ष्टाष्टदलव्यासमिदं पादार्द्धतक्तिलिः। अस्य ए कर्णिकंको ऐ॥ कविनामांकमम्बुजं॥ अत्रांक्कराजशेखर
कमल।एतेनचक्रमपि व्याख्यातं।यथा॥ सत्वंमानविशिष्टमाजिरत्नसादालभ्रतम्भःपुरोलब्धाघचयञ्च
द्विरुद्धरत रश्रीवत्सभूमिर्मुदा।मुक्ताकामम पाम्बलीःपर मृगमाधःसनादंहरेरेकौघैःसमकालम्भ पुरो

=आजिरम्भसाघुजमवंध्यरुमहमिकावशामलंधैर्यमानेनविशिष्टमाजंमकामंस्त्वाव्यघे[redacted]तरुरेनर्दसिरेनादंमुक्ताएकौघैःएकोघाकारैर्वोपैर्वाएँन्रभ्रमाकामांसमकालंशन्तुक्रियासमकालंनत्सनेआच्छादितवान्॥ कीदृशःपुरःपुर
=मानरूपःतथाजव्याघपक्षयाचुचुर्विनतथाउद्भुतराश्रीवत्सभूमिर्द्दस्यंसम॥ तथाअपर्लमयंयस्यसः॥ परेमाप्सारूपाणांमृगव्याधः॥ तथाउद्दयोजयतोलः।२॥

रा॥ ९२

गास्यिकात्र

रो पेस्मदातस्मरे। पुरः पुरोलिखेत्यादानत्रत्रीश्षडरीकृताता। तुर्यत्तु श्रमयेन्नेमोनामाकृ ष्यकसम्वि धिः अत्र

कः माघकाव्यमिदं शिशुपालवधः। एवंचतुर कमपियथा। शुद्धंबद्धसुरंविषमलंतुञ्जयातिछिरंग

श्चोकमरज दंगविगवाशीणेनवंच दृश्चवातथ्यंविन्नितगुत्तिरम्न विधिदिंम्रंदेनवक्रंशुवाचारोधांशुरद

श्रमुयनतुमेरमोसवानीरुवा अत्राङ्कः शुभ्रतरवाचावद्धवितिवक्रंराजगुरुणोदंसादरमवादि गतिविञ्शु

गतप्रलागतंयथा। वारणगगतीरासासारातीगगणारवाकारिता। रिवधासेनानासेधावरितारिका। अत्रानु

मादयोर्ग तिःशुकवादयोः प्रत्यागतिः॥ तदन्तरागतं यथा। निशितासिरतोभीकोन्येजतेमरणारुवा। वारणारम

तेजन्येकोभीतोरसिताशिनि। अत्रगतिप्रत्यागतिभ्यांसएवश्लोकः। श्लोकान्तरगतं यथा। वाहनाजनिमानासेसा

=विमुद्ध धनंन जवेन सादिणः आयत्र नतोविस्तीर्णमानवज मैनिकसत आरव कोलारवोपत्र भाविनां वीराणामाकृवोमुकं यस्यां दृश्यसेना रागनमासरलक्ष्मीहृदयारकेननमष्टे कोयंगेतो ॥१॥ जासेन सेवहलाभमंकुचिता राजुवमजीमसाप्यामा अजुवैः सहिता वक्षेपं=
=गा गंभीलाय स्या मा नष्यानुगा उच्चमवहस्य एवं श्रु तां वाचा अलालित पादि कर्त्री क्षेपः हे कलावत ॥२॥ कृजि जागतिवाचन साक्षी यात्रि नालंनरला सावाजीनां सालयत्स पंकीनां नसके नुमधुना अलका श्यामजवर्णा मधुरालापा मेलास्मा उनमा नारी अजाजू खयित्री हव=
=हे धव रेष्ठतिराजते ॥३॥ दिवि विदिते भिनरांजीनामुर्दमेनर गादर अनाके मे मेयानंतविगदंहृदयमापवाहितं गावि पराकूलनकृपायां वाचि के नामरेखानां नकेपी सुर्यः ॥ मक यो नगिनम्रभावं जमेवे कि ॥४॥ सरवपादाधश्रीति मातिलोम्येन पाठे निवम्लुतः पद भेदभासात् ॥५॥

सा॰ कं॰ ९३ जा वनमा ततः । मत्तसारगारा जेभे भासी हावजनध्वनि अत्रपातिलोम्येनापरः श्लोको भवति । निंध्वनजवहारीला भे
जेराग [illegible] सान्नमः ततमानवजारासासिनामा । निजनाहवा ॥ लाषान्तरगतं यथा ॥ हे हेरेवह लालासे वालाराकुमली
९३ मसा । सालकारसलीला साठुंगा लालिकलारता । अत्रपातिलोम्येनापरः प्राकृतश्लोको भवति यथा ॥ तरलाक
लिलागाठुं सालालीसरकालसा । सामलीमऊरालावासेलालाहवरेहहे ॥ ॥ तदर्थानुगतं यथा ॥ विहितेदि
विकेनीकेतं याततं निजिता जिनि । विगदंग विरोद्धारो योद्धा योनतिमेतिन । अत्रपातिलोम्येन स एव पादार्धः
तुरंगपदगतं यथा ॥ बालासुकालवालासा कान्तिलालकलालिता सखासु तव तासारा दर्पिकाव्रतगार्द्धि राम ९३
ताक्रमात पाद चतुष्के स्य पंक्तिशः परिलिखिते । तुरङ्गपद पाठेन श्लोको न्य उपजायते । यथा ॥ बालालतिलतीव्रसा ।

बा १	ला ३०	सु ९	का २०	ल ३	वा २४	ला ११	सा २६
का १५	न्ति १९	ला २	ल २९	क १०	ला २७	लि ४	ता २३
स ३१	खा ८	सु १७	त १८	व २१	ता ६	सा २५	रा १२
द १६	र्पि १५	का ३२	व्र ७	त २८	गा १३	र्द्धि २२	त ५

=हे ब्रतगार्द्धि पांमानुनरणजक्षणप्रवेआजस सायाजा भो भना काजावाजाप्यस्याः का कान्तिभेः कांतिमभिः अजके आजिना स्वेनधनेन सहिता सुखयु काचन सा नरमा दर्पवती वर्तते ॥२॥ जगिनेनीव्रः स्वः आत्मायस्याः सोम=
=मनाः कजायस्याः । मगेणतर्पयित्री सुभनादं तायस्याः । अर्थिनः आत्ममंतायास स्वांकुलादि कनोयया अजेनभ्रषगेन सहिता काव्या न जे अधवाकासकानर्गकायस्याः ॥१॥

स	म	त	र	नि	दे	नि	त्वं
स	द	श	म	र्ष	ना	शि	नि
त	रा	धि	क	क	स	ना	दे
र	म	क	त	म	क	र्ष	ति

निभर्त्सयति तस्मिन्नः भसमर्दने· कविपू·४–

दे	वा	का	नि
वा	हि	का	ख
का	वा	रे	भ
नि	ख	भ	य

सुक लारागतर्ष्पिका। सुदन्तिकावर्द्धितावासासालातललासका। आऊरर्द्धभ्रमन्नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं य
दि। तद्दिष्टंसर्व्वतोसद्रं सर्व्वतोभ्रमणं यदि· तयोरर्द्धभ्रमं यथा· ससत्वरतिदे नितंसदरामर्षनाशिनि। त्व
ककसन्नादेरमकत्वमकर्षति॥ ॥सर्व्वतोसद्रं यथा। देवाकानिनिकावादेवाहिकाखखकाहिवा। काकारेभ
त्वरेकाकानिखत्त यभसखनि ॥बन्धचित्रेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा· जयदेवन तेंद्रादेत्वंवोदरविनाय
क। जंगदेधनवंद्रात्तालेच्छिदत्तवितायते। इह शिखरसंधिमालां विभ्रयाद्दर्द्धसमाश्रितेर्वर्णैः। द्विचतुष्
कबंधेनेमि विधौवापरंभ्रमयेत्। द्विशृंगाटकबंधो यथा। कंरासंजवशोरखगौरवस्पकलारसंसार
लया शंकामगौरीमेवनात्मक॥ शृङ्गाङ्घ्रियं उनः शृङ्गे यंथि शृंगेब्रजेदिति। द्विशृंगाटकबंधेस्मिन्नेमिः

=सा अस्ति प्रभवा सती गौरी मरंती निसर्ग लम सरा न्नत स्मृती स त्रसा· अस्य दैनेनास्थि रेण एनसा कल्मषेण या निवारिता· अत्र जगति पं भगवं तं प्रति कृता आशा स च जयी ॥ कृष्ण जयतात् ॥ १ = जगतां प्रपंच मात्रस्य गात्र शरीर भूत... [illegible]
=यथा मुदं हर्षाणाम वक रक्षक· अत्र विभो· अत्र जगति शता वर्तमाना नाम ध्येन को पि तेन त वस्मः [illegible] ॥ ३ = सा दलाभूते कमलावलि [illegible] विका सविशेष स्ववन वो [illegible] नमामि [illegible] दिव्याका
=नामं यत्र [illegible] = तेनमः [illegible] संदिग्ध विषय प्रकाशनात् [illegible] अस्य हानि [illegible] विलास वशो नव रंजन का [illegible] अनादिः [illegible] हजनकाकं

स॰ कं ९४

षाद्वैर्भवेत । अत्राङ्कं राजशेखरस्य विविडिति बंधो यथा सांसतीजयता द्रसरलीयमिता त्रसा । सारं परं
स्व जयी शुभितास्पदैनेनसा ॥ शिखरादच्युतमस्मात् प्रतिपर्वप्रमतिरेखया द्याङ्कः नेमौ तदितरद्वंद्वं विविडि
चक्रालिखेद्वन्धे शरपत्रबंधो यथा नमस्ते जगतां गात्र सदानवकुलक्षय । समस्ते जसतां नाथ मुदामवकले
लय । चतुर्थपिचपादेषु पंक्तिशो लिखिते द्विशः । आदेरादेस्तुरंगस्य पादैः पादः समाप्यते व्योमबंधो यथा
कमलावलिहा शिविकासविशेषवरंजनकाननगामि करंदि विसारमना वरणं जरतां न तमसां वल
हानि विलासवशे नवरंजनकाननमामि विरंसविता रमना दिरणं जगतां न ॥ अष्टादश शिखरचरिंगोमू
त्रिकया चतुःपदी पश्येरात्र बाधनैर्दृष्टां सतेयो व्योमबंध इति । मुरजबंधो यथा· सासेनागमनारम्भेरसेना

राम ९४

[illegible]

सीदं नारता। तारनादजनामत्रधीरनागमनामया। अत्र पादचतुष्केपि पंक्तिशः परिलेखिते। श्लोकपादक्रमेण
स्यादेखा मुरजत्रयी। एकाक्षरमुरजबंधो यथा· सुरानननलानननहाननष्ट्येतुनक्षवे नर्घधनप्लवाननं। मन
स्यन्नव्यसनप्रघ्ननं सकाननक्षाननदीननर्दनं॥ श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि। त्रिस्त्रदक्रकरीह
स्याच्चतुरैकाक्षरावली। मुरजप्रस्तारो यथा· तालसारप्रलारा का तारकापतिदंशिता। मारधामा रमाधीताव
लयामासंसागरं। क्रमेणैवास्य पादेषु प्रस्तरेषु चतुर्ष्वपि। तुर्यान्मुरजमार्गेण श्लोकोयमुपजायते। वरकार
प्रदं धीरं तारधामांसमासिका। साल तामालपांमापंतारालातिरसागतां। उदाहरणमात्रं चैतत्तेन गतिचित्रादि
गोमूत्रिकारयोप्यपि चित्रप्रकारा लवन्ति। गतिरत्वा चवायत्रमार्गोष्टत्र स्पगोखि। गोमूत्रिकेति तां प्राहुः करं वित्र

[illegible]

=मा॥कुमजनेनमहादिनाचिनेदेमः।एनेमैकेनमधिकलीसनानमलोगजात्तुरकुधंमस्मः१=मा॥मुरानमेनमविसुनाभंगीयमनाताध्यांधमुर्मस्मिः४=

कां		सु		म		न		स		ता		ता	
	ध		लो		त		या		न		ड़ि		नि
च		स्य		पि		र		म्र		पी		ता	

सं·के ९५ वदिनः। तेषु पादे षु गोमूत्रिकायथा· कांसुध्रुलोमतनयास्तनताडितानिवक्षुः छलोच्छितरयाच्चनपीडितानि
।पायादयायलयतोनसुविग्रहाधीमायामपास्यलवतोसुमुवांप्रसारी सेयमसुग्मतःपादगोमूत्रिका सुम्मः
यथा·देवः शशांकशकलालरणः पिनाकीदेयः शमैकविकलेतरणःसनागः। विद्वेमहासुरजनेनसुखं विधत्तां
विद्वंमहासुरजनानतमंगधत्वा॥ अर्द्धश्लोकगोमूत्रिकायथा· नूतप्रातेंडुरागधकतिहलितितमःकन्दलीचक्र
वालोदेवो देयाउदारंशममरजनतानन्दनोनन्यधामाक्रीडाधूतेरालामाधुसदनतमिमच्छेदनीचञ्चुवालो
देहदेवीडुरीरं दममरनतानन्दिनोमान्यधामा॥ ॥श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोकोयथा·पायाद थ्रंद रामः ९५
धारीसकलसुरशिरोलीढपादारविंदोदेव्यारूढाऊसागःपुरहदुजदवध्यानसंविन्निधाने॥कंदर्पद्रोददः

=देवःश्रीदेवातदेवीचतुरीरंडु·कंपनिःकंपदनामिंद्रियनिरोधंदेयात्·क्रीडघी·क्रीड्याभूतःईरास्यनामःक्रोधोपयासा·पुनःक्रीडघी·पुसदनानांदेवानांनमिंत्लानिंरात्रिंवाभिमतेयेऽसुरास्तेषांछे दनी।सुवान्मूक्षेपमात्रेण·अनश्च तिदेवस्माविशेषणं·समर्थ=
=इत्यर्थः।अत्राउदतिष्ठन्देवी।विशेषणमपिभवति·२=पुरहदुजानांत्रिपुरदैत्यानांयद्दर्वस्तानमार्गेनसंघातस्तत्साविराविधानं·१=

=सोमदनेमदसारां[illegible]नांबभूनांमाःयंबन्मागिवस्मामान[illegible]गम्याधंद्रस्यैपदनविष यत्नाद्रः अदै सैधीदेव यंभुः। यंभाहा नेनंसानदिक्षिलये वननगोविस्ती रोर्दमनयोमस्य·तंपिपानिर्धीपवः।अं[illegible]तंरेयाम्वः।=

सरससुरवधूमरुलीमीतगर्वेदैत्याधीशांतकेनानतवरत्ननरवःशंकरोतमस्ताम्यः द्वितीयश्लोको यथा·देवा
नश्च एवामासलिलहरकरोरूढकंदारविंदोदेहेतुस्त्रंग रागःसुरमनुजदमस्त्यागसम्पन्निधानं।तन्दरिक्तो
भद्रश्रीःसद्दसदरवधूरवएनागीरगम्यौदैत्येधीबंधहानावततरसनपःशंपरोद्विप्रसेव्यः॥विपरीतगोमू
त्रिकायांप्रथमश्लोकोयथा·विनायकंदानसुगंधिवक्त्रंस्मिताननंमंदवरंकयाशु।नमामिविघ्नावलिहा
रिसारंसतीसुतेशंकरवल्लभंतं द्वितीयविपरीतश्लोकोयथा·वलक्षतारखशमंसुतासंसेसार[illegible]ंवक्त्रं
विघ्नमान्यं।सुधाकरंवन्दमसंननतोस्मिसवर्णगर्तेनवकंभुनाथं॥अयंविपरीतश्लोकश्चाद्यश्लोकस्याध
स्ताल्लिखनीयः लिन्नछंदोगोमूत्रिकायांप्रथमश्लोकोयथा नमततंद्रकलामयमग्ननंनगसुताऽजसं

स·को·
९६

गतकंधरो हरमलाग्गपदं स्त्रवसादरं शमितरावणशासनविक्रमं द्वितीयश्लोको यथा· कामदंवदकग्रंप
दामर्द्दिनंनागदं ताप्पनघ्येगदाकबुरं। वीरशोलालरम्यसकंसासुरं नौमिनारायणस्पासमं विक्रमं संस्कृ
तप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा· स्कंदोरुदर्द्दिमिशावितरनुसरणे दारितारातिवर्गेसस्संद्दो
मंदसज्जोलवलयकलनेसंगरेकेलिवारी। संदोहोत्साघलासीजनइहबलिहावएतास्वररवर्वोदिवोजोरा
जलोहेमाहिमनिनिरतोविक्कमाडंवरेण प्राकृतश्लोको यथा वंदोकंदप्पमित्तं विहरणसहणो हारिता राम
रापबंधोसछंदोवंदणिज्जोऊवलयपदलणेसंकरेमेलिकारी। कंसोदोहोत्तासलासीजअइसिवसिहामंद ९६
लीम्हदरवएगेदहोजोएहाजलोहे विहिअणिअरई विक्कमाऊंबरेण समसंस्कृतप्राकृतपादगोमूत्रिका।

=नानानुयायि कस्मि कवासावदी दावयसी तिनया: कुसानस्यजय स्यमुकेभविनेः२= ननादिग्यायाम्भि सवारायसदारः। अविद्यमानवैरि कामूरुत्: । तस्मै॰ शोभनेन सामांतरेन नमासिने॰ अभनो भवान्नवाञनको। वीणाम्बुलोयस्माडेतोः। शोभनेनतनेरलोघिरेनरवे

=अर्द्धगोमूत्रिकातिः एकैकस्यार्द्धस्यपाठो कातनमवंध्यंकेकार्यापविलेदवनेसर्वत्रागोमूत्रिका ध्यानाजोमूत्रिकामसाविमसर्पः।२=

यथा। वाला विलासावलिहारिलासालोलामलालावसहासहावा। देहं हरन्तीसरसाबुरामागेहं वरन्तीस्

हसालिरामा अर्द्धगोमूत्रिकाघस्तारो यथा नमो दिवसदूरायधुतामरसत्तासिने। नंतसव्यारिदारायधु

स्मारलयत्ताविने। अत्रगोमूत्रिकाश्लोकोयशुत्रिषु तिनतदिवासदारायधुसामरसत्तासिने। नमोभंरारिदू

रायधुतारस्यत्ताविने गोमूत्रिकाधेनुर्यथा॰ नमस्कुर तुविकृतःसततविस्मरत्तामातिःसमस्तर विचि

त्रितःसुतरुविःस्मरत्तेमकृत। समर्द्दितविचितन्कृत विचित्ररत्यामयो नमस्कर एणविकृतःस्मितरु

चिर्हरःसामरः। चतुर्णामपिपादानां क्रमेण शुक्रमेणवा। इयं गोमूत्रिकाधेनुर्वैपरीत्यवशोनच शान्त

धेनुर्यथा॥ वंद्यादेवीपर्वतपुत्री निस्सेमक्षमधरंकमलवदनाउरंश्चधिदेवता देवैस्क्तसा किन्नरगेया।

=रिजतःकुसाकृतः। सततंविस्मरत्तायांमतिर्यस्य॰ समस्तोवदियाभिरपिवविभिरादिसैश्चित्रितः। सुतरुविर्यस्य॰ समरत्समसोमंकृतंतनितया॰ समाकुसर्वकुरु हिषुयानिकनानिनानाविधमाहात्मैश्चित्रितः। कृतोविचित्रोरतेःकामपत्न्याऽऽमयोयेनः=

=नमस्करणेनविकृतेनानमस्कार्यः। स्मितस्यकान्तिःप्रसादभ्रमायस्यनः। मानवोदेवःसाविताः।४=

स॰कं
९८

भक्त्यावरचरितमहिषमथना जगत्त्रयत्रायिका॥ सिद्धैर्ध्येयाकेसरियानाकाम्पारण वतुररसिकहृदया त्रि
लोचनवल्लभाधीरैः स्म्याद्दर्प्पणपाणिर्न्दनंगुणनिलयललितललितासतीशुभ्रकरंधरा यतिविच्छेदि
नीत्यषाम्लोकधेनुरत्तुत्तमा॥ छंदोलेदाच्छतमियंत्रस्तेश्लोकतर्णकान॥ ॥सहस्त्रधेनुर्यथा॥ नखमुखपा
णिकंठचिकुरैर्गीतिलिः सहसास्मितेनललितेशुद्दशामणिशशिपमकम्बु चमराः करिणः स्तुतनोः सुधाव
हसिताहरिणाः फणिगणसिद्धसाध्यदयितान समाः सकलाम्बयाचखस्तुवच्छलितास्तवबलद्दर्पदर्प्प
विजितानितरां विबुधाश्चिरायचरिते श्चतुरैः॥ पदं विच्छेदनीत्यषास्लोकधेनुर्म्मनोहरा॥ छंदोलेदाद्दश
तीप्रस्तेश्लोकतर्णकान अयुतधेनुर्यथा क्रियजयसिहांतसेस्रजासिजायसेत्रायसेशुभेमिषसिद्धय

राम
९

सेरूषसिपीयसेप्रीयसे। स्तुषेष्टंशसिहोढसेकुदसिग त्रसेत्नीवसेकुषेतुहसिरप्सेरंहसिराजसेश्रजसे
। एषांतुपरविछेदस्मिवचेतुः क्रियापदैः। सर्वोधनायगैर्इ शास्मा त्तिः श्लोकाश्च तप्रसद्यः लहृषेतुर्यथा दुर्गो
सदेस्तुतद्दृसतिस्तुरतिसितसे हिकेगोरिपयेनिसेहृत्येवरेएपेकलिकमलिकलेकालिकेवएिवएेधन्ये
दुएपेशरएपेशविशबरिशिवेतेरवेरात्रिसंध्येष्ठायेमायेमनोज्ञे जननिजननिजयेमंगलेधेहिशंनः। संवोध
नेरियंचेतुः त्रूमासेक क्रियापदैः। लक्षत्रयंसहस्त्राणिषष्टिं श्लोकाश्च प्रसूयते। एषांसंपदलेदेनसंभ्रमादि
द्विरुक्तिलिः। यावद्द्योर्थं पुनः स्तूतप्रस्तुतं श्लोकतर्णकार कोटिधेतुर्यथा स्थूलंदत्से सूक्ष्मंधत्से शुविलवसि
नतसिरमसे रमेदिविमोदसे छिंसेबाढंतिंसेगाढंउपिमिघसिध्वन्तुपिमतुपेजयेपुपिज्जंतसो। सत्यंश

स·कं· षेकसंप्रेषे विति वरसियशसियतसेवलेग्टषिग ल्लसे मूपे वांसेरू पेकामंहृदि विशमिववसिसवसेरुवे
९८ दशिदीप्यसे। संबोधनैर्द्दितीयान्तैस तस्यं तैः क्रियापदैः। श्लोककोटी रियं तिस्त्रः साक्षी धेनुः प्रसूयते यस्य
तुसे श्रमादिसो लवस्तस्या द्विकपाः स्थलादीनांतदेषे वरशकोटीः प्रसूयते कामधेनुर्यथा यागीस्त्री:
श्री ह्रीं: श्रीह्रीर्लोर्न्मर्मह्रूंस्रर्द्धः र मूं: सुकस्वग् डग् मुग् उकृश्रकातङ्द्विदूपुतक्रातविद्विनुरुग् हिग्
घूः। मग् दग् वामाश्तरूद् तामासुत रुतकामाद्धाघौं गौं: सामायामामेधावेधामेनामातेलंमेनो:
।परदग्रहाद्य था कामं कामधेनु रियं पुनः। परार्दीनां परार्द्धनि प्रसूते श्लोकतर्णकाश। एकाहारादिछंदो राम
तिर्गतिबंधादिलेदतः उकाउकानिविद्या णिस द्वीरपेषा प्रसूयते। सरूउद्घारणेनास्यागच्छसेकाविनादि ९८

।तत्र षष्ट्या नाडिका स्मालिः षष्ट्याहोरात्र इच्छति। प्रणवादिनमोन्तानि पदान्यस्मान्न पठितये। सर्वत्ता पाशु वा कृतेष्वा
मविच्छिन्ना प्रवर्त्तते। सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राण्यालोक्य निर्म्मिता। जपतां शुद्धतां देवी सर्वार्थकामान्प्रयच्छति।
च्छिते नागं तु कं हन्यादीक्षिते नू विलाजयेत्। तद्वद्दाम्बेत वश्येव मन्ये घपि हियो जयेत्। याया नं यातीतिया कावि
च्चयाशीरणं शृणातीति शेते वा शीः। गीरणं शृणातीति चा कंगीः। श्रयतीति श्रीः लालक्ष्मी श्रश्रीः ध्याने ध्यायती
ति२ तिबुद्धिर्धीः श्रेव ह्रणामन्त्राद्वारं च श्रीः ह्रीं लच्छतीति मायालज्जा च ह्रीः बिलेतीति लयकामो लयं च लीः ज्वरो
गतिर्ज्जरा च ज्रूः स्तु ह्णीमोहसमुच्छाययो वैधनश्च ष्हः। लराहिंसा लरते च ल्रः। श्रूयते सवने स्तुष्णु उघ्व स्तः। अथ
लगोश्च भूरीश्च धुर्वतीति धूः पुरीपालनं पूरणं च प्रः। श्रमिर्भवने लोकश्च भूः। यस्तपात्रं स्रवतीति स्रवणं च स्कः।
=श्रीकृतेः क्रियसंयोगं नलोपे निमित्तपाये नैक्षिकि कस्याप्यपाय इति न्यायात् लुको निवृत्तौ रूपमितिभावः।१८=

स·को पुष्पमाला पंक्तिश्च स्रक् प्रोते च स्रजः । योगः समाधिः सं मश्च पुंसि । भोजनं पालनं कौटिल्यं वक्रत्वं । रोगो व्याधि निर्भ
९९ गश्च तु रुः । शोकः शुचि लिंगी । मिश्रश्च पुंसि । अभिलाषः पिपासा हिंसा च द्वेषः शत्रुबलम अभिलाषश्च हिंस्रः । पुंसि
६१ मिश्रणम मिश्रणं च पुंसि । क्रोधः कुप्यतीति पुंसि । किं च तु आश्रः । चेतना चिनोतीति च यत्नं च चित्तं । ज्ञानं संज्ञा [redacted]
[redacted] जालश्च चित्तं । मोहो मोहो मुह्यतीति पुंसि । आशा अतिसर्गः उपदेशश्च दिशः । क्रीडा विजिगीषा व्यवहार
श्च घृणा श्रुति वाक्यं विवेचनं हिंसा च क्लीबे । दृष्टिर्ज्ञानं परपतीति दृक्स्त्री । गतिर्गन्धनं विकल्पश्च वा । लक्ष्मीर्मा राम
नं शब्दावयवश्च मात्रा निकाम मरणं मृत्युः जानीति वस्तुतः कृन्ततीति करोतीतिकरणं च क्लीबे । ही निर्ज्ञानं तानी ९९
तिवला । मानं [redacted] शब्दावयव व्यः प्रतिषेधश्च मा । हर्षो मोदश्च आमोदश्च पुंसि । बुधश्च होलो भः क्षोदश्च पुंसि ।
छु१

अ१

त्रय्यः सुखं कानन्नं च कान्त्वमतीति अमापीटोलक्ष्मीं शब्दावयवस्य अमा ह्वारं हास्य अपायस्य हः स्वर्गश्च

काशो देवनं च द्यौः वायुमिर्द्दनुस्य गोः सह एन अकारेण विकृतावर्तत इति सालक्ष्मीः सा नं तदो रूपं वसाप्रणि

दानं शब्दावयवस्य आसदो रूपस्य मा रघार्थ आयत इति शब्दावयवस्य अँ यावदक्कलाम ह्रे दर्पस्य मां लक्ष्मीसंबोधनं च

तुर्थ्यन्तं षष्ठ्यन्तं च मेधारणं पोषणं शब्दावयवस्य वां पद्दितसंबोधनमविद्यी संबोधनं शब्दावयवस्य वो धास अः

पोषयित्री शब्दादयवस्य धां शब्दादयवो अस्मदर्थो लक्ष्मीसंबोधनं च मे प्रतिषेधः पुरुषवाची शब्दावयवस्य

नाम्मि मीतेमा मातेति शब्दावयवस्य मां तदर्थो युष्मदर्थो लक्ष्मीसंबोधनं वतौ युष्मदर्थो लावद्वत्यधः शब्दाव

यवस्य लं शब्दावयवा अस्मदर्थौ विमें जलधानं न विद्यते औं ह्रिदवनं यस्याः सा ओर हितीयेसर्थः शब्दावयवस्य नोः

नसमसमिति अस्यविसो र्भाय अलं२

=कां सामनोकांतसक्षज कोकिलोकंठस्मु क मयकोकिलाएं मनभवानि माम्दर्नक्तअेरम्नोनितमपि किंमुकु वचने वचनमञ्जु कथय कथया निवचनमञ्जु मातर्यत्याञ्जु नयो पिकोमलोवार्यमाणेगनय नां करोतिवलिष्ठो सिवलात्कारेणमांघलयसि अथेमुरवीनम

स के ड्डुघ्करत्वात्सद्रुरूहत्वात्सद्रवोधित्वादिनावथेत्यादि प्रोत्रदर्शितं विन्नेशोषमूत्यंमहात्मभिः २५ उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं

२०० वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः। द्वयोर्वक्रोरत्र दृश्यन्ते बहूनामपि सत्क्रमे। अन्यूक्तिरथवक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैवच।

100 ।एष्वन्नोत्त्रैराक्षीव वित्तेोक्तिस्वे तितद्गिरा तामुक्तज्यक्तिर्हि धायाम्पाउपनागरिकाचातत्रयाम्पायथा। गौ

\- तीमएतुंधुतुंत्रु कऊतुंडंउण उकोदलाहं सणहोमि [redacted] णतुंतुलेमेल्ल सितोविकिंतुकुबाणुउवाणउउतु

अं कवुकहहिं॥ बाणउन्त्तुमाइगाहित्वउन्त्रमेविकोमल्हणउवारित्रंतुणहाइकरइबलिवेउंववकतुमं

छलुअहिमुहहिंतरूणोहिं अद्धासरउक्तउ। सेयमुत्तयतोणुतुनैवमार्गेणोक्तिप्रत्युक्त्या स्तमाप्रवृत्तिरिति साम

स्यून्क्तिर्नामवाकोवाक्यं सैवोपनागरिकायथा चालेनाय्यविमुंचसंप्रतिस्पर्षरोषान्मया किंकृतं खेदास्य २००

२००

=किं गौरि मां मतिकुपेति शिवोक्ते हे गौः इत्थं मां प्रतिकुप्यामि किमित्यर्थं परिकल्प्य पार्वत्या उक्तिः। ननु गौरहं कां प्रति किं कुप्यामीति शिवस्य मयि कुप्यसीत्यनुमानतो हं जानामी ... उक्तो पार्वत्या वक्रोक्तिः। ननु मा अनुमानत्वं जानन्नत इत्यर्थं परिकल्प्य सत्यमनुमानत [illegible]

सुनमे पराध्यतित्वान्‌सर्वैपराधामयि। तत्किंरोदिषि गाऊ देन वचसा कस्मायतो रुषतेन त्वे तन्मम कान्तवा
स्मि दयितानास्मीत्यतोरुषते॥ सेयमेकतः काका कुटिलेत्यतिहितविषया विषमाक्रान्त क्रिनीमवाकोपा
कयं वक्रोक्तिर्द्विधाऽ निर्व्यूढ अनिर्व्यूढ च तयोर्निर्व्यूढा यथा। किं गौरि मां प्रतिरुषा ननु गौरहं किं कुप्यामि
कां प्रति मयीत्यनुमानतोहं। जानामि सत्यमनुमानत एव सत्यमित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति॥ सेयं वा
क्यापरिसमाप्तेर्निर्वाहात्‌ निर्व्यूढा वक्रोक्तिः कीदृशी वाक्यं अनिर्व्यूढा यथा केयं मूर्द्ध्न्यन्धकारे तिमिरमि
हक्षतः शुभ्रकान्ते कुत्सुकेका न्नाप्यत्रैव कामिन्नतुस्तव तिमयापृष्टमेतावदेव। नाहं दंदं करोमि व्यपनय
शिरसस्त्वपमिनामिदानीमेवं प्रोक्ते तत्त्वा माप्रतिवचनजऽ पातु वो मन्मथारिः॥ सेयमनिर्वाहादनिर्व्यूढ

=हे अंधकारे इयं मूर्द्ध्नि का इति गंगां लक्ष्यीकृत्य पार्वत्युक्तो· कांते इंदुनामुके इत्थं शिमि किंकुत इति अंधकारे मूर्ध्नि संबोधनस्य सप्तम्यंत [redacted] इत्यं परिकल्प्य शिवस्योक्तो कांते इंदुमुके इ सत्यं कांतैवेंदु [redacted] त्यया पृच्छ इत्यर्थं परिकल्प्य कांताप्यत्रैव कामिन्ननुभ=
=वतिमया पृष्टेतावदेव इति पार्वत्युक्तो· नाहं द्वंद्वं करोमि इति शिवस्योक्तो द्वंद्वं मिथुनमिति तदर्थं परिकल्प्य व्यपनय शिरस्तः स्वर्णमेनामिदानी मिति पार्वत्या उक्तिः। ३=

स॰ कं॰ तिवक्रोक्ति र्नामवाकोवाक्यं तेइ मेउलेअ पिस्लेषवक्रोक्तीलवतः वैयात्योक्तिर्द्विधाख्याता विकीनैमित्तिकी
१०१ चंतयाः ख्याता विकीयथा। नादेयं किमिदं जलं घ टगतं नादेयमेवोच्यते सम्नाम पिवामि कोसपत्नषः
(10) पीतेन नाम्नात वेत। किं वर्णी अपि सन्निनाम्निरहिते किं तैर लंलंकुनोयस्मादेवस्तदा रसगिन्पसित तस्तैनै
वमांवाधसे॥ अत्रस्वैरिएपाःसह नाद्येयास्मान्दख्याता विकीयं वैयात्योक्तिर्नामवाकोवाक्यं नैमित्तिकी
यथा॰ कुशलं राधे सुखितोसि कंसकंसः क तु घ कसाराधा॥ इति पारीप्रतिवचनैर्विलक्षहासो हर्जयति
।अत्रगोत्रस्खलितेविपक्षनाम्नैव वैयात्येनोत्तरंदत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्तिर्नामवाकोवाक्यं एका राम १०१
क्ति र्द्विधा सुख्यागोपीचंतयोर्मुख्यायाय था॰ केशवयमुनातीरेम्राहृत वानुघसिहं सिकां कोघाकान्ता

= पारीप्रतिवचनैः। विपरीतप्रतिवचनैः।१८

विरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रियेहंसः ॥ अत्र प्रियेहंसरस्तत्रावर्णलोपेत्र हंसरस्तस्यार्थस्य श्रुतस्यैव बहुत्वाद्गूढलादि
यं मुग्धागूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यं गौण्यापथा ॥ निरर्थकं जन्मगतं नलिन्याययानदृष्टं तुहिनांशुबिम्बं ॥ उत्प
त्तिरिन्दोरपि निःफलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी नयेन ॥ ताविमौ सर्वोत्तराद्वयोरन्योन्योक्त्या गूढकामलेखावितौ
यं गोणीगूढोक्तिर्नाम वाकोवाक्यं ॥ अथ प्रश्नोत्तरोक्तिर्द्विधा अभिधीयमानहृद्या प्रतीयमानहृद्या वा ॥ तयोरभिधीय
या· क्वप्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे। एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बा
ले नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ सेयं हृद्गतप्रश्नस्यैव स्पष्टमभिधयैवाभिधानादभिधीयमानहृ
द्यानाम प्रश्नोत्तरोक्तिर्वाकोवाक्यं ॥ द्वितीया यथा· कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप । तथापीयमवस्था

स·कं तेन हि सर्वैस्तवादृशाः। सेयं शंकृ विद्यावैशारद्यस्य हृद्यस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानरूप प्रश्नोत्तरो क्तिर्वा कोवाक्यं
१०२ विचित्रोक्तिर्द्विधा विचित्रा विविचित्रा च। तयोराद्या यथा· तं सन्नेय दिवं छित्वा नियमुनाला गीरथी संगमे रेव ये ध्यज
न स्नदे षत्तव नोत्सर्न्यमतां वांछति॥ नन्वेतन्मरणेन किंतु मरणं कायात्मनो वियुतिर्दीर्घं जीवम नस्त्ववास्य कम
लेकायो त्र नन्वि इति॥ तदिदं स्वतुछिकल्पितो क्तिप्रस्तुक्तिर्म्यां जीवतो पि जन्मान्तर फला वाप्तिसाधने नाश्चुर्य
हेतुरिति विचित्रा नाम विचित्रोक्तिर्वा कोवाक्यं द्वितीयाय यथा को यं त्वा मिनि श्चयणं कितवते शाणं कथं कं कु
मालक्ष्मीसान्नरितः प्रियेविनिमयः परस्पापरंखा स्निमे। पश्यामीत्य ति धायस्तां इकुलकौमृद्दन स्मृतमाः स्न राम
नो हस्तेन प्रतिनिर्जितं उखतां घृतेह समवोहर। अत्रोक्तिप्रत्युक्तोारनसरंस्नन मर्ईन वैविभ्रादिनावाक्यपरिस १०२

=मरणं स्मृत्वा मिं तु म पल्यमतस्त्यानेषेगेहं दर्पात् निवर्तितः स्पर्धः॥२=

मात्रे द्विं विन्दो क्तिसं त्यकमिदं वाको वाक्यं । प्रहेलिकास्तक न्यस्नः सापि षोढा च्युताक्षरा दत्ताक्षरोलयं मुष्टिर्बिंदुमत्यर्थ
वत्यपि क्रीडागोष्ठी विनोदे षु तज्ज्ञैराकीर्णमंत्रणे । परव्यामोहने वापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः । तासु च्युताक्षराय
था · पयोधररसाक्रान्तासन्नमन्त्रीपदे पदे । पदमेकं न चकायाति ना [redacted] हारेण वर्जिता । अत्र च ट काराहारेण वि
वर्जितानयातीति वक्तव्ये हारेण वर्जित मुक्तं । अतः ट इत्यक्षरस्य च्युतत्वात् च्युताक्षरेयं दत्ता क्षराय था · कान्त
यानुगतः कायं पीनस्कंधो महोद्धतः । मृगाणां दृष्टनो याति शम्बरो रुद्ध यौवनः । अत्र शबर इति वक्तव्ये शबर इत्य
नुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वात् दत्ताक्षरेयं च्युतदत्ताक्षराय था । विदग्धः सरसो रागी नितंबोपरि संस्थितः । तत्त्वं पालिं
गितः कण्ठे कलं कूजति कोविटः । अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे च्युते घकारे दत्ते घटः कूजतीति द्वितीयार्थे भव

चकाना४

अ	तिः	अ	तिः	अ	न्म	अ	लं
प्री	घ	र	घ	ज	घ	फ	घ
मे	ला	मे	ला	मे	लं	मे	लं
स	फ	स	फ	स	फ	स	फ

स॰ कं॰ तिसेयंश्रुतदत्ताक्षराप्रहेलिका अक्षरमुष्टिर्यथा अतिः अतिः अन्म अलं प्रीघर घजघफघ। मेलामेलामेलंमे
१०२ लंफसफसफसफस सेयंअक्षराणांमुष्टिरिवमुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका॥ अत्रहिपादशः चतुःपंक्तिलिखिता
103 श्चतुर्भिर्भुरजैःश्लोकउन्निष्टतितद्यथा अघमेसफला प्रीतिरघमेसफलारतिः। अघमेसफलंजन्मअघमेसफ
लंफलं विंदुमतीयथा तवाविवादःपत्यद्विपताकाप्रतिसकृरा फलंप्रत्यद्रुतोपायंयशांसिनतुनकाचिर
।इत्यनेनश्लोकेनोक्तार्थस्ययथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्यश्लोकान्तरस्यविंदुभिःसूचनाक्र राम
मइतीयंविंदुमतीतद्यथा [illegible]॥ निर्भेदः॥उद्दधी १०२
चुद्धावाज्ञासंयुगेसंयुगेजयः।साहसेसाहसेसिद्धिः सर्वत्रतवकीर्तयः अर्थप्रहेलिकायथा उत्तमकांत

नालासंसंदष्टदशनच्छदं। सरसं चुंब्यते हूष्टैर्हृद्वैरपि किंपुनर्वलं। सेयमपि ह्नुवितस्यैवपकाग्रफलमित्यस्यहार्थं प
दश्लयोगेणावगतेरर्थप्रहेलिका क्रियाकारकसंबंधपदानिप्रायवस्तुलिःगोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं सूत्रार्थविदि
नः तेषु क्रियागुप्तं यथा। स्तनजघनतरातिराममंदं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः। कथमिव सहसा विलोक
यन्नो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः। अत्र जघनतरातिराममंदं मदिरेक्षणाया गमनमवलोकयन्नो हे युवानः कथ
मिव सूर्यं मदनशरज्वरजर्जरा न स्युरिति क्रियापदस्य स्तनशब्देन जघनसान्निध्याद्गोपितेन क्रियागूढमिदं कार
कगुप्तं यथा। पिबतोक्षिशरावेण वारिकन्हारशीतलं। केनेमौडुर्वितस्थेन हृदये विनिवेशितौ। अत्र शराविति क
र्मकारस्य प्रगूढत्वात्कारकगूढमिदं संबंधगूढं यथा। नमया गोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि। अस्थान

स॰कं॰ स्मरितैरेसिरलमालो।हितेल्लाणे अत्रनभेआगोरसातिसंचेतः इतिसंवंधिपदस्यमयेतितृतीयाश्रासागोपितला
१०४ दिहंसंबंधगूढं पादगूढंयथा॰घुंवियद्धा मिनीतारसंरावंविहतश्रुतिः।हेमीषुमालाम्भुरे अत्रसर्वादौछितै
। द्वितीयप्रथमसप्तमपंचमैकादशनवमत्रयोदशाषोडशाहरैश्चतुर्थपादोऽस्फुटछाद्यः यथा विकतामिवसंह
104 तिरितीदंपादगूढं अतिप्रायगूढंयथा॰जंइदेअ रेणसाणिआखवगंधेऋणराउलंवच्चा।।ताकीसवअवहूए
हसिऊणपलोइअंसअणं।।अत्र निरीक्षितमनेन [illegible] उरुषापितलस्मपादलाक्षादिकंतेननिषद्धमोरक राम
म्भोणी।तिअतिप्रायेणवधाःशयनावलोकनमितिअतिप्रायगूढं।वस्तु [illegible] सूढंयथा।।पानीयंपातुमिछामिव १०४
त्सःकमललोचने।यदिदास्यसिनेछामिनदास्यसिपिबाम्यहं।अत्रदासीअसीतिदासीत्वरूणस्यवस्तुनोगूढत्वा

=यदिदेवरेणभणितारवङंगहीताराजक्तुअंभ्रजः न किं मयमोवभाहमितामलोकिनंमामनं॰४=

=कःकारदकारावाभ्यांमुक्तं·कदर्थयसीतिपदेककारनयकारयोस्त्यागेदर्थसीतिभवति· ३॥ बाह्यांतरे·कथमुक्तंनजानासीत्यमुत्तराईवाके·७=

दिदं वक्त्ररूपं यस्त्रापर्यनुयोगस्यनिर्देशः क्रियतेपदैः। विदग्धगोष्ठ्यांवाक्यैवीतंहिप्रश्नोत्तरंविदुः। अन्तःप्र
श्नवहिःप्रश्नवहिरन्तःसमाह्वयैः। जातिप्रश्नोत्तराश्लिष्टैः प्रश्नैस्तदपिषड्विधं। तेषन्तःप्रश्नंयथा·काहमस्मिगुहा
वक्तिप्रश्नेमुष्टिरकिमुत्तरं।कथमुक्तंनजानासिक दर्थयसियत्सखे अ नकदर्थयसीतिपदंकथमुक्तंकेष्काय
कारयुक्तंदर्थयसीतिस्यादतोवाक्यान्तरेप्रश्नान्तरस्योक्तत्वादन्तःप्रश्नमिदं बहिःप्रश्नंयथासदमाणवकाख्या
हिकीदृशःखलुतेपितावेलाद्दोलितकल्लोलःकीदृशाश्चमहोदधिः। अत्रमज्जन्मकरइत्यस्योत्तरंप्रश्ना दहि स्यत्र
रुक्तत्वाद्बहिःप्रश्नमिदं बहिरन्तःप्रश्नंयथा·सुतद्रांकउपायेस्तपप्रेसु स्मिरयउत्तरंगसकीदृक्पिमावेहे
व्योम्निपर्णस्थितिःउक्त। अत्रवायुतरस्तुत्तरेणप्रश्नाद्वहिरुक्तेनवायुतोनरोवानरोस्तवतीतिप्र भेद्वापयन्ता

=हैमेन यावत्केवर्द्धन्मावंजमेत्रनिहैमवारकवंजितेन॰२=
मार्ज्जन्या

स॰कं प्युत्सृतेतेनैत द्दहिरन्तः प्रश्नंतत्रवति जातिप्रश्नंयथा॰ कीदशाक्षमितागेनराजाप्तानोत्तुमीयतोंगणंकुरुते
१०५ त्तत्क्राःकिमाक्रुस्तदनिछ्वः॥ अत्र हैमवारकरंजिनानाजिरंकरवामहे॥ इत्युत्तरात्संगतप्रश्नागताभ्यांप्रश्नो
इति॰ त्तरजातिरत्तिधीयतेजातिप्रश्नमिदं पृष्टप्रश्नंयथा॰ कोसौजोअणवाउकोदएाणंउवेसहस्साइं॥ काकाली
105 कामधकराकिंशुकपृष्टकाननछायं॥ अत्रयएवप्रश्नः कःसयोजनपादः कःसयोदएानांद्वेसहस्रइत्या
दयःतएवक्रोशोयोजनपादःकोदएानांद्वेसहस्रेइत्यादीन्युत्तराणिस्वेति॥ एवंकाकालीकामधकराकिंशुक
पृष्टकाननछायं इत्युत्तरं किमतिहितशोषस्यपृष्टमिमेतत्पृष्टप्रश्नं उत्तरप्रश्नंयथा किंवसंतसम राम
येवनसद्दाःपृष्टवात्सपृष्टलोमविलेखः॥ उत्तरंवकिमवापहुरेतोकाननाद्दति॥ सरादपिकाली॥ त्रत्रप्रश्नस्य १०५

हेकाननाहेदतिमिरादपि कालीत्येतद्देवोत्तरं भवतीति उत्तरपक्षमिदं। यद्धि धौव निषेधे च श्रुतपत्ते रेककारणं। तद्
ध्येयं विदुषेन लोकयात्राप्रवर्त्तते काव्यंशास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च। काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्त
दपि षड्विधं। तेषु काव्यं यथा। यदि स्मरामि तां तन्वीं जीविताशाकुलो मम। अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यम
नेन किं।। तदिदं शुक्तिप्रधानत्वात् काव्यमित्युच्यते शास्त्रं यथा- स्निग्धोन्नतताम्रतनुता प्रनूनैःकोषाक्रमाः यवाः पार्ष्णी
समौ विपन्नतवास्तनिगूढगुल्फौ।। स्निग्धांगुलीकमलकान्तितलौ च यस्याः तामुद्वहेद्यदि भुवोधिपतित्वमिच्छेत्।
अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दस्य प्राधान्यमिति शासनात् शास्त्रमिदं इतिहासो यथा- हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मि
त्वा प्रदेवता। भयभ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः।। सोयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः। काव्यशास्त्रं

स्निग्धतादेर्विधायकस्य शब्दस्य निगूढतया स्वप्राधान्यं प्रशंसाभाव नायकस्यादयगम्यते २=

स·कं यथा· नांदीपदानिरतनाटकविघ्नशान्तावास्ता हराणि परमाण्यथवास्मरस्यादृष्टेधरे प्रणयिना विकृताय
१०६ पाणि सीत्कारशुष्करुदिता निजयन्तिनार्याः। अत्र काव्येन शास्त्रमत्ति हितमितीदं काव्यशास्त्रं काव्येतिहासो
यथा· ससंवरिसुर्भुवनान्तरेषु यांय हच्छया शिक्षियदाश्रयः श्रियं। अकारि तस्मै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रि
संध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः॥ अत्र प्रागुक्तस्यैवेतिहासार्थस्य काव्येनाभिधानात्काव्येतिहासमिदं शास्त्रेतिहा
सो यथा· धर्मार्थकाममोक्षेष्वभरतर्षभ। यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्। अत्र धर्मार्थका
ममोक्षाणामितिहासे निवेदितत्वादयं शास्त्रेतिहासः। अयं तत्काव्यमाकूर्यते सतेनाभिधीयते। अनयोरे राम
वमुखदंतवेत्नरपि षाढ्विधे। आशीर्नमस्कारो वस्तुनिर्देश इत्यपि। आद्यहि तिका श्रुवावेति शेषाध्येयं भवि १०६

ष्यति॥ तत्राशीर्यथा भूयाद्वः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरः अत्राशंसायां लिङ्लोटू च
तदिदं वाक्यद्वयमाशीः नांदी यथा भद्दं भोदु सरस्सईअ कइणो णंदंतु वासाइणो अण्णाणं पि परं प अट्टदु वरावाणी छइल्लप्पि
आ वछोमी तह मा अही फुरदु णो सा किं पि (भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नंदंतु व्यासादयः अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरवाणी विदग्ध
प्रिया वैदर्भी तथा मागधी स्फुरतु नः सा किंच पांचालिकारीतीर्विलिहं तु काव्यकुशला ज्योत्स्नां चकोरा इव) चालि आरीरी आ बिलि
हंतु कइकुसला जोण्हं च ओरा विअ सेयं गंगमंगलांतः स्वस्त्ययनं नांदी नमस्कृतिर्यथा जयति ब्रह्मभूः शंभुं वंदे महि महेश्वरम्
इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे सेयं स्तुति नमस्क्रिया नमस्कृतिरेव भवति वस्तुनिर्देशो यथा अस्त्युद्दाम जटाभार
भ्रांत गंगांबु शेखरः आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् सोयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नायकस्य निर्देशो वस्तुनिर्दे

=पयवी जिनमहिमासुमेरेमणमुवनभयलावकामधिलेखायाः सुचन्दुसवदातवलितधवलाक्ष्याअपगिसहासंवदनंमहालक्ष्माः॥१= मृगवधनिमित्तानिर्गतमृगेंद्रमन्यांगुतांनिकम्य-लब्धावसरोगृहीताभौक्तिकानिनिर्गतोव्याधः॥२=

नि॰

१०७ रोवस्तुनिर्देशः आक्षिप्तिकायथा॥ पंअपीडिअमहिमासुरदें हहिंमुअणामअ लुंआवसमिलेहहिं सुरसुहरेत्नवलिअध १०७
वलच्छिहिंजअइमुहासुअराफ महल्लच्छिहिं सेयमाधिप्तितरागविशेषप्रयोगमात्रफलवचनमोक्षिप्तिका ऋगायथा मं
अवहाणिमित्तणिग्गाअमरंदसुसंगुहंणिग्गआ लद्धावसरोगहिऊणमोत्तिआइंगओवाहो सेयंपात्रप्रवेशरसानुसंधाना
दिप्रयोजनाक्षवा पदांगिकेकनिर्वर्त्यमुस्मितवाचिकादिभिः नर्त्तकैरभिधीयतप्रेक्ष्यमाक्षेडिकादितत् तल्लास्यंतांडवं
चैवछलिकंसंपयासह हल्लीसकंचरासंचषट्प्रकारंप्रचक्षते तेषुलास्यंयथा उच्चिउवालिपिअपंथहिंजंतउ-पेकवमि
हलय होइजइलोअणावंतउ तदिदंशृंगाररसप्रधानत्वाल्लास्यम् तांडवंयथा सुअवधवइअणिसुणिअदारुणए रोस
विसदुपहरुहिराहणए जलिउसाइणाहरिउसंतावणए अणालसरिच्छजेहोइमहारणए इदंवीररसप्रधानत्वात्तांडव

=अथापालिः प्रियःपथिगच्छन्‌-प्रेक्षेरक्तोभवतिपदिजोवनवान्-३= मुनवधमानिकरंनिशम्यदारुणःरोषविसर्पमहानलधिताऽरुणः ज्वलितोऽनामतेननरपुसंतापमानलसदृशोनेवानि महारणे-२=

=निरमसपश्वानुसगव्वंरुत्करीहिंसार्थं हसति॰ निजकांतं दंभ्रुगमेन पुनः पुनर्नर्त्तयति॰ ९= यिभेमिहविभुत्त्विभाथिभेवमांचगलेग्हणणचसंयं॰ कंरतिविसउकुसोमानिनः कंठ वलितोनपतिः॥२= चंरणप्रमत्तमाकुलाकुलीतजोचनंहासपरास्मुखं॰ निम्वाकेकांतं दुर्मनसां

म छलिकं यथा गिंसुणिऊपछातु ═══ रअरउभुंउिहिं सिहसन्ति णिअकंतं डाढजुअलेहिं पुरापुसरा णअणवसंति॥ इदं तु शृंगारवीरप्रधानलाछलिकम् संपापथा॥ वीहेमिहरिमुहिअउहाहिमंगलेल्लेहि सइं कंठइरिहासुरुमारिउकं ठवलिउणापई तदिदं छलिकमेव किन्नरविषये संपा हल्लीसकं यथा चंदणाधूसरअअहुल्लिअलोअणा अहासप रम्मुहअंणीसासकिल सिअअउम्मणां ठुम्मणअसंका मिअमेडणाअ माणि आणणाअंकिं तुस्सकरद्विस्सअ मंडले नतु यत्स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकं तु नत् तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा हल्लीसकमिदम् रासो यथा अइदुम्मणादु म्मणाआअज्जकिं णोपुछामि तुमम् णाजिविज्जइजेणविणासोपलिहिज्जइकीसजणो तदिदं हल्लीसकमेव तालबंधविशेषयुक्तं रासकमित्युच्यते अंगवाक्सत्वजाहार्यः सामान्यश्चित्र इत्यमी षट् चित्राभिनयास्तद्वद्भि

=णीतुर्मनस्कदुर्मनस्कात्पव्वानितामपकिंनजानेयेनविनाम किं परिक्रियतेजनः॥३=

१०८ नेयंवचोविदुः तेष्वांगिकाभिनयवद्यथा दोर्दंडकुं क्वधृतांगदः क्वचच्छिरानद्धोन्मुजोद्भूविमोवक्त्राणिकतनुकांतिमंतिबलिमत्के
दंममैकंमुखम् वाचस्ताः क्वजितार्णवध्वनिघनाः क्वायंवचः संयमो हेल्याकंपितभूधरः क्वचरणान्यासः क्वमंदागतिः अत्रां
108 गिकाभिनयानांप्रतिपादितत्वादिदमांगिकाभिनयम् वाचिकाभिनयवद्यथा दुर्वारांमदनशरव्यथांवहंत्यातन्वंग्यायदभिहितं
पुरःसखीनाम् तद्भूयःशिशुशुककशारिकाभिरुक्तंधन्यानांश्रवणपथातिथित्वमेति अत्रवाचिकाभिनयानांप्रतिपादना
दिदंवाचिकाभिनयम् सात्विकाभिनयवद्यथा वारंवारंतिरयतिदृशोरुद्गमंबाष्पपूरस्तत्संकल्पोपहितजडिमस्तंभमभ्येति
गात्रम् सद्यःस्विद्यन्नयमविरतोत्कंपलोलांगुलीकःपाणिर्लेखाविधिषु नितरांवर्त्तते किंकरोमि अत्रबाष्पजाड्यस्तंभ १०८
स्वेदकंपानांप्रतिपादितत्वादिदंसात्विकाभिनयम् आहार्याभिनयवद्यथा चूडाचुंबितकंकपत्रमभितस्तूणीद्वयं

एष्ठतो भस्मस्तोकपवित्रलांछनमुरो धत्तेत्वचैरौरवीं मौर्व्या मेखलया नियंत्रितमधोवासश्च मांजिष्ठकं पाणौ का
र्मुकमक्षसूत्रवलयं दंडोपरः पैप्पलः अत्राहार्याभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदमाहार्याभिनयम् सामान्याभि
नयवद्यथा राहोश्चंद्रकलामिवाननचरीं दैवात्समासाद्य मे दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिंदतः प्रेयसीम् आतं
काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् अत्र चतुर्णामभि
नयानां प्रयोगादिदं सामान्याभिनयम् चित्राभिनयवद्यथा व्यातकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च क्षणमुपहतचक्षु
र्वृत्तिरुद्भूय शांतः कथमिह नवयस्यस्तत्किमेतत्किमन्यस्य भवति हि महिम्नास्तेन योगेश्वरीयम् अत्र हस्ताध्याय
पराध्याययोरकथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम्॥ ॥चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालंकारजातयः शब्दसंदर्भमात्रेणाहृद

१०९ यंहर्त्तुमीशते॥ ७ ॥ इतिश्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचितेसरस्वतीकंठाभरणेशब्दालंकारनिर्णयोनाम
द्वितीयःपरिच्छेदः॥ ७ ॥ अलमर्थमलंकर्त्तुंयद्व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ज्ञेयाजात्यादयःप्राज्ञैस्तेर्थालंकारसंज्ञया जातिर्वि
भावनाहेतुरहेतुःसूक्ष्ममुत्त[illegible]रम विरोधःसंभवोन्योन्यंपरिवृत्तिर्निदर्शनं भेदःसमाहितंभ्रांतिर्वितर्कौमीलितंस्मृतिः
॥भावःप्रत्यक्षपूर्वाणिप्रमाणानिचजैमिनेः॥ तेषु ॥नानावस्थासुजायंतेयानिरूपाणिवस्तुनः॥ स्वेभ्यःस्वेभ्यो
निसर्गेभ्यस्तानिजातिंप्रचक्षते अर्थव्यक्ते रियंभेदमियताप्रतिपद्यते॥जायमानमियंव्यक्तिरूपंसामार्वकालिकम
स्वरूपमाश्रयोहेतुरितनेद्रदहेतवः तेसंस्थानादयस्तेषुसाविशेषेणाद्योभते तत्रस्वरूपंसंस्थानमवस्थानंतथैव १०९
च वेषोव्यापारइत्याद्यैःप्रभेदैर्बहुधास्थितम मुग्धांगनार्भकस्तिर्यङ्नीचपात्राणिचाश्रयः देशःकालश्चशक्ति

श्च साधनानि च हेतवः तेषु संस्थानं यथा॥ स दक्षिणापांगनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुंचितसव्यपादम् ददर्श च
क्रीकृतचारुचापं प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् अत्र धनुर्धरैरेवमंगानि सम्यक्बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानीति
संस्थानमिदं जातिभेदः अवस्थानभेदेन यथा पादाङ्गुष्ठंभनम्रीकृतमहीषतनोरुल्लसद्धाङ्कमूलं मूलंप्रोल्ला
सयंत्याः सरलितवपुषो मध्यभागस्य देव्याः विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगौरांतरालास्तिस्रो वः पा
तु लेखाः क्रमवशविकसत्कंचुकप्रांतमुक्ताः अत्र स्त्रियाः मूलप्रोल्लासनादौ व्यापारे बुद्धिकारितमपि शरी
रावस्थानमीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः वेषो यथा॥ कर्णापिहितधूसरत्वर्णिमहूमचूतवल्लिकुवल
यामहरणो कस्तक अत्र चूतमंजरिपुत्रितुए मंडितो ग्रामो अत्र वसंतोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेषो जनमनःप्रमो

=कर्णपिहितधूसरचूतनिमधुमरनाम्ना क्षिकुवलयाभरणः कर्णक्षतचूतमंजरीपुत्रितमामंडितो ग्रामः। २=

नवपीभिर्भरण्यमानास्तनेषु अंकुरमुकुलभयुष्पमिति। गुरवर्धर्हस्थोमस्मोज्वंतीनवपशानि॥२॥ कांतसंगमोत्सुकतनवरूपत्नोकुरंकुंभशुष्मतारोपणेनोपहासः॥४॥ जीवजनएवब्यस्नाविगतकाविदानिमनस्त्वाभयोः ॥रुचोः॥६॥
नएवविशेषेणपांडुरा

११० दायजायतइतिविषोनामायंजातिभेदः। व्यापारोयथा। अग्रेगतेनवसतिंपरिगृह्यरम्यामापात्यसैनिकनिराकरणाकु
लेन यांतोन्यतः प्लुतकृतस्वरमाशुदूरादुद्वाहुनाजुहुविरेमुहुरात्मवर्ग्याः अत्रताहशि व्यापारेव्याप्टतानामीदृशमेव
स्वरूपंजायतइति व्यापारनामायंजातिभेदः। आश्रयेषुमुग्धयुवतिर्यथा। सहि आहिंभलमाणायणएलयांकुसुं
भउप्फति मुद्दबहू आह सिज्जइपप्फोउंतीणहवआइं अत्रमुग्धवधाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियंमुग्धांगना
श्रिताजातिः। अर्भकाश्रितायथा। आक्रोशन्नाहूयन्नन्यानाधावन्मंडलं रुदन् गाः कालयतिदंडेनडिंभः सस्याव
नारिणीः अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिताजातिः तिर्यगाश्रयायथा लीढव्यस्नविपांडुराग्रन ११०
खयोराकर्णदीर्णमुखंविन्यस्याग्रिमयोर्युगेचरणयोः सद्योविभिन्नद्विपः एतस्मिन्मदगंधवासितसटः सावज्ञ

तिर्यग्वलत्तरंक्तां नाहतिधूतलोलमधुपः कुंजेषु शेते हरिः अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यगाश्रया जातिः नी
चाश्रया यथा भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्तिस्तवोद्गीयते स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः इ
त्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतानुरेण स्फुटः पांथेनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः अत्र हीनपा
त्रहालिकस्वरूपोक्तिरियं नीचाश्रया जातिः॥ ॥अथ हेतवः तेषु देशो यथा इमास्ता विंध्याद्रेः शुकहरितवंशी
वनघनाभुवः क्रीडालोलद्विरदरदनारुग्णास्तवः लताकुंजे यामासुपनदि स्तल्कान्तशाबरीकपोलस्वेदांभः परिच
यनुदो वांति मरुतः अत्र विंध्याद्रेरीदृशेषु प्रदेशेषु इत्थंभूता वायवो वांतीति हेतुत्वेनोक्तत्वाद्देशस्य देशहेतुर्जाति
रियम् कालहेतुर्यथा कंपंते कपयो भृशं जलकृशं गोजाविकं ग्लायति श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्तोपि

=शक्तिहेतुरिति स्पर्शतादिदोषेऽपि कांतास्पर्शे रोमांचादेस्तत्पदार्थानां शक्तिः कल्प्यमानानां हेतुः। २९

२११ नैवोज्झति शीतार्तिव्यसनातुरः पुनरयं दीनो जनः कूर्मवत्स्वान्यंगानि शरीर एव हि निजे निह्नोतुमाकांक्षति अत्रेहेमंतहेतु
कतिर्यग्गाद्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतुर्नाम जातिः शक्तिर्यथा बध्नन्नंगेषु रोमांचं कुर्वन्मनसि निर्वृतिम्
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते अत्र रोमांचबंधादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्तेर्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतुर्ना
म जातिः साधनहेतुर्यथा उपनिहितहलीषा सार्गलद्वारमारात्परिचकितपुरंध्रीसारिताभ्यर्णभांडम् पवनर
यतिरश्चीर्वारिधाराः प्रतीछन्विशतिवलितशृंगः पामरागारमुक्षा अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कर्तृकर्मणोः
साधनयोः स्वरूपवर्णनादियं साधनहेतुर्नाम जातिभेदः १ प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत्किंचित्कारणांतरम् यत्र स्वा २११
भाविकं वापि विभाव्यं सा विभावना शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको

=नानिलपीतंपानंयेषांतेअपीताःक्षीबाःमत्ताअक्षीबाःकादंबायस्मिन् नंसंसृष्टमसंसृष्टंतथाऽमलमपमलंमलाद्भूत्यमंबरंयस्मिन् अप्रसादितंप्रसन्नतामापादितंतथाभूतमपि सूक्ष्मंमलप्रसुकस्वच्छतामच्छन्नंअंबुयस्मिंस्तत्‌ २=

निवर्त्तते अनेकोयत्रसाचित्राविचित्रायत्रतांप्रति तथान्ययावागीर्भंग्या विशेषः कश्चिदुच्यते तत्र कारणां
तरविभावनायांमुद्रायथा अपीतक्षीबकादंबमसंमृष्टामलांबरम् अप्रसादितसूक्ष्मांबुजगदासीन्मनोह
रम् अत्रैकेकंकादंबादिकमुद्दिश्यक्षीबतादेः पीतत्वादिरेकेकः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्यते हेत्वंतरंचशरत्स्वभावोवि
भाव्यते सेयंमुद्रानामकारणविभावनायांविभावना स्वाभाविकत्वविभावनायांमुद्रायथा अनंजितासिता व२
दृष्टिर्भ्रूरनावर्जितानता अरंजितारुणश्चायमधरस्तववसुंदरि अत्रैकेकंदृश्यादिकमुद्दिश्यासितत्वादेरंजि
तत्वादिरेकेकोहेतुर्व्यावर्त्यते स्वाभाविकत्वंचासितत्वादिहसादेर्विभाव्यते सेयंमुद्रानामस्वाभाविकत्ववि

११२ भावनायां विभावना कारणांतरविभावनायां ॥ ८ ॥ यथा असंभृतं मंडनमंगयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य कामस्य
पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे अत्रैकमेव वयो लक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मंडनादेः प्र
सिद्धो हेतुः संभृतत्वादिर्व्यावर्त्यते कारणांतरं च स्तनोद्भेद धातूपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादिर्विभाव्यते सेयं
चित्रा नाम कारणांतरविभावना सैव स्वाभाविकत्वविभावनायां यथा ॥ अमहअविट्ठिअतुंगं अविसारिअवि
त्थअं अणोणअगहिरम् अप्पलहुअपरिसण्हं अण्णाअपरमत्थपाअडं महुमहणम् अत्रैकमेव ११२
मधुमथनमुद्दिश्यानेकस्तुंगत्वादेः प्रवृद्धत्वादिः प्रसिद्धहेतुर्व्यावर्त्यते स्वाभाविकत्वं च तस्य तेषां वि
॥ अनमनावस्थिततुंगं अविकासिविस्तृतम् अनन्यगंभीरं अप्राप्तलघुकपरिश्लक्ष्णम् अज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनं ॥ २ ॥

गमा२

भाव्यते सेयं चित्रा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना तथैव गीर्भंग्या विचित्रा यथा वक्त्रं निसर्गसुरभि वपु
र्व्याजसुंदरम् अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तसुहृच्च मे अत्रोत्तरयोर्विरहसमादिकारणांतरविभावनयोः स्वा
भाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यां यथासंख्यं विशेष उक्तः सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गीर्भंग्या
विचित्रा नाम विभावना भवति सैवान्ययोगीर्भंग्या यथा वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्संगनिषक्तभासः
भवंति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः अत्रातैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां
शेषपदार्थैर विभावनारूपे विशेष उक्तः सेयमन्ययोगीर्भंग्या विचित्रा नाम विभावना भवति २ क्रियायाः का
रणं हेतुः कारकोज्ञापकश्च सः अभावश्चि[illegible]हेतुश्च चतुर्विधः इष्यते सः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च प्रयक्तिं चांतराविश

११३ 113 त्र उदासीनोपिवाकुर्यात्कारकं तं प्रचक्षते तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविशेषयथा अयमांदोलितप्रोढचंदनद्रुमपल्लवः
उत्पादयतिसर्वस्यप्रीतिंमलयमारुतः सोयंयथोक्तमलयमारुतःश्रीस्फुत्पादनक्रियासमावेशात्प्रवर्त्तकोनामकारक
हेतुभेदः सएवक्रियानाविष्टोयथा तस्याराज्ञःप्रभावेनतदुद्यानानिजज्ञिरे आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदंसुरशाखि
नाम अत्रप्रभावःक्रियायामनिविशमानएवहेतौतृतीयांप्रवर्त्तयति नकर्त्तरीतिक्रियायामनाविष्टोकारकहेतुभेदः॥ पं४
निवर्त्तकः क्रियाविशेषयथा चंदनारण्यमाधूयस्पृष्ट्वामलयनिर्झरान् पथिकानांप्रमाथायपवनोयमुपस्थितः अ
त्रैवंविधस्यपवनस्यपथिकप्रमाथसाधनक्रियायांकर्तृत्वेनावेशान्निवर्त्तकोनामायमाविष्टक्रियःकारकहेतुभे ११३
दः सएवक्रियानाविष्टोयथा प्रजागरात्खिलीभूतस्तस्याःस्वप्नसमागमः बाष्पस्तुनददात्येनांद्रष्टुंचित्रगतां

मपि अत्रसमागमनिवृत्तावनिविश्यमानः प्रजागरः तृतीयार्थे पंचमी प्रयोजयति बाष्पः पुनर्दानक्रियावेशाद्दर्शी
नक्रियायामनाविशन्कर्मसंबंधातामप्रधानभावेन चोपगृह्णाति इत्यनाविष्टक्रियोनामनिवर्त्तकोयंकारक
हेतुभेदः प्रयोजकःक्रियाविष्टो यथा तस्मिन्जीवति दुर्धर्षे हतमप्यहतंबलम् हनूमत्य[illegible]ज्झितप्राणे जी
वंतोपिमृतावयम् अत्रबलप्रत्यज्जीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकारकभावेनहनू
मानाविशन्प्रयोजकोभवतीतिक्रियाविष्टोयंप्रयोजकोनामकारकहेतुभेदः सएवक्रियानाविष्टोयथा मानयो
ग्यांकरोमीतिप्रियस्थानस्थितांसखी बालाभ्रूभंगजिह्माक्षीपश्यतिस्फुरिताधरा अत्रमानाभ्यासक्रियायाभ्रू
भंगजिह्माक्षिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मन्येवात्मनः समावेशोनभवतीतिक्रियानाविष्टोयमितिशब्दाभिधेयः

२१५ प्रयोजकोनामकारकहेतुभेदः द्वितीयाचतृतीयाचचतुर्थीसप्तमीचयम् क्रियानाविष्टमाचष्टेलक्षणंज्ञापकश्चसः
115 सद्वितीयावाच्योयथा तांप्रत्यभिव्यक्तमनोरथानांमहीपतीनांप्रणयाग्रदूत्यः प्रवालशोभाइवपादपानांशृंगा
रचेष्टाविविधाबभूवुः अत्रक्रियानाविष्टतयैवेदमत्तांमहीपतीनांशृंगारचेष्टाभवंत्योलक्ष्यंते सोयंलक्षणहे
तुःप्रतिनायोगेद्वितीयामुत्पादयति तृतीयावाच्यमित्थंभूतलक्षणंयथा कंठेकालःकरस्थेनकपालेनेंदुशेखर
ः जटाभिस्निग्धताम्राभिराविरासीद्वृषध्वजः अत्रकंठेकालइत्यादीनिक्रियायामनिविशमानान्येववृषध्व
जंविज्ञापयंति यथाजटाभिस्तापसइति तृतीयावाच्यमेवांगविकारलक्षणंयथा सबालआसीद्वपुषाचतु ।२१५
र्भुजोमुखेनपूर्णेंदुनिभस्त्रिलोचनः युवाकराक्रांतमहीभृदुच्चकैरसंशयंसंप्रतितेजसारविः अत्रवपुषाचतु

=लोकेयद्यपिकपालेनजटाभिरित्येवोदाहरणंतथापिप्रसंगादित्यवधेयं अत्रकंठेकालइत्यादीनीति=

भुजःमुखेनत्रिलोचनःतेजसारविरित्यंगविकारैरंगिनोविकृतिर्लक्ष्यतेयथाक्ष्णाकाणइति चतुर्थीवाच्यमुसा
नलक्षणंयथा गोनासायनियोजितागदरजाःसर्पायबद्धौषधिःकेरस्यायविषायवीर्यमहतेपाणौमणिंबिभ्र
ती भर्तुर्भूतगणायगोत्रजरतीर्निर्दिष्टमंत्राक्षरारक्षत्वद्रिसुताविवाहसमये प्रीताचभीताचवः अत्रगौर्याविवि
वाहमंगलानौचित्येनोत्पातरूपेगदरजोनियोगादिभिर्भगवद्भूतागोनासादयोज्ञाप्यंते यथावानायकपि
लाविफदिति ततत्र्योसातेनज्ञाप्यमानरूतिसंबंधस्योभयनिष्ठत्वात्तादर्थ्यइवलक्ष्यवाचिनश्चतुर्थ्यनलक्ष
णावाचिनः तृतीयाविषयापहारात एकयैवविभक्त्योभयगतस्यापिसंबंधस्यज्ञः पुरुषइतिवदुक्तत्वात तृ
तीयापिनभवति सप्तमीवाच्यंभावलक्षणं यथा इतिज्ञाप्तसितिसेनान्यांगच्छतस्ताननेकथा निषिध्यहसताकिं

एकयैवविभक्त्याभिमतिमोपपत्तुयोगोभयगतस्यापिसंबंधस्यवाद्यमुक्तमित्युक्तत्वात्तृतीयायाविषयस्यापहारात्तृतीयापिनभवतीतिसंबंधः।२८

११५ चित्तस्थेतत्त्वांधकारिणा अत्रसेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रियायां [illegible] धकारैः स्वप्रकाशनक्रियालक्ष्यते
115 यथागोषुदुह्यमानासुगत इति उपलक्षणं चैतत् तेनान्यदपिभावलक्षणं शत्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रै
वहसतातस्थइति यथावा यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः जातवेदोमुखान्मायी मिषतामाच्छिनत्तिनः इ
त्येनादरोपाधिके भावलक्षणे षष्ठ्यपि भवतीति॥ ॥अभावः प्रागभावादिभेदेनेह चतुर्विधः घटाभावादिभेदात्तु
तस्यसंख्यानविद्यते तेषुप्रागभावोयथा अनभ्यासेनविद्यानामसंसर्गेणधीमताम् अनिग्रहेणचाक्षाणां व्य
सनंजायतेनृणाम् अत्रविद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्यव्यसनादिकारणत्वम् प्रध्वंसाभावोयथा गतः कामक ११५
थोन्मादोगलितोयौवनज्वरः क्षतोमोहश्च्युतातृष्णाकृतंपुण्याश्रमेमनः अत्रकामकथोन्मादगमनादेः प्र

=भावकपादेन्नुपादसाभावत्पानुभाषतनि॰ अभाव इत्यादि॰॥=

ध्वंसाभावस्य पुरयाश्रमानुसंधानकारणत्वम् इतरेतराभावो यथा वनान्यमूनि न गृहाणयेतानद्योनयोषितः
मृगा इमे न दाराद्‌दारास्त्वमे नंदति मानसम् अत्र वनानि अमूनि न गृहाणीत्यादेरितराभावस्य मनः प्रमोदकारण
त्वम् अत्यंताभावो यथा अत्यंतमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम् अतस्तेषु विवर्द्धंते निर्विबंधा विभूतयः
अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यंताभावो विभूतीनां निर्विघ्नवृद्धिहेतुः एतेनाभावाभावोपि व्याख्यातः तत्र प्रा
गभावाभावो यथा उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्नानमंजरी देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलांजलिः
अत्र वस्तुनः उत्पादः प्रागभा[redacted] वउच्यते तेनेह सहकारमंजरीणामुद्भेदस्य पथि

=कारणतामिति॥ अतनव्यमनुत्तमतोऽनंतम् आयोपदिश्यमान नित्याभावादिति भावः॥ = विरुद्धेत्यादि॥ विरुद्धकार्यमिति॥ =

११६ कनारीणां मरणे कारणत्वम् ॥ अध्वंसाभावाभावो यथा पीनश्रोणिगभीरनाभिनिभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनं पाया
द्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कांतेन कांतं वपुः स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तकालमीलद्दृशो यस्मै सोच्युत
नाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति ॥ अत्र यथोक्तेन वपुषा योयमालिंगनेपि विधिनिवासनाभिपंकजानु
पघातः स हवस्तुनो ध्वंसस्थानमेवमध्वंसाभावाभावउच्यते सचेदाच्युतनाभिपंकजनिवासिनो विधेर्मनो
निर्वाणकारणं भवति ॥ ॥ विरुद्धकार्यः सहजः कार्यानंतरजस्तथा फलेनायुक्त इत्येवमसंख्याश्चित्रहेतवः ते मीश्र
योगमार्गेषु गौणा हि नित्यपाश्रयाः कार्याः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते तेषु विरुद्धकार्यो यथा अनश्रुवाने ११६
नयुगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलांछनेन अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः सो

= अङ्गान्तरमाप्य स्थाने वागवस्थायाः एव कार्यमुपजायमानं यत्रोच्यते स विस्तरकार्यः । तत्र कार्यं प्राक्कि विमोचाधीनमिति पूर्वोपमानमनन्तरं वाने नेत्रस्य प्राक्कि विमोचनं तेन पौर्वापर्यं व्यत्ययः ॥ १ ॥ = राज्याभिषेकोक्तिः तेनासौ सिंहासनमाक्रान्तमिति प्राकोर्वात्मा ... क्रमः । अखिल =
= मण्डलमाक्रान्तमित्यनेन राज्याभिषेककार्यमाभिहितं । सर्वत्र पौर्वापर्यं ... तत्र भवे समुद्भासनं ... तद्वपदिष्टमसहृत्यात्पादिसर्गः । विवक्षितः । तथा विवक्षायाः ... हेतुमतोः प्राक्प्रयोगः पवत्तत्सूचना ... व्यत्ययः । सा च नेत्रे ... ॥ २ ॥

यं बाल्य एव नवयौवनकार्यकरणात् विस्तरकार्यो नाम चित्रहेतुः सहजो यथा सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामि
ना तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलं चारिमंडलम् अत्र राज्याभिषेकरिपुमंडलाक्रमणयोर्हेतुहेतुमद्भावेन सत्य
पि पौर्वापर्ये क्षिप्रकारितातुल्यमेव कार्यकारणभावो विवक्षितः तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः कार्यानंतरजो
यथा पश्चात्पर्यस्य किरणानुदीर्णं चंद्रमंडलम् प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः अत्र चंद्रोदयलक्षण
हेतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्यस्योदयलाभः सहृद्गुणवृत्त्याश्रयणे हेतावतिशयं पुष्यती सम
यं कार्यानंतरजो नाम चित्रहेतुः युक्तो यथा गुणानुरागमिश्रेण यशसा तेप्रसर्पता दिग्वधूनां मुखे जातम
कस्मादहं कुंकुमम् अत्र दिग्वधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुंकुमं यशश्च चंदनमित्ययं युक्तो नाम गौणहेतुर्वि

= गुणवृत्त्याश्रयणे इति । कार्यकारणयोः ... पर्यायमात्रपदस्यासाधिकत्वं ... गौणहेतुरित्यपाश्रयः ॥ २ ॥ = कुंकुममत्र ... गौणहेतुरित्यपाश्रयः ॥ १ ॥

= भिन्नहेतुरिति॰ अत्र तत्सदृश्यमानाक्ति विमोचवत्सलत्वौगत्वनिष्पाद्यता॰ २ =

११७ स्यपाश्रयश्चित्रहेतुः नयुक्तो यथा नमीलयति पद्मानि न नभोप्यवगाहते त्वन्मुखेंदुर्ममासूनां हरणायै
वयस्यति अत्र मुखेंदोः पद्मनिमीलादि न युज्यत इति नयुक्तो नाम चित्रहेतुः एवं शब्दस्य प्रकारगो चित्वात्
व्यधिकरणादयः प्रकल्प्यंते यथा सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्नतिमत्पयोध
रयुगं धत्ते सखेदा वयम् साक्रांता जघनस्थलेन गुरुणा गंतुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म
इत्यद्भुतम् अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयत इत्ययं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः
॥३॥ वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना अकृतात्मीयकार्यः स्याद्हेतुर्व्याहतश्च यः तत्राकृतकार्यो ११७
वस्तुस्वभावेन यथा न विरचिता ललाटतटलास्यकृद्भ्रूकुटिर्न परुषहुंकृतेन मधुरस्मितमंतरितम् न

= अत्रापि मेरुसदृश्यमानाक्ति विमोचवोधकत्वाज्ञौणत्वनिष्पाद्यतावेष्या॰ ३ = अहेतोश्चत्वारो भेदाः तत्राकृतात्मीयकार्यो द्विधा॰ वस्तुस्वरूपेण व्यभिचारी शक्तेरत्यंतासत्त्वेन वा॰ व्याहतोपि द्विधा॰ वस्तुनः स्वभावेन प्रागुक्तिप्रतिबंधेन चेति॰ तत्राकृतोमोगोदाहरणमाह॰ तत्रेत्यादि॰ २ =

117

तव निशुंभसंभ्रमवशादपि दारुणाया भगवति चेष्टया कलुषितं वदनांबुरुहं अत्र निशुंभसंभ्रमस्य हेतोरनु
त्पादितक्रुद्ध्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखांबुरुहकालुष्यस्य करणोपदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखा
ब्जस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योयमहेतुः स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा अ
नुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः अत्रानुरागवत्त्वे तत्पुरःसरत्व
योः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविघाते दैवगतिः कारणमिति शक्तेर्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः
वस्तुनः स्वभावेन व्याहतो यथा नीवीबंधोच्छ्वसनशिथिलं यत्र यक्षांगनानां क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षि
पत्सु प्रियेषु अर्चिस्तुंगानभिमुखगतानप्राप्य रत्नप्रदीपान्ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः ॥

११८ अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणोचूर्णमुष्टेरपरित्यक्तस्वरूपस्यापि विध्याते रत्नप्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्य
118 यं वस्तुस्वभावेन व्याहतो नाम हेतुभूतः स एव शङ्केहानिहेतुना यथा शंभोरुद्धतनृत्यकर्मणि करैकं काल
माद्यं हरेः संघट्टस्फुरितेंदुमंडलगलत्पीयूषसंजीवितम् तत्कालप्रणते मुरद्विषि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः
कुर्वत्कोपकषायितेन मनसा मिथ्यास्तुतीः पातु वः अत्र कोपकषायितमनसस्तस्योत्स्तुतिकरणसमर्थ
स्यापीश्वरकरग्रहणान्मिथ्यापदाभिधीयमानः प्रतीतो व्याघातः ततोयं शङ्केहानिहेतुना व्याहतो नाम हे
तुभेदः यस्तु कारणमालेति हेतुसंतान उच्यते पृथक्पृथगसामर्थ्यात्सोप्यहेतोर्न भिद्यते स एको भिधीयमा
नेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते तयोराद्यो यथा जितेन्द्रियत्वं विनयस्य साधनं ११८

=पीनत्वदुर्ग्राह्यं यस्य भुजायंत्रनिष्ठुरपरिपीडितं · विषमविषमवलितं कंठे दुःखेन जीवितं याति कांतं · २=

· विषमविषमवलितं कंठे दुःखेन जीवितं योलीलं · अत्र जीवितस्य दुःखेनातिक्रमणे कंठस्य चलनं चलन ४

गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते गुणाधिके पुंसि जनोनुरज्यते जनानुरागप्रभवाश्च संपदः अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरो
त्तरं प्रति हेतुभूतानामपि संपत्सु सन्नोऽर्थः सर्वमप्यपेक्षायां समुदितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभिधीयत इति सो
यमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेस हेतुभेदः द्वितीयो यथा पीणत्तणदुग्गेज्झं जस्स तं अग्गं तणिहुरपरिग्गा
हिअं स्स निट्ठुरग्गहेणं निष्ठुरग्रहणस्यापि पीनत्वदु गीह्यत्वं हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं कारणमालेस्य हेतुभे
दः॥ ॥इंगिताकारलक्ष्योर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणान्तु सः सूक्ष्मोऽलक्ष्यस्ततः सूक्ष्मोऽप्रत्यक्ष इति भिद्यते वाच्यः
प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोत्र द्विविधो मतः इंगिताकारलक्ष्यत्वं लक्ष्मसामान्यमेतयोः तत्रेंगितलक्ष्यमभिधीयमा
नसूक्ष्मं यथा तांप्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः प्रवालशोभा इव पादपानां शृंगारचेष्टा

११९ विविधाबभूवुः अत्रस्वयंवरमिलितानांराज्ञांराजपुत्रीप्रतिप्राप्तिलक्षणस्यमनोरथस्याभिधीयमानस्यशृंगार
चेष्टात्मकेनेंगितेनव्यंग्यत्वादयमिंगितलक्ष्योभिधीयमानःसूक्ष्मभेदः तदेवाकारलक्ष्यंयथा सायूनितस्मिन्न
भिलाषबंधंशशांकशालीनतयानवक्तुम् रोमांचलक्ष्येणसगात्रयष्टिंभित्वानिराकामदरालकेश्याः अत्रा
भिलाषबंधोरोमांचलक्ष्येणगात्रयष्टिंभित्वानिराकामदित्यनेनाभिधीयमानआकारलक्ष्यःसूक्ष्मभेदोभि
हितः तदेवोभयलक्ष्यंयथा त्वदर्पितदृशस्तस्यागीतगोष्ठ्यामवर्द्धत उद्दामरागपिशुनाछायाकापिमुखांबु
जे अत्रत्वदर्पितदृशो हृदइतिइंगितंछायाकापिमुखांबुजइत्याकारःताभ्यामुद्दामरागपिशुनेत्यनेनाभिधीय ११९
मानस्याननरागस्यसूक्ष्मरूपतयालक्ष्यमाणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यःसूक्ष्मभेदः प्रतीयमानमिंगि

= वाच्यतामपि वचनं न ददाति कृप्यत्यन्योन्यं आर्यकार्येण विना मशीप्यमानेन नदी कच्छे ॥ १ ॥ = शरमायते पयामं गपाअर्वाक्षिप्रजो कानयीलायामुकनलोभा जंबूपणकृतकर्णावतंस भगणाभजिजो हालिकपुत्रे ॥ ४ ॥ =

तलक्ष्यं यथा वाहित्ता पडिवअणं णदेइ रूसेइ एक्कमेक्कम्मि अज्जा कज्जेण विणा पइप्पमाणे णई कच्छे अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छे इति हेतुना प्रत्याय्यमानः संकेतकुडुंगदाहोद्भवव धूमनसन्तापो वाकार्थत्वेन लक्षित इत्ययमिंगितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः प्रतीयमानमेवाकारलक्ष्यं यथा सामाइ सामली एअ ढूछिपलो अमुहसोहा जंबूदलकअकणावअंस भमिरे हलिअउत्ते अत्रार्द्राक्षिप्र लोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जंबूदलकल्पितावतंस इत्यनेन प्रत्याय्यमानः संकेतगमनश्रमसंभवः श्यामा या मनस्तापो लक्ष्यत इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः तदेवोभयलक्ष्यं यथा प्रपुष्ठितो चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लंभिता नकिंचिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना

१२० मुखं अत्र चरणेन भूमिलिखनमिंगितं दृष्टोर्बाष्पाकुलत्वमाकारस्ताभ्यां गोत्रस्खलनोद्भवो मानिन्या मनस्तापः
120 प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीयमानमिंगिताकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः॥ ॥पदार्थानां तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्य
ते स धर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्चभिद्यते तेषु धर्मस्वरूपं यथा दानं वित्तादृतं वाचः कीर्तिधर्मौ तथायुषः परोप
करणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् अत्र दानसत्यकीर्त्यादीनां वित्तादिवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धाराद्यं धर्मरू
पः सारः धर्मिरूपो यथा मधु विकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितं च हर्म्यपृष्ठम् मदनजनितविभ्रमा च
कांता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः अत्र मधुप्रभृतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मिरूपः सारः १२०
अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा पोढमहिलाणं जं जं सुसिक्खिअं तं रए सुहावेइ जं जं असिक्खिअं णवबहू

णातंतरद्दंदेई अत्रप्रौढानांसुशिक्षितंसुरतकर्मत्रप्रौढस्त्रीणांपुनरशिक्षितंसुखयतीतिकर्मांतरलक्षणे
भ्योधर्मिभ्यःसुशिक्षिताशिक्षितरतकर्मलक्षणाःस्त्रीधर्माव्यतिरेकेणप्रतिपाद्यतइतिधर्मव्यतिरेकरूपो
यंसारः व्यतिरेकेणधर्मिरूपोयथा राज्येसारंवसुधावसुधायांपत्तनंपुरेसौधम् सौधेतल्पंतल्पेवरांगना
नंगसर्वस्वम् अत्रवसुधादयोधर्मिणउत्तरोत्तरक्रमेणपूर्वतःपूर्वतोव्यतिरिच्यंतइत्ययंधर्मिव्यतिरेकःसारः
एतेनधर्मधर्मिस्वरूपोपिव्याख्यातः सद्विधा सामान्यतोविशेषतश्च तत्रसामान्यतोयथा गीतशीतांशुतां
बूलकर्पूरवनितादिभिः असारेप्येषसंसारःसारवानिवलक्ष्यते अत्रगीतादीनांजगतःसारभूतानामविशे
षेणैवसर्वेषामुपादानाद्धेतुतृतीयांततयाचसंसारस्सारवत्त्वेंगभावादयंसामान्यतोधर्मधर्मिरूपःसारःवि

१२१ रोधस्त्वेकपदार्थानां परस्परमसंगतिः असंगतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमश्चसः तेषु विरोधः शुद्धोग्रथितश्च त
योराद्योयथा कश्युवतिर्मार्द्वंक्कचमहाहवदारुणताक्वचवलयीकरः क्कक भ्रेदंतजमुष्टिरसिः क्वचनवयोवनेक्व
१२) कुसुमायुधनिःस्पृहतातवललना विचेष्टितविरुद्धमहोललितम् अत्रयुवतिमार्द्ववादीनां महाहवदारुणता
दीनां चशुद्धानामेव परस्परमसंगतत्वादयंशुद्धविरोधः द्वितीयोयथा दिग्वासायदितत्किमस्यधनुषासास्त्रस्य
किंभस्मनाभस्माथास्य किमंगनायदिचसाकामंपरिद्वेष्टिकिम् इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वा
मिनोभृंगीसांद्रास्थिशेषवनद्धपरुषंधत्तेस्थिशेषंवपुः अत्रदिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासंगतत्वाद्य
ग्रथितनामाविरोधभेदः असंगतिर्यथा सांतुप्पंडीगोह्नुउहिरोकवीकाविविसगंठा मिउिपचलिउसोमर १२१

=सउसन्नांगेष्टे आर्वाकापिविमंग्रधिः आश्चर्यंप्रस्तुतमत्रियतेयस्याजगतिकंठे॰१=

इजस्सगालग्गाद्दकंदि अत्रायंविषयंग्रथिर्यस्यकंठेन लगतिसज्जियतइत्येतयोःपरस्परमसंगतेरयमसंगतिर्नी
मविरोधभेदः प्रत्यनीकंयथा उत्कंठासंतापोरणरणकोजागरस्तनोस्तनुता फलमिदमहोमयाप्तंसुखाय
मृगलोचनांदृष्ट्वा अत्रमृगलोचनादर्शनस्यकिलनिर्वृतिःफलमनमयातुतांदृष्ट्वातस्तापादिकंमयाप्तमि
तिप्रत्यनीकफलत्वादयंप्रत्यनीकाख्योविरोधः अधिकोयथा एकोदाशरथिःकामंयातुधानाःसहस्र
शः तेतुयावंतएवाजौतावद्वा ददृशेसतैः अत्रैकस्यदाशरथेरनेकसंख्यैर्यातुधानैर्यत्समरकर्मतत्र
तैरस्यतावद्धादृश्यमानत्वेनैकसंख्याविरुद्धमाधिक्यंगम्यतइत्ययमधिकाख्योविरोधः विषमंयथा दि
शामलीकालकभंगतांगतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः चकारयस्याध्वरधूमसंचयोमलीमसः।श्रु

१२१ क्रतरं भवद्यशः अत्र मलीमस[illegible]मसाध्वरधूमसंचयेन यद्यशसः शुक्लीकरणं तद्यद्याहृत्यादेव जायते तस्मादुद्गे
वं भवतीति प्रसिद्धैवैषम्यासरस्परमसंगतेरयं विषमाख्यो विरोधः॥ ॥अभूतकरणालोकात्यादेवमिति संभवः स
विधौ वा निषेधे वा द्वयेवा न द्वये पि वा एषु विधिविषयो यथा त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे तस्याः सिं
धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात्प्रवाहम्॰ प्रेक्षिष्यन्ते गगनगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टीरेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्र
नीलम् अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तस्याः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्टेन्द्रनीलमणिर्मुक्तागुण इव गगन
गतिप्रेक्षणीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विषयः संभवः निषेधविषयो यथा परस्पभूयान्विवरे १२२
नियोगः प्रसवसंरक्षणमात्मरंध्रे भीष्मेप्यसंभाव्यमिदं गुरौ वा न संभवत्येव वनेचरेषु अत्रेदं भीष्मद्रोणयो

रसंभाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन्वने चरेन संभवतीति निषेधविषयः संभवः विधिनिषेधविषयो यथा उ
त्तरस्यामिद्रुतमपि सत्वमल्लियार्थपिपासोः कालक्षेपं कुकुभस्तुभो पर्वतेपर्वतेते शुक्लापांगैः सजलन
यनैः स्वागतीकृत्यकेकाः प्रत्युद्यातः कथमपि भवानंतुमाशु व्यवस्येत् अत्र द्रुतमपि पिपासोः कालक्षेपं
तवोत्सक्ष्यामीति विधिरूपः कथमपि न भवानंतुमाशु व्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसंभा
व्यमानत्वादयमुभयविषयः संभवः अनुभयविषयो यथा तस्याः पातुं सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्धलंबी त्वं
चेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगंभः संसर्पत्या सपदि भवतः स्रोतसि च्छाययासा स्यादस्थानोपगतय
मुनासंगमेनाभिरामा अत्र यदि त्वमेवं कुर्यास्तदेवं सा स्यादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभयविषयः

१२३ संभवः एतेनविधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोपिव्याख्यातः यथा यदिभवतिमुखानांवाक्यहनांसहस्रंनिरुपम
मवधानेजीवितंचातिदीर्घम कमलमुखितथापिक्ष्मापतेस्तस्यकर्तुंसकलगुणविचारःशक्यतेवानवेति
तदेतन्निगदेनैवव्याख्यातम्॥ ॥द्रोणस्यसंभवः खार्यांशतेपंचाशतोयथा तथान्येसंभवंप्राहुः सोनुमा
नान्नभिद्यते भिद्यतेतुयद्यनिश्चयःस्यात यथा रुद्धापांगप्रसरमलकैरंजनस्नेहशून्यंप्रत्यादेशादपिच
मधुनोविस्मृतभ्रूविलासं त्वय्यासन्नेनयनमुपरिस्पंदिशंकेमृगाक्ष्याः मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतु
लामेष्यतीति अत्रयथा खार्यांद्रोणःशतेपंचाशदितिनियमःनैवंविप्रलंभेअलकानामकलनमं १२३
जनस्मक्ष्णोः मधुनोवाप्रत्यादेशः सुहृद्दंतलाभारंभेवानयनस्पंदनानिसंभाव्यतेचप्रभृतकरणालो

कादिष्वेषोपि विविधरूप एव संभवइति अन्योन्यमुपकारोयस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत्र वाच्यं प्रतीयमानं च त
तीयमुभयात्मकम् अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रांतिरन्योन्यमेकता अन्योन्यालंकृतेरंतस्त्रयमेतदिहे
ष्यते तेषुत्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा कंठस्य तस्यास्तनबंधुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः अत्रान्योन्यशोभाजननेत्यादिना उपकार्यो
पकारकभावस्य द्वयोरप्यभिहितत्वादभिधीयमानमिदमन्योन्यम् प्रतीयमानं यथा उद्धच्छो पिअइ जलं
जह जह विरलंगुली चिरं पहिओ पावालिआवि तह तह धारं तणुअंपि तणुएइ अत्र पथिकप्रपाप
लिकयोर्मिथोनुरागे यदेकस्याविरलांगुलिना करेण पानीयपानमन्यस्याः सुतरां वारिधारातनूकरणं

=ऊर्ध्वाक्षः पिबति जलं यथा यथा विरलांगुलिश्चिरं पथिकः। प्रपापालिकापि तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥

= गोदाविसमावतारच्छलेनात्मोरस्यस्य निक्षिप्तः अनुकंपानिर्दैषं नेनापि सागाढमुपगूढः ।१=

१२५ तेनपरस्परमुपकार्योपकारकभावात्प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा गोलाविसमो श्रा
रच्छलेणात्रप्याउरम्मिसेमुक्के अणुअंपाणिाद्दोसंतेणविसाणाढमुअऊहा अत्रगोदावरीविषमावतार
व्याजेन तयात स्योरसि आत्माक्षिप्तः मेनापि अनुकंपानिर्दैषं सागाढमुपगूढेत्यभिधीयमानः परस्परमनुरा
गादुपकार्योपकारकभावः प्रतीयतेइत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम् अन्योन्यचूडिका यथा शशिना च निशा
निशया च शशी शशिना निशया च यथा गगनम् भवता च सभा सभया च भवान् भूपा भवता च तथा भुवनम्
अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्तमानयोर्यदिदं गगनं जगती च प्रति १२५
द्वयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्युपरि लभ्यते सेयमन्योन्यचूडिका अन्योन्यभ्रान्तिर्यथा जंबूनां कुसुमो

करेनवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः कीराः पक्कफलाशया मधुकरीश्चुंबंति मुंचंति च एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषां पुष्पभ्रांतिभिरापतंति सहसा चंचूषु भृंगांगनाः अत्र जंबूकुंजस्थितमधुकरीषु शुककर्तृकं तान्नं या पक्कजंबूफलभ्रांतिः या च मधुकरीणां शुकचंचुषु किंशुककुसुमभ्रांतिः सेयमन्योन्यभ्रांतिरन्योन्यादृष्टथगेव। अन्योन्यात्मकता यथा। प्रफुल्लितापिच्छनिभैरभीषुभिः शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपांडुभिः॥ परस्परेणाच्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः॥ अत्र श्यामपांडुतयोः परस्परव्यतिरेकरणेकवर्णीकरणादन्योन्यमेकतानामभ्रांतिभेदोन्योन्यादृष्टथगेव॥ ९॥ व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः परिवृत्तिरिह्रोक्ता सा काव्यालंकारलक्षणे॥ सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयात्मिका

तृतीयाचोभयवतीनिर्दिष्टा काव्यसूरिभिः त्रिधापि चासौ मुख्यमेदात्त्रिधा भूयः षोढा संपद्यते॥ तासु
व्यत्ययवती मुख्या यथा॥ कुमुदवनमपश्रि श्रीमदंभोजषंडं त्यजति मदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं हतविधिललितानां ही विचित्रो विपाकः अत्र यत्कुमुदवना
दीनामपश्रीकत्वादिकं यच्चांभोजषंडादीनां श्रीमत्वादिकं मुख्यमेव प्रातरुपलभ्यते सेयं व्यत्य
यवती मुख्या नाम परिवृत्तिः व्यत्ययवत्यमुख्या यथा जाती अ अहरराउ रत्तिं उसिओ पिअअमे
णा। सो च्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेसु संकंतो अत्र प्रियतमेन रात्रावुद्वासितस्याधररागस्य
येयं सपत्नीलोचनेषु संक्रांतिः प्रातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः विनिमयवती मु

=यतस्याऽधररागो रात्रावुद्धासितः प्रियतमेन। सएव दृश्यते प्रातः सपत्नीनयनेषु संक्रांतः॥२=

ख्यापथा॥ ब्रश्चोतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः क्रीडंतो गजपतयः पयांसि कृत्वा॥ किंजल्कव्यवहितता
म्रदानलेखैरुत्तेरुः सरसिजगंधिभिः कपोलैः॥ अत्र करिकपोलमदांभोरस्यां भोजरजः परिमल
स्य च सरित्सलिलद्विपकपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या
नाम परिवृत्तिः॥ विनिमयवत्समुख्याया यथा॥ तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिह शोच्यते ध
न्या॥ येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलं यशः॥ अत्र जीर्णकलेवरं दत्वा शशिकिरणा
शुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्यस्यैव वृत्त्या विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिवृत्तिः॥ उभयवती
मुख्या यथा॥ लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगंधा॥ वारुणी परगुणात्मगुणानां

१२६ नांव्यत्ययंविनिमयंचवितेने॥अत्रवारुण्यापयुद्धसंग्रामोपहृतस्यचक्षुषोनिक्षिप्तःतेनेयंव्यत्ययंव
126 तीयच्चमुखामोदवासितयास्वामोदेनमुखामोदोविशेषितस्तेनविनिमयवतीतदियमुभयथापि
मुख्यहृत्येवोक्तेतिमुख्येयमुभयवतीपरिवृत्तिः॥उभयवत्यमुख्यायथा॥किंचित्रंयदिदेवेनभूभृ
८ तःकरदीकृताः।देवोपितैर्यापितःकिंतैर्नपुनः४छतःकरं॥अत्रभूभृतामकरदानांयत्करप्रदानं
जिगीषोश्चयत्पृष्ठेहस्तनिक्षेपःसएवद्रव्यगुणादीनांस्थानादिपारवृत्त्याव्यत्ययःयच्चदेवेनस्ते
भ्यतःकरीकृताःदेवोपितैः१छतःकरंदापितइतितेषांयद्दानप्रतिपादनलक्षणोपिविनिमयः १२६
एतदुभयमपीहश्लिष्टपदाभिधेयत्वादमुख्यहृत्यैवोच्यमानमुपलभ्यतइत्युभयवतीयममु

रव्यापरिवृत्तिः॥ ॥दृष्टांतः प्रोक्तसिध्येयः सिद्ध्यर्थं तन्निदर्शनम् पूर्वोत्तरसमत्वेन तदृजुवक्रं च कथ्यते॥ तेषु
पूर्वमृजु यथा॥ उदयन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्॥ विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥ अत्र क्र-
मेणैव पूर्वं दृष्टांतः पश्चाद्दार्ष्टांतिकं प्रदर्शितमितीदमृजु पूर्वं च निदर्शनं सूर्यदृष्टांतेन विभूतीनां सुहृ-
दनुग्रहः फलमिति विज्ञापयति॥ तदेव वक्रं यथा॥ पाणाउडीअविजलिऊणाउ अवहो जलइ ज्जसावा
उम्मि। णहु ते परिहरिअव्वा विसमदसासंठिआ पुरिसा॥ अत्रापि पूर्वं दृष्टांतः पश्चाद्दार्ष्टांतिकं किं-
तु यथा पूर्वं ओदीयमानः सविता सुहृत्स्वपद्मेषु श्रियमर्पयतीति तुल्ये[illegible]तिवृत्तता॥ ऋजुक्रमो वाद्ये नैवा-
भिधीयते। नैवमत्र किं तर्हि ज्वलनेतिवृत्तेन तुल्यं तत्सत्पुरुषाणामिति वृत्तमशब्दं युक्तिचातु-
=चंगलकुचामपिज्वलितापिनवोलज्वजलियसवोटपिनवलुनेपारिहर्त्व्याविषमदशासंस्थिताःपुरुषाः॥४=

=स्येतिर्यक्रूपयिसंमुखीपश्चाज्जरीनकयाक्षाप्यधिकस्मैकैवोगौरांगीनवुचकुष्यथमार्गः।१=

१२७ 127 यत्प्रतीयते तदिदं पूर्वं च वक्रं च निदर्शनम्॥ तत्रर्जु यथा॥ हिं अ अतिरसी परि संमुह पच्छा गहि अक

उकव॥ पहि अणेकेजे गोरडी गां चउ ह ह उ वेछ्॥ अत्र ऋजुक्त्या शब्द एवाभिधीमानसाधर्म्यदार्ष्टान्ति

कमभिधीयोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तमृजु निदर्शनम् तदेव वक्रं यथा॥ उपरियनंघनपट

लं हरे दयिता किमेतदापतितम्॥ हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि॥ अत्रापि दार्ष्टान्तिक

मभिधीयोत्तरकालमेव दृष्टान्तः किंतु यथा पूर्वस्मिन् हृदयतिर्यगस्यादिभिः शब्द एव वक्रजुक्त्या साध

र्म्याभिधानम्॥ नैवमत्र तथा अपितु किमेतदापतितमिति उक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिंगसंख्या १२७

यथासंख्यानां तदेतदुत्तरं वक्रं च निदर्शनम्॥ समम्रृजु यथा॥ यातिं चंद्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वांतराजीपरा

=न च खलु केवलं कोदंडदंडे पुत्रिमानुषेष्वेव मेवं गुणवर्जितेन जायते वंशोसन्ने पिट्टंकारः।२=

भवम्॥ सद्योराजविरुद्धानां दर्शयंतीदुरंत्नताम्॥ अत्रराजविरुद्धानामितिश्लिष्टपदेनदर्शयंतीतिवर्त्त
मानकाललक्षणात्सद्यइतितद्धितेनचसमकालमेवदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोः शब्दतः क्रूजक्रैर्वोक्त
त्वादिदमृजुसमचनिदर्शनम्॥ तदेववक्रं यथा॥ णहुणवरकोअंडदंडएपुत्तिमाणुसेविएमेअ॥
गुणवज्जिएणजाअइवंसुप्पणोविटंकारे॥ अत्रनकेवलंकोदंडदंडके मानुषेष्वेवमेवदृश्यतेऽपितुयो
गवद्रूकतयायुगपदभिधानेनगुणवर्जितवंशोत्पन्नेपिटंकारोनजायतइतिश्लिष्टपदत्वेपिव्यतिरेक
मुखेनगुणस्याचाभिधानाद्दृनुपीवमानुषेपिगुणवत्त्वेवमहानशब्दोभवतीतिवक्रोक्त्यासाधर्म्या
वगतिः॥ तदिदम्शब्दत्वादिभिः प्रवर्द्धिद्यमानंसमंवक्रंचनिदर्शनं॥ ॥शब्दोपात्तप्रतीतेवा

१२८ साहश्येवस्तुनोर्द्वयोः। भेदाभिधानं भेदस्तु व्यतिरेकश्च कथ्यते॥ स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेकोभयभि
दाचसः॥ साहश्याहे साहश्याच्च भिन्नः षोढाभिजायते॥ तत्र शाब्दोपात्तसाहश्ये स्वजातिव्यक्तिव्यति
128 रेकोयथा॥ अरत्नालोकसंहार्यमवार्यंसूर्यरश्मिभिः॥ दृष्टिरोधकरंयूनां यौवनप्रभवं तमः॥ अत्र यौव
नप्रभवस्य तमसः तमोजात्यासहदृष्टिरोधकरमिति साहश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यमवार्यंसूर्य
रश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः सोयंस्वजातिव्यतिरेकः। प्रतीयमानसाहश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेकोय
था॥ असुलभोहिं सुचरि असच्चअहिं अणुदिणवड्ढिअमाणु॥ अप्पणाविणाहु महपिअहअप्पाणे १२८
णसमाणु॥ अप्रतीयमानोपमानसाहश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तेरन्यैरन्यैश्चसुचरितशतैः स्व

त्रै१

=अन्यैरन्यैश्चसुचरितशतैरनुदिनवर्धितमानः। आत्मनापि न खलु मम प्रियस्यात्मानेन समानः। २=

व्यक्तितएवभेदोभिहितःसोयंसव्यक्तिव्यतिरेकः॥शब्दोपात्तसादृश्यएकव्यतिरेकोयथा॥प्रेयानेव
वृषस्त्ववापिसततंभूतिस्त्ववापिह्लिरादुर्गायाभवताविभूधरभुवःसम्यग्गृहीतःकरः॥निर्व्याजंपरमे
श्वरस्त्वमियतानोयासिवक्रंजनेर्हेलोह्लासितवाहिनीशमथनेयंनोविषादीभवान्॥अत्रप्रियपदप
त्वातिरेकोयम्॥सएवप्रतीयमानसादृश्योयथा॥सकलंकेनजडेनचसाम्यंदोषाकरेणतेकोहक
॥अभुजंगःसमनयनःकथमुपमेयोहरेणासि॥अत्रप्रतीयमानसादृश्यस्यपूर्वार्द्धेचंद्रोपमानस
सकलंकतादिरुत्तरार्द्धेनवर्णनीयोपमेयस्याभुजंगत्वादिरेकस्यैवभेदकःसधर्मोभिहितःसो
यमप्येकव्यतिरेकएव॥शब्दोपात्तसादृश्यउभयव्यतिरेकोयथा॥अभिन्नवेलौगंभीरावंबुराशि

११९ भवानपि। असावंजनसंकाशस्त्वं च चामीकरद्युतिः॥ अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यस्यो
121 भयोरपि पृथक्पृथग्भेदकः स धर्मोभिहितः सोयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः॥ स
एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा॥ त्वन्मुखं पुंडरीकं च द्वयोरप्यनयोर्भिदा कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपा
श्रयं तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातं। सोयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः॥ अभिधीयमानसादृ
श्ययोः सदृशाव्यतिरेको यथा॥ त्वन्मुखं पुंडरीकं च फुल्ले सुरभिगंधिनी। भ्रमद्भ्रमरमंभोजं लोलदृष्टिमु
खं तु ते अत्र मुखांभोजयोः फुल्ले सुरभिगंधिनी इति पदाभ्यामभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशमेव भ्र ११९
मद्भ्रमरत्वं लोलदृष्टित्वं च भेदकमुपन्यस्तमिति सोयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशाव्यतिरेकः॥ स

एवम्प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा॥ चंद्रोयमंबरोत्तंसो हंसोयंतोयभूषणं॥ नभोनक्षत्रमालीदमिदमुत्कु
मुदंपयः। अत्र पूर्वार्द्धे चंद्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्ययोरंबरोत्तंसत्वतोयभूषणत्वे उत्तरार्द्धे नतु नभःपय
सोर्नक्षत्रमालित्वोत्कुमुदत्वे सदृशे एव भेदकोसोयंप्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशाव्यतिरेकः अभिहि
तसादृश्ययोरसदृशाव्यतिरेको यथा॥ शशाम वृष्टिर्मेघानामुत्संगे तस्य भूभृतः विरराम न रामस्य धारा
संततिरश्रुणः अत्र भूभृदित्यनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययोः राममाल्यवतोः पर्यायमुत्संगे समस्ताश्रुधा
रापातो यश्च मेघवृष्टेः आगमस्तदिदमुभयोरसदृशावभेदकम्। सोयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशा
व्यतिरेकः। स एव प्रतीयमानसादृश्ययोर्यथा॥ अभ्रविलासमस्पृष्टमदरागं मृगेक्षणम्॥ इदंतु

१३० नयनद्वंद्वंतवतद्गुणभूषितम् अत्रकांतामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्भ्रूविलासमदरागौतद्
भावौचविसदृशौभेदकाविति सोयंप्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः सदृशासदृशव्यति
रेकाभ्यामेवतदुभयव्यतिरेकोपिव्याख्यातः यथा॥ निर्मलेंदुनभोरेजेविकचाब्जंबभौसरः परंपर्यश्रु
वदनौमम्लतुर्भ्रातराभौ अत्रनभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्निर्मलेंदुत्वंविकचाब्जत्वंच
शाब्दैवसदृशौभेदकेताभ्यांचमुखचंद्रमुखकमलाभ्यांमनोहराह्लादकत्वाभ्यांचप्रतीयमानसादृश्ययो
खरामलक्ष्मणयोर्वैयमुखपर्यश्रुतानतेनोचम्लानिः निर्मलेंदुताविराजमानयोर्विकचाब्जत्वशोभमान
त्वयोश्चसाविसदृशीति सोयंसदृशासदृशभेदकत्वकृतभेदएवतदुभयव्यतिरेकः॥ एतेनैकव्यतिरे १३०

कारिसंभेदोपिव्याख्यातो यथा॥ मिथ्यारिवभुजेनतेस्यविभ्रवः कल्पद्रुमः स्म हृतेन स्वेनं भुवनत्रयाभयमहा
सत्त्रीकृपाणोंचति। तुल्यस्तत्रभवान्प्रयागविटपी यस्येनदेकार्णवे कायांतर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शास्त्राहु
रोते हरिः। अत्र वर्णनीयबाहुकल्पद्रुमयोरभिमतफल।दायित्वादिभिः प्रतीतसादृश्ययोर्भुवनत्रयाभयप्र
दायी वर्णनीयबाहोः कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः। तथा वर्णनीयबाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रती
यमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्त्रीकृपाणः शास्त्राःसुप्तोनेऽन्यस्य तु महाप्रलये स्वकायांत
र्निवेशिताखिलविश्वो वैकुंठः॥ ताविमौ तयोः सदृशावेव भेदकौ हरिकृपाणयोर्वीरश्यामतादिभिः प्रतीयमान
सादृश्ययोरिमावेव धर्मौ भेदकौ सोयमेवंप्रकारो व्यतिरेकसंकर उन्नेयः। स्वजातिव्यतिरेके प्रतीयमानसादृ

१३२ दंपत्योरिमावेवधर्मौभेदकौसोयमेवंप्रकारोव्यतिरेकसंकरउन्नेयः॥स्वव्यक्तिव्यतिरेकेचाभिधीयमानसा
131 हृश्यपद्युदाहरणंह्यपतेसंभवतीतिवातन्नातदस्युदाहार्यम्॥११॥कार्यारंभेसहायाप्तिर्दैवाद्दैवकृतेहया॥
स्याकस्मिकीबुद्धिपूर्वाभयीवातत्समाहितं॥तत्राकस्मिकीदैवकृतायथा॥मानमस्यानिराकर्तुंपादयोर्मे
पतिष्यतः॥उपकारायदिष्ट्येदमुदीर्णंघनगर्जितम्॥अत्रमाननिराकरणोपक्रमेकालोत्पन्नस्याकस्मिकघ
नगर्जितस्यमानविध्वंसेसहकारित्वादाकस्मिकीयंदैवकृतासहायसंपत्तिः॥आकस्मिकोवादैवकृताय
था॥अनुच्यासततमित्यनाकुलेनयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम्॥स्वयमर्थइवाभिवांछितस्तमभीयायपराशरात्म
जः॥अत्रभीमानुशासनकोलोपक्रमएवव्यासागमनस्यतदुपकारित्वादाकस्मिकीयमदैवकृतासहाया १३२

भिः ॥ बुद्धिपर्वाद्वैवक्तृतायथा ॥ कल्पांतेशमितत्रिविक्रममहाकंकालदंडस्फुरद्विषस्फुतन्नसिंहवक्षनख
रप्रोतादिकोलामिषः ॥ विश्वैकार्णवताविशेषमुदितौ तौ मत्स्यकूर्मावुभौ कर्षन्धीवरतांगतोऽस्तु जगतो
हंमहाभैरवः ॥ अत्र प्रलसमयेमहेश्वौणसमापयितुमुपक्रांतानां त्रिविक्रमादीनां पोपंतन्तुवा चौडशा
दिनां मत्स्यकूर्मयोराकर्षणाः प्रकारैः स्वभगवता भैरवेणा बुद्धिपूर्वकमुपकल्प्यमानो देवानेत्थाभूतैरेवतैः सं
पद्यत इति बुद्धिपूर्वैर्यदेवकृतासहायाभिः । बुद्धिपूर्वैर्वादेवकृतायथा ॥ मूलेपंचततत्वस्तुष्ट्यमितिस्त्र
कसंनिवेशोः शिरः पुष्पैरन्यतमावलोकनमितेरुद्धाणितेरर्चिते हस्तस्पर्शविशेषेन मूर्द्धिदत्वामेमह्वाने
मारोपयन्नशोभोरद्भुतसाहसैकरासिकः कैर्नश्कतोरावणाः ॥ अत्र योपंदशावदनेन स्वयं छिन्नैः शिरो

१३२ भिर्भगवतःश्रीमोरर्म्यचेनामप्रकारःउपक्रांतः तत्रमूलेपंचततश्चतुष्टयमितिशिरोविरचनामपंचोबुद्धिपूर्व
132 कोऽदैवकृतःक्रियमाणोस्यकर्मणःसमासैासहकारिकारणतामासादयतीति अथमैदैवकृतोबुद्धिपूर्व
कःसमाहितभेदः॥ आकस्मिकीबुद्धिपूर्वादैवकृतोयथा॥ साकौमुदीनयनयोर्भवतःसुजन्मातस्याभवा
नपिमनोरथबंधबंधः॥ तत्संगमेप्रतिसतेनहिसंज्ञायोस्तियस्मिन्निधिश्चमरनश्चकृतोभियोगो॥ अ
त्रमाधवस्ययोयंमालतीप्रतिसमागमाभिलाषः तत्रेयंमालुत्याआकस्मिकीबुद्धिपूर्वाचतथाहिति:
सोभय्यपिदैवकृताचसहायाभिःसमाहितभेदः॥ आकस्मिकीबुद्धिपूर्वाचादैवकृतायथा॥ दृष्टि
र्वैरनेमिमालिकास्तनफगंलावण्यपूर्णौघटौश्रुम्नाणोप्रकरःस्मितंहमनसांवक्रमभादर्पणः॥ १३२

॥रोमांचोद्गम एव सर्षपकणाः पाणी पुनः पल्लवौ स्वांगैरेव गृहं प्रियस्य विज्ञातस्तन्व्याकृतं मंगलम्॥ अत्राग
च्छतः प्रियस्य यं वंदनमालिकादिमंगलक्रियामानः परितोषहेतुस्तस्यास्तन्व्या इंगिताकारैरेव यन्निर्वर्तीने
सोयमाकस्मिकः स्वबुद्धिपूर्वकश्च तत्सहकारिकारणतारूढैव हेतुश्च समाहितभेदः॥ ॥भ्रांतिर्विपर्य
यज्ञानं द्विधा सापि प्रपञ्च्यते॥ अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी॥ ॥अतत्त्वे तत्त्वरूपा त्रिविधा सापि
पच्यते॥ अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता॥ क्वातत्त्वे तत्त्वरूपिणी॥ अतत्त्वे तत्त्वरूपा त्रिविधा सा
पि पच्यते। अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता॥ तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाबाधिता यथा॥ मोह विरमे स
रोसं थोरत्थणाणं उल्लेसु बहूणं जेण करिकुंभसंभावणाइ दिट्ठी परिट्ठविआ॥ अत्र सुरवधूस्तनेम

१३२ उल्लेकरिकुंभत्वेन गृहीतैतत्स्वरूपेयन्निःविध्येवतत्सारोपणं न चानंतरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधि
133 ता च्युतत्वेन तत्स्वरूपाभ्योतिः॥ अतत्वेन तत्स्वरूपाबाधिता यथा॥ हसिअं सहत्थतालं सुक्कवडं उअवगएहिं प
हिएहिं॥ पत्तप्फलसारिच्छे उड्डीणे पूसवंदम्मि॥ अत्र पत्रफलितो यं न्यग्रोधः इत्यतत्स्वरूपेन तत्स्वबुद्धावुत
न्नो यां पउअरकालमपच्चतानिः फलता मस्य यस्तेनेयमतत्त्वे तत्स्वरूपाख्याबाधिताभ्योतिः। अत्र तत्त्वे
तत्स्वरूपाकारणबाधिता यथा॥ कनककलशात्स्वच्छे राधापयोधरमंडले नवजलधरश्यामात्मद्युतिं प्र
तिबिंबितां मृ॥ असितसितचयंप्रांतभ्रांतासामुहुर्मुहुः क्षिपन् जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो ह १३२
रिः॥ अत्रश्यामायामात्मद्युतावसितसितचयंप्रांतबुद्धिरतत्वे तत्स्वरूपा प्रियाहसितेन च कारणेन य

त्वबाधितासेषा अतत्वेन तत्वरूपाकारणबाधितायांतिः ॥ अतत्वरूपात् तत्वे यामापित्रे विध्यसिद्धये ॥ हा
नोपादानयोर्हेतुरुपेक्षायाश्च जायते ॥ तत्र तत्वैः तत्वरूपाहानहेतुर्यथा ॥ सो मुद्धमओ मअतण्हिआ
हिं तह दूमिओ तुह आसाहिं ॥ जह सब्भावमईएण विणाईएण परम्मुहो जाओ ॥ अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदी
षु मृगतृष्णाप्रतारितः सन् मुग्धमृगः पयः पातुं प्रतिपद्यते अस्कृतस्तजनितेनेवं तत्वेप्यतत्वरूपाहानहेतु
र्भीतिः । तत्वे अतत्वरूपोपादानहेतुर्यथा ॥ समर्थये यत्प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्तितन्यथा
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः अत्रांगीकृतलतारूपोर्वशीपरिष्वंग
सुखनिमीलिताक्षस्य पुरूरवसः आपाताविर्भूतसत्यरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैवंविधानेक

१३४ विधविमलंमसंभावनयानयनयोरुन्मीलनबुद्धिः सेयंतत्वेप्यतत्त्वरूपोपादानहेतुर्भ्रांतिः ॥ तत्वेप्यतत्व
रूपोपेक्षाहेतुर्यथा ॥ चित्रिकिंसयाकृत्रिमपत्रिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानां मार्जारमप्यापतितंनिश्च
134 लांगयस्यांजनः कृत्रिममेवमेने ॥ अत्र मृतत्वरूपेपिमार्जारे कृत्रिमोयमितिबुद्धौजातायां तस्यां प्रयोजन
त्वेनयदुपेक्षणं सेयंतत्वेप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुर्भ्रांतिः ॥ ॥भ्रांतिमान्भ्रांतिमालाच भ्रांतेरतिशयश्च
यः ॥ भ्रांत्यन्यव्यवसायश्च भ्रांतिरेवेतिमेमतम् ॥ तत्र भ्रांतिमान्यथा ॥ कपाले मार्जारी पय इति करा
न्लेढि शशिनस्तरुच्छिद्रप्रोतान्बिसमितिकरी संकलयति रतांते तल्पस्थान्हरति दयिताप्यंशुक १३४
मितिप्रभामत्तश्चंद्रो जगदिदमहो विभ्रमयति ॥ अत्रेंदुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रांतिर्भ्रांतायं भ्रांतिमा

न्यामभ्रांतेरेवभेदः॥ भ्रांतिमान्यथा॥ नीलेंदीवरशंकया नयनयोर्बंधूकबुद्ध्याधरे पाणौ पद्मधिया मधूक
कुसुमभ्रांत्या तथा गंडयोः। लीयंते कबरीषु बांधवजनव्यामोहजातस्पृहा दुर्वारा मधुपाः। कियंति तरुणि स्था
नानि रक्षिष्यसि॥ अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येषां नीलोत्पलादिबुद्धिः सेयं मालाक्रमेणो
पजायमाना भ्रांतिमाला भ्रांतेरेव भेदः॥ भ्रांत्यतिशयो द्वेधा॥ वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्चा तयोः पूर्वमुपमा
भ्रांतिमाचक्षते द्वितीयं तु भ्रांत्यतिशयमेव। तत्राद्योपमाभ्रांतिर्यथा॥ हृतोष्ठरागैर्नयनोदबिंदुभिर्निमग्ननाभे
र्निपतद्भिरंकितं॥ च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकं॥ अत्र शाद्वलेपि समुन्न
स्तनांशुकभ्रमस्यापहारवसः योयं सादृश्यातिशयाधितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रांतिः॥ भ्रांत्यतिशयो यथा

१३५ दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटिसरितिज्योत्स्नालवोद्भासिनी शाशांकी कलिकाजलभ्रमिवशान्नीत्वाग्रहं ष्टनखामुद्
135 म्रां यां चेचच्छफरीभ्रमेणमुकुलीकुर्वन्क्षणालीमुडुमुत्यल्लक्ष्यमहिर्जिघृक्षतितमामाकुंचनभ्रांतवैः॥
अत्रगंगांभः प्रतिफलितारजनिकरकलामालोकपतो वासुकेर्ययं शफरीभ्रमेणमुकुलीकुर्वन्क्षणा
ली शफरीयमित्यध्यासिना विपर्ययबुद्धिः सोयं भ्रांत्यतिशयो नाम भ्रांतेरेव भेदः॥ भ्रांत्यनध्यवसायोपि
द्विधा॥ सालंबनो निरालंबनश्च तयोः सालंबनो यथा विरहिणीहिअअकअंतहिं णिस्सासअइतकवणि
ग्गइज्जइ अलिणिवहेहिं चिंतेनचूअवणि अहतासुविमअंदेहिं सो संदाणिअइ जहणकलंबवण १३५
अंबणजंबूजाणिअइ॥ न कदंबो नो म्लानजंबूरिति ज्ञायत इति त्रयाणामेवावलंबनभूतत्वात्साल

वनो नामायं भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तिभेदः॥ निरालंबनो यथा॥ उभौ रंभास्तंभावुपरि विपरीतौ कमलयो
स्तदूर्ध्वं रत्नाश्मस्थलमथ दुरूहं किमपि यत ततः कुंभौ पश्चात्किसलयकंदलमपि तदन्विंदाविंदी
वरमथ कराः किंपुनरिदम॥ अत्रौर्वादिषु पूर्वस्वपदेषु उत्पन्ने रंभास्तंभभ्रांते योयमेतत्समुदाये किमि
दमित्यालंबनं विनाकृतोनध्यवसायः स एष निरालंबनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः॥ ॥ ऊहो
वितर्कः संदेहनिर्णयांतरधिष्ठितः॥ द्विधासौ निर्णयांतश्चानिर्णयांतश्च कीर्त्यते॥ तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपा
तीयश्चोभयात्मकः। सनिर्णयांतस्तत्र मिथ्या मिथ्योभयात्मकः॥ तेषु निर्णयांतस्तत्त्वानुपाती यथा॥ मैना
कः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद्भीतो महेंद्रादपि॥ तार्क्ष्यः

१३६ सोपिसमंनिजेनविभुनाजानातिमांरावणंत्वाः ज्ञातंसजटारेषजरसाक्लिष्टोवधंवांछति॥ अत्रनिरूपि
तलक्षणोवितर्केजटायुरेषइतितत्त्वानुपातीनिर्णयांतोवितर्कः सएवातत्त्वानुपातीयथा॥ अस्याःसर्गवि
126 धौप्रजापतिरभूच्चंद्रोनुकांतिप्रदः शृंगारैकनिधिःस्वयंनुमदनोमासोनुपुष्पाकरः॥ वेदाभ्यासजडःकथंनुवि
षयव्यावृत्तकौतूहलोनिर्मातुंप्रभवेन्मनोरममिदंरूपंपुराणोमुनिः॥ अत्रकिमिदंरूपंनिर्मातुंयथोक्तःपु
राणोमुनिःप्रभवेदतश्चंद्रादिष्वन्यतमेनप्रजापतिनाभवितव्यमित्यतत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपातस्यनि
र्णयांतोवितर्कः॥ सएवोभयात्मकोयथा॥ चित्रेनिवेश्यपरिकल्पितसत्वयोगाद्रूपोच्चयेनरचितामन
साकृतानु स्त्रीरत्नसृष्टिरपराप्रतिभातिसामेधातुर्विभुत्वमनुचिंत्यवपुश्चतस्याः॥ सोयंतत्त्वानुपाति १३६

स्वार्तत्वानुपातित्वाच्चोभयात्मानिर्णयांतो वितर्कः। अनिर्णयांतो मिथ्यारूपो यथा॥ अद्रेः शृंगं हरति
पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिर्दृष्टोछ्रायपश्यकितचकितं मुग्धसिद्धांगनाभिः। स्थानादस्मात्सरसनिचु
लादुत्पतोदङ्मुखः खं दिङ्नागानां पथि परिहरन्स्थूलहस्तावलेपान्। अत्र किमिदमद्रेः शृंगं पव
नो हरतीति मेघं प्रतिकल्पनाया मिथ्यात्वाहस्तेनश्चानिर्णयादनिर्णयांतो मिथ्यारूपो वितर्कः। स
एवामिथ्यारूपो यथा॥ अयमसौ भगवानुतपांडवः स्थितमवाङ्मुनिना शशिमौलिना॥ समधिरूढ
मनेन नु जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः॥ अत्र भगवत्पार्थयोः मिथ्यारूपत्वेन वेगवत्वादे
कस्यानिर्णयांतो मिथ्यारूपो वितर्कः। अनिर्णयांतउभयात्मा यथा॥ मायास्विदेषा मतिविभ्रमो

१३० वाध्वस्त्वंतुमेवीर्यंश्रुताहमन्यः॥गौरीवमुक्ताहियथापुरोमेपराक्रमंतेनचारःकिराते।अत्रमायादीनांविक
ल्पानांमिथ्यारूपत्वातममज्ञाणः किरातेतस्याप्रियंतइत्यस्यामिथ्यारूपत्वादनिर्णयांतुत्वाच्चायमनिर्ण
137 यांतोऽभयरूपोवितर्कः॥ ॥वस्तुनातिरस्कारोवस्तुनामीलितंस्मृतम्।पिहिताऽपिहितेचैवतद्गुणःतद्गु
णोचततः॥अत्रमीलितमभिधीयमानगुणेनप्रतीयमानगुणेनचवस्तुनासंभवति॥तयोराद्योयथा॥एतो
विलासच्चविश्लेषोगोस्तेपसस्त्रपल्लवारुणच्छायो॥मज्जणतंवेसुमच्छोतहअमतंवेसुलोअणेसुअ
मरिसो॥अत्रमज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मदरागःमदाताम्रयोःकोपानुरागःसाक्षादभिधीयमानेनैववस्तु १३०
णानतिरस्क्रियमाणोनिदर्शितइत्यभिधीयमानेनवस्तुनैतन्मीलितम्॥प्रतीयमानेनयथा।पिच्चद

सरोणसुहरसमउलिआइं जइ से ण होंति णअणाइं ॥ ताकेण कस्सरइ अलक्खिज्जइ कुवलअं
तिस्सा। अत्र प्रियदर्शनेसुखेनमुकुलितयोरवलोचनयोस्तस्याः कर्णकुवलयंलक्ष्यते नत्वमुकु
लितयोरितिवस्तुनावस्त्वंतरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणतयोपपादितइतिप्रतीयमानगुणेनवस्तुना
मीलितमिदम् ॥ पिहितंयथा ॥ पाअडिअणेहसब्भावविब्भमंतीअजहतुमंदिट्ठो। संवरणावावडाए
अन्नोविजणोतहच्चेअ अत्रप्रकटितस्नेहविभ्रमंतथात्वामवलोक्यानेनतदन्योजनोज्ञानालिंगितिसर्व
त्रस्निग्धदृष्टिपातेनपिहितमप्येतन्मीलितमेदएव। अपिहितंयथा ॥ दिट्ठाइजंणदिट्ठोआलविअ
एविजन्नआलविओ। उवआरोजणकओतंविअकलिअंछइल्लेहिं। अत्रदृष्टयायन्नदृष्टः सं

१३८ भाषितयापत्न्यासंभाषितःत्वचाभ्यागतोपचारोविहितस्तेनतदनुरागःपरंनपिहितःप्रस्फुतच्छादनेनच्छे
कानांप्रकटितरस्यपिहितारव्योयंमीलितभेदः॥तद्गुणोयथा॥गोरंगउतरुणीअरुणाजोह्णाइअहि
सारइसिचंत्तोवच्छपडिछेओवल्लहवहरर॥तच्छाअहिहिपुणचह्निअउसामलंगेतिहंमअणुमं
तिअहिम॥अत्रगोरांगस्तरुणीजनःसितत्वेपथ्योज्योत्स्नायांश्यामलस्तुनीलत्वेपथ्यःतस्याःछाया
स्तुगच्छतीतितद्गुणाश्रयमीलनात्तद्गुणस्यमीलितमिदम्॥अतद्गुणोयथा॥कर्कंधूफलमुच्चिनो
तिशबरीमुक्ताफलाकांक्षिणीकूडालूककदंबकस्यपुरतःकाकोपिहंसायते॥कीर्त्यातिधवलीकृ १३८
तेत्रिभुवनेक्ष्मापाललक्ष्मीपुषःकैस्तंवीक्ष्यबलोयमित्यपहितश्रीउंशीनैर्जल्पति॥अत्रकर्कंधूफ

लानामपगतनिजगुणत्वादतद्गुणादतद्गुणस्वयंमीलितमिदम्॥ ॥सदृशादृष्टचिंतादेरनुभूतार्थवि
दनम्॥स्मरणंप्रत्यभिज्ञानसमावपिनतद्भिदि॥तत्रसदृशार्थेयथा॥अदृश्यंतपुरस्तेनखेलाःखं
जनपंक्तयः॥अस्मर्यंतविनिःश्वस्यप्रियानयनविभ्रमाः॥अत्रखंजनपंक्तिदर्शनात्तत्सदृशप्रियान
यनविभ्रमस्मरणात्तत्सदृशदृशंनजंस्मरणमिदम्॥अदृष्टाद्यथा॥मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना
ममवियुक्तमिदंतमसामनः॥मनसिजेनसखेप्रहरिष्यताधनुषिचूतशरश्चनिवेशितः॥अत्रमुनिसु
ताप्रणयप्रतिरोधिनातमसामेमनोवियुक्तमित्यदृष्टकृतंस्मरणमिदम्॥चिंतयायथा॥पुरायत्रस्रो
तःपुलिनमधुनातत्रसरितांविपर्यासंयातोघनविरलभावःक्षितिरुहाम्॥बहोर्दृष्टंकालादपरमि

१३९ कुञ्जातं वनमिदं निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं हृदयति॥ अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु
स्मरणस्य चिंताजन्यत्वादिदं चिंतोद्भूतं स्मरणम्॥ आदिग्रहणात्सप्रयत्नाद्यथा॥ दर्शनपथमायाता
साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन। स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कांता॥ अत्र परकृतात्प्रयत्न
विशेषाच्चिंतायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव॥ स्वप्नाद्यथा॥ जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेकं पु
रस्तादभूत्स्मत्पूषपरिवेषमंडलमिव ज्योत्स्नाप्रसन्नं महः॥ तस्यांतर्नववृत्तिस्फुटीकृतशरच्चंद्रप्रभे रंग
के दृष्टो कोप्यबलाबलात्कृतवती सामन्मथं मन्मथम्॥ अत्र स्वप्नस्य चिंतादिजन्यत्वात्स्वप्नस्मृतिराप १३९
स्मरणमेव॥ प्रत्यभिज्ञानं यथा॥ गृहीतोयः पूर्वं परिणयविधौ कंकणधरः सुधामूर्तेः पादैरमृतशि

त्रिभिर्यः परिचितः ॥ स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकंदल
निभः ॥ अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव ॥ ॥ अभिप्रायानुकू
ल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते ॥ सोऽद्रेको यत्र निरूढे दृश्यै कृतस्याभितश्श्रमः ॥ तेनैकतः सोऽद्रेको यथा ॥ गेहलपलोएहि इ
मं विस्मासिअ वअणापि अस्सत्त अप्पैर घरणी सुअस्स पर मुग्धिस्सद तं जु अलेकि अंबोरं ॥ अत्र सुत
स्य दंतोद्गमाद् अहमुपभोगयोग्यास्मीति गृहिण्या एवमभिप्रायः प्रकर्षविकाशिनयनतयोद्घाटितेन पुनः
प्रस्फुरित्येकतः सोऽद्रेकोऽयं भावः ॥ अभितः सोऽद्रेको यथा ॥ सालोएच्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स
घेत्तूण लोच्छंतस्स वि पाए धुअइ हसंती हसंतस्स ॥ अत्र सालोक एव सूर्ये गृहपतेर्गृहागमनं गृहि

१५० ण्याश्च यस्मादधावनं तदावाभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तव्यमिति भावः स च द्वयोरपि हासेनाभितः उद्दिश्य
तदस्यभिहितः सोऽद्रेशोयं भावः ॥ एकतो निरुद्धे दोषपथा सालिवणगोविआए उठी वंत्री अप्पमविदा
इ ॥ सव्वंगसुंदरीसविपहिआ अच्छीइ पेछंति ॥ अत्रातिसौंदर्येण देव्यास्त्वां शालिवनगोपिकामालोक
यतां पथिकानां तदक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्रायः शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोर्विशेषभूतः पश्यामेव
भूमिस्पर्शी भूम्यस्पर्शी वा न लक्ष्यत इति तदक्षिणी एव पश्यामः यदीयं निमिषति तदा मानुषी यद्यन्निमि
षति तदा देवी यान्निति सर्वांगसुंदर्या अपि पथिकानामेव जायमानो नेह केनचित्कर्मणा इद्यतदस्य कतो १५०
निरुद्धे दक्षायं भावः ॥ अभितो निरुद्धे दोषपथा ॥ गोलाअडट्ठिअं पेच्छिऊण गहवेरसुअं हलिअसोह्ला

आरन्नाउन्नरिउं दुक्कुत्तुन्नाराइ पञ्जवीए॥ अत्रागच्छंतीं हालिकस्नुषां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे यद्वस्था

नं यश्चतमवलोक्य तस्यादुरुत्तरमार्गेणावतरणारंभस्तत्रायं तयोरभिप्रायः हस्तावलंबदानेनावयोरंगसंगसं

पाद्यतामितिमत्वाभितो हृद्योरपिजायमानो नेहकेनचित्कर्मणोद्भिद्यतइत्यभितो निरुद्भेदश्चायं भावः॥ ॥

हृद्यं सूक्ष्मं चभिद्येत न हि भावात्कथंचन॥ हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते॥ हिअअएरो सुन्निसंपाअप्प

हरंसिरेणपत्थंतो णाह उंदञ्जोमाणं सिणीए अथोरं सुअं रुअं॥ अत्र हृदयेउ ह्णपाद प्रहारं यद्यं त्रिरसा

प्रार्थितवान्यच्च तयासौ न ताडितस्तत्र हृदयेवल्लभावसतीतिभावः सच प्रार्थनारोदनाभ्यामुद्भिद्यमानः सो

द्भेदो भावो हृद्य इत्युच्यते॥ ॥निरुद्भेदस्तयो भावः समसूक्ष्मस्तैर्निगद्यते॥ इंगिताकारलक्ष्यात्मसूक्ष्मात्सा

१४१ भूमिकांतरं॥ यथा॥ कदा मे संगमो भावी त्याकीर्णे वक्तुमक्षमम्॥ अवेत्य कांतमबला लीलापद्मं न्यमीमिलत्॥
अत्र वक्तुमक्षमतायामिंगिताकारयोरप्रतीयमानत्वाज्ज्ञावावगते भूमिकांतरमिदं भवति॥ पद्मसंमीलनाच्चा
त्रस्तचितो निशि संगमः॥ आश्वासपि तु मिष्टं स्या प्रियमंगजपाडितं॥ अत्रानुकार्यानुकरणे अपि भूमिकांत
रितेएव भवत इति सोयं निरूढो भाव एव सूक्ष्म इत्युच्यते॥ ॥प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसं चाभिधीयते॥ स्वानु
भूतिभवं चैवमुपचारेण कथ्यते॥ तत्राक्षजं द्वेधा॥ युगपदेकशश्च॥ तयोर्युगपद्यथा॥ क्रांतकांतवदनप्रतिबिं
बमेभंध्यस्वादुताश्रव्यत्वशैत्यानां हृक्ये घ्राणरसनश्रवणत्वगिंद्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते॥ एकशो यथा॥ मं १४१
दमंदविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या॥ वीक्ष्यते स्मशनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुख

मध्येमुखयैव॥ तदेतच्चाक्षुषं॥ एवं श्रावणादीन्यप्युदाहरणीयानि॥ मानसमपि द्विधा॥ सुखादिविषयम
नुभूतार्थविषयं च॥ तयोः सुखादिविषयं यथा॥ अस्तोकविस्मयमविस्मृतपूर्वहृत्तमुद्भूतनूतनभयज्वरजर्ज
रं नः॥ एकक्षणत्रुटितसंघटितप्रमोदमानंदशोकशबलत्वमुपैति चेतः॥ एतन्निगदेनैव व्याख्यातम्॥ अ
नुभूतार्थविषयं यथा॥ पिहितेवासागरेतममसिस्रची मुखाग्रसंभेद्ये॥ मयि च निमीलितनयने तथापि कांतामु
खं व्यक्तम्॥ इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम्॥ स्वानुभूतिमवद्विधा॥ मिथ्यात्मकममिथ्यात्मकं च॥
तयोर्मिथ्यात्मकं यथा॥ अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन्सहसा रुग्णारयः ससंभ्रमेण॥ निपतंतमिवोष्णरश्मिमुर्व्या
वलीयीभूततरुं धरां च मेने॥ तदिदमिंद्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते॥ अमिथ्यात्मकं

१५२ यथा॥ मनःप्रसक्तचित्तैस्तविधमवधार्यांतमरुतः प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्संगितदृशः॥ यदालोका
ह्लादंह्रदइवनिमज्यामृतमयेदधसंतस्तत्वंकिमपियमिनस्तत्किलभवान्॥ अत्र स्यात्मविषयताव्यक्तैवयो
गिभिरुद्गीयते॥ ॥लिंगाद्यल्लिंगिनो ज्ञानमनुमानंतदुच्यते पूर्ववच्छेषवच्चैवदृष्टंसामान्यतश्चयत॥ फ
लसामर्थ्यभेदेनद्विधेतद्भिद्यतेपृथक्॥ उदाहरणमेवैषांरूपवक्त्यैभविष्यति॥ तेषु। यत्रकारणंदृष्ट्वाकार्य
मनुमीयतेतत्पूर्ववद्यथा॥ अविरलविलोलजलदःकुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः॥ अयमायातःकालो
हंतहताःपथिकगेहिन्यः॥ अत्रवर्षर्तोःकारणमनुमीयतेतच्छेषवद्यथा॥ सावज्ञमागमिष्यन्नूनंपतितो १५२
सिपादयोस्तस्याः॥ कथमन्यथाललाटेयावकरसतिलकपंक्तिरियम्॥ अत्रयावकरसतिलकपंक्तेः

कार्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनुमीयते। तेनैतद्धेषः कार्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते यत्र न कार्यं
न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत्सामान्यतो दृष्टं यथा॥ गज्जंते खं मेहा फुल्ला णीवा पणच्चि
आ मोरा। णट्ठो चंदुज्जोओ वासारत्तो हला पत्तो॥ अत्र वर्षर्तुरविनाभूतैर्मेघगर्जितादिभिः सामान्येनैवा
नुमीयत इति सामान्यतो दृष्टमिदम्॥ तान्येतानि भावसाधनेनुमानशब्दे फलपक्षे उदाहरणानि भवंति
॥ यदा पुनः करणसाधनोनुमानशब्दः तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिंगमुच्यते॥
यदाह। अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते॥ तदभावे च यन्नास्ति तल्लिंगमनुमापकम्॥ तत्सूर्वं वत्तिय
था॥ अइ सहिवं कुलाविरिबुहिहिसिगोत्तस्समत्थयएच्छारं॥ अच्चंतदत्तरिदिट्ठेणसामिवलिरणेहसि

२४३ एण॥अत्रैवंप्रकारयावक्रोक्त्याएवंविधेनहसितेनोपलक्षितात्त्वमग्रतोगोत्रंहृष्यसीतिकारणतोयत्रका
येनुमानंतदिदंसामग्रीपक्षेपूर्ववदित्युच्यते॥शेषवदितियथा॥दीसइणचूअमउलंअत्ताणअवाइम
लअगंधवहो॥एत्तंवसंतमासंसहिजंतउक्कंठिअंचेअं॥अत्रोत्कंठालक्षणेनकार्येणवसंतःकारणभूतो
नुमीयतइतिसामग्रीपक्षेइदंशेषवदित्युच्यते।सामान्यतोदृष्टंयथा॥अविर्भवंतीप्रथमंप्रियायाःसो
च्छ्वासमंतःकरणंकरोति॥सन्नापदग्धस्यशिखंडिमूनोदृष्टेःपुरस्तादचिरप्रभेव॥सेयंविद्युदिवदृष्टंका
मंदस्यापिप्रथमतउपलभ्यमानाअविनाभावेनमालूस्यागमनंगमयतीतिसामग्रीपक्षेसामान्यतोदृष्टम २४३
नत॥ ॥यदाप्तवचनंतद्विज्ञेयमागमसंज्ञया॥उत्तममध्यमंचाथजघन्यंचेतितत्त्रिधा॥तत्रोत्तमंद्विधा।

विधिरूपंनिषेधरूपंच।तयोर्विधिरूपंयथा॥ददमंदानंदयांशिक्षेःस्तनपितुर्वदत्यसौ॥ददहहतिवाग्देवी
दयध्वंदत्तदाम्यत॥अत्रचएषादैवीवागनुवदतियस्तेनपितुर्ददहहतिदयध्वंदत्तदयतेतितेतत्त्वंसंशि
क्षेतदमंदानंदयामितिश्रुतेस्तदेतद्विधिरूपमाप्तवचनं॥निषेधरूपंयथा॥निवार्यतामालिकिमप्ययंबटुः
पुनर्विवक्षुःस्फुरितोत्तराधरः॥नकेवलंयोमहतोपभाषतेशृणोतितस्मादपियःसपापभाक्॥अत्रोत्त
राद्धोक्तनिषेधानुवादवद्धितत्र्युत्तरोर्वयस्यायायोग्यमपवदमानबटुनिवारणोपदेशःतस्यमहतोनाप
भाषितव्यादितिवाक्यार्थतात्पर्याद्यन्निषेधरूपआगमःतदेतदुभयमपिअवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम्॥मध्य
मंद्विधा॥निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकंच।तयोराद्यंयथा॥कल्याणीबतगाथेयंलौकिकीप्रतिभा

१५५ तिमे एतिजीवंतमानंदोनरंवर्षशतादपि॥ अत्रजीवन्नरः पश्यतिभद्रमिति। अयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः तदेत
त्सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात्प्रमाणेषु गण्यतां यातितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम्॥ द्वितीयं यथा।
अक्षेवसतिपिशाचः पिचुमंदे दिनपतिर्वटे यक्षः॥ विश्राम्यतिपद्मे श्रीः श्लिष्टतिगौरी मधूकतरौ॥ तदिदमनि
र्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धिपरंपरायातमैतिह्यम्॥ अत्रापिसर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानोऽत्रस्मा
दक्षं न सेवेत। पिचुमंदं न निकृंतेत। वटं न छिंद्यात्। पद्मेन मूर्द्धि विभृयात्। मधूकेन पदा स्पृशेत्। इत्यध्याहारोभ
वति॥ सोयंनिषेधरूपआगमः उभयमप्येतत्त्वावश्यानुष्ठेयमिति मध्यमम्। जघन्यं द्वेधा। काम्यंनिषिद्धंच १५५
। तयोः काम्यंयथा॥ मुंडइआचुस्सकसाच्चसाहिंअपाणाणावराविइसं॥ तेल्लंपलिअत्थणीसंविकुणो

द्विपिण्डस्याप्यपणः ॥ तदेतत्सर्ववद्विधिरूपं काम्यमाप्तवचनं ॥ निषिद्धं यथा ॥ वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि
यूनः परिणतावपीच्छामो वृद्धान्परिणयविधानस्थितिरियम्। त्वयारब्धं जन्मक्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत् ॥ तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनं ॥ उभयमपि चैतन्म
लकारिभिः संसृज्येत इत्यादिदोषान्नानुष्ठेयमिति जघन्यम् ॥ ॥ सदृशात्सदृशं ज्ञानमुपमानं द्विधेह तत्
॥ स्यादेकमनुभूतेर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ तयोरनुभूतार्थविषयं यथा ॥ सर्वप्राणा त्रवणमैद्यवन्मु
कमाहत्य वक्षस्तत्संघटाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः। एवं वेगात्कुलिशमकरोद्व्योमविक्षत्सहस्रै
र्भर्तुर्वज्रज्वलनकपिशास्ते चरोषाट्टहासाः ॥ अत्र रामकराकृष्यमाणभग्नधूर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिः

१५५ टासहस्रसंकुलमाकाशं पश्यतो रावणहृतस्येयं स्वयं दृष्टे पुष्पमुद्वसः स्थलविदीर्णवंज्रशकलविस्फूर्जथु
145 षु तद्दोषादृष्टासेषु वियद्व्यापिषु तत्साहश्यबुद्धिः ॥ तदिदमनुभूतविषयं नामोपमोनं मीमांसका वर्णयंति ॥
अननुभूतविषयं यथा ॥ तारो हिरणी विज्ञानीहि ज्योतिषामत्र मंडले । समूह स्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रि
तः ॥ अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारसमूहाकार इत्येवमवधारितामोपदेशस्य तदाका
रतारकचक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणीशकटमिति । येयं संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतविषयमुप
मानं नैयायिका समुन्नयंति ॥ ॥ तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना ॥ नास्मादभिन्नेपाल्ले ख्यमुद्राबिंबा १५५
दयः पृथक् ॥ तेष्व भिन्नयो यथा ॥ वइविवरणिग्गाअदलो एरंडो साहइ व तरुणाणं । एत्थं घरे हलिअब

दृएद्दहमेत्तत्थणीवसर॥ अत्र पयोधरातिपरिणाहसूचकोत्तानप्रसारितांगुलिहस्ताभिनयसंनिभेरं उद
लसंनिवेशादर्शनात्त्वयमुद्दिष्टेपि हालिकवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभूतैवंविधस्तनपरिणाहसंबंधप्रतिपत्तिस्त
दिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमेवाभिनयइत्स्कल्लेस्यते॥ आलेख्यं यथा॥ तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वी विर
चितेविधायैकाचक्रं रचयतिसुपर्णसुतमधः॥ अथ खिद्यसापाणिस्खलितमपमृज्यैतदपराकरे पीछं चापं मक
रमुपरिष्टाच्च लिखति॥ अत्र यदानुभूतनायकसंदर्शनायास्तत्पालेख्यप्रदर्शनादेवंभूतः स इति विज्ञानमु
त्पद्यते गोपनार्थं च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्टविष्णुकामयोः प्रतीतिर्भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भव
ति। यदा पुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनायाइत्थमात्मोपदेशः एवंभूतः सुपर्णकेतुश्च रूपातिर्भवति।

१५६ एवंभूतोमकरध्वजःपुष्पचापःकामोभवति।यादृशाविमोतादृशश्चसतेमनोरथभूमिःकेवलमस्यगरुत्मतादयो
नविद्यंतेतदातदुत्तरंकालमालेख्यगततदाकारदर्शनात्सोयंममप्रेयानितिमद्धियाकयापिलिखितो
भविष्यतीतितदुपयाम्येनंविष्णुचिह्नाभ्यामितिगरुत्मच्चक्रेधःप्रदेशहस्तयोःकेतुहस्तयोर्निवेशयति
॥अथापराप्रतिविधित्सुर्गोपयंतीप्रकाशयंतीचप्रत्यासंन्नोपमानंमन्मथाकारमाचिख्यासुःकरेपोष्यंचा
पंमकरमुपरिष्टाच्चालिखति।अत्राकृतोपदार्थयादृमास्तयोर्लोकानांसोयमितिविष्णुरितिकामइतिच
संज्ञिसंबंधप्रतिपत्त्यपःतदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्यमाख्यायते॥मुद्रायथा॥सचकितमि १५६
वविस्मयाकुलाभिःशुचिसिकतास्वतिमानुषाणिताभिः।क्षितिषुददृशिरेयदानिजिह्मोरुपहितकेतुरथां

गलांछनानि। अत्रचक्रध्वजांकितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात्सेयममानुषीपादमुद्राभवतीतिसंज्ञासंज्ञि
संबंधप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमानमेवमुदेस्तूच्यते। यदपिचादृष्टेपिजिष्णुपदेमृगीदृ
शामीदृशः सईत्यनुमानज्ञानंतदप्युपमानार्थनिबंधनमेव। यदाह। अपिचास्त्यनुमानेपिसादृश्यंलिं
गलिंगिनोः॥पदेनयत्रकुब्जेनकुब्जः पादोनुमीयते॥प्रतिबिंबंयथा॥दर्पणेचपरिभोगदर्शिनाप्टष्ठतः
प्रणयिनोनिषेदुषः॥वीक्ष्यबिंबमनुबिंबमात्मनः कानिकान्यपिचकारलज्जया॥ अत्रेयदानायदेवसंबं
धग्रहः कीदृशंसमुखंयादृशमादर्शेप्रतिबिंबंतदालोकनाददृष्टेपिस्वमुखेयेयमीदृशंमेमुखमितिप्र
तिपत्तिस्तदिदमननुभूतार्थविषयंयदापुनरित्थमासोपदेशाद्यादृशंवस्तुतादृशमादर्शादौप्रतिबिं

१५७ बंतरापिप्रियप्रतिबिंबालोकनादिदं तन्ममप्रियप्रतिबिंबमितीयं संज्ञासंज्ञिसंबंधप्रतिपत्तिस्तदप्य
ननुभूतार्थविषयं परानुचित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिंबदर्शनादनेन सदृशं मेमुखमिति
प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिंबाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिंब
सन्निधौ प्रतिबिंबोदयो दृष्टस्तदिह संनिहिते न तेन तेन भवितव्यमिति घोव्रीडाविकारभूतस्तदानुभूत
विषयमेतदुपमानं प्रतिबिंबमित्याचक्षते॥ ॥प्रत्यक्षादिप्रतीतोर्थो यस्तथानोपपद्यते। अर्थांतरं च ग
मयात्यर्थापत्तिं वदंति ताम्॥ सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोनेकशश्च सा॥ प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षो श्री०
ढा निगद्यते। तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा॥ निर्णीतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितंबिनि। अन्यथानु

पपसैवपयोधरभरस्थितेः। अत्रस्तनभरनितंवयोर्मध्यंनोपलभ्यतेस्तनभारावस्थानंचदृश्यतेतत्रेयं
पयोधरभरस्थितिःसान्यथानुपपद्यमानाधारकंमध्यमनुपलभ्यमानंबोधयतिसेयंप्रत्यक्षपूर्विकार्था
पत्तिरेकशएवेहविवक्षिता। इयमपित्वेवंबहुशोभवतियत्रतदर्थापत्तिलब्धंमध्यंतदपिधारणशक्तिमंत
रेणातत्कर्मासमर्थमिति। तस्यापिशक्तिःकल्प्यतेसेयमर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः। यश्चायमर्थापत्तिवि
कल्पस्यमध्यस्योपलंभाभावःसोपिप्रकारांतरेणसंभवन्कांतिकार्श्ययोरुत्कर्षंब्रूते। साचेयमभावपूर्वि
कानुपपत्तिर्भवति॥ नचैतदिहशाब्दमपितुवाक्यार्थसामर्थ्याद्गम्यते। प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशोयथा।
एतदालोक्यलोलाक्षिरूपमप्रतिमंतव। कल्पयामःकलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः॥ तत्रेदंरूपमप्रतिमंत

१५८

158

वेतिप्रसक्षपूर्वतात्रभावपूर्वताचव्यक्तमेवप्रतीयतेतेनेयमनेकधाः अत्रापियेयंरूपस्याप्रतिमतान्यथानु
पपद्यमानाकलातत्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोवस्यापयतिसोर्थस्पहल्यारिरूप्योयमानज्ञानपूर्विकायात
त्कर्तुरर्थापत्तिकल्पिताकलातत्वगुरुतासापितथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थाप
त्तिपूर्विकाचेयमर्थापत्तिःसापितत्कर्तुर्वैधमतःकलातत्वगुरुतातथाभूतशक्त्याधारतावासाप्यनुमानत
आगमतोवाज्ञातस्यकल्पतइत्यनुमानपूर्विकाचेयमर्थापत्तिःनचैतच्चतुष्टयमिहापिशाब्दमपितुवाक्यार्थ
सामर्थ्याद्गम्यते॥एकशोनुमानपूर्विकायथा॥कपोलपुलकेनास्याःसूचितोमदनज्वरः मनोनिरंतरास
क्तंसखव्यःकथयतिप्रिये॥अत्रयोयंकपोलपुलकेनानुमीयमानोनामनोभवज्वरःसमनसःप्रियेनिरंतरा

श्रीः
१५८

सक्तिमंतरेणानुपपन्नइत्यनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः॥अनेकशउपमानादिपूर्विकायथा॥त्वदास्येंदुसमोदृष्टा
तदिदंकल्पयामहे॥अन्योन्यगामिलावण्यमनयोरेवकेवलम्॥अत्रत्वदास्येंदुसमोदृष्टइत्युपमानपूर्वकता
अर्थापत्तेःप्रत्यक्षपूर्वताचशब्दतएवप्रतीयते॥याचमिथःसादृश्यानुपपत्तिलभ्यालावण्यान्योन्यगामितासा
पितथाविधंविधातारमंतरेणनसंगच्छतइत्यादीहापिपूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यतोवगंतव्यम्॥एकशोऽभावपूर्वी
यथा।एतदास्यंविनाहास्यंनिवेदयतिसुभ्रुवः।प्रियापराधदंडानांमनोभाजनतांगतम्।अत्रसुभ्रूवदनस्य
नेनविलासवस्याःसमस्तशास्त्रलक्षणायोगोलक्ष्यते।तथाविधायाश्चवक्त्रेविलासहासस्याभावोनुपपद्यमा
नःशोकव्यतिरिक्तमात्मकारणंकल्पयतीत्यभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः।अनेकशार्थापत्त्यादिपूर्विकाय

१४९ था॥ दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विभ्रलीलागुरुं स्मरम्॥ स्मरं च मृगशावाक्ष्या मनस्यस्याः कृतास्पदम्॥ अत्र विभ्रमि
णीति प्रशंसायां नत्वर्थीयस्तेन विभ्रमाणामुत्कर्षो लक्ष्यते तेन चान्योपदेशादसंभवं तो मन्मथमुपाध्यायं बो
धयंतितस्याः अतः पार्श्वतो वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते सेयमाद्या प्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया चा
र्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिर्भवति॥ अयमेव च मनोभूर्मनसिकामिनीनां संभवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्वि
कापि भवति॥ ॥असत्तायापदार्थानामभावः सोभिधीयते। प्रागभावादिभेदेन स च षड्विध इहेष्यते। तेषु प्रागभा
वो यथा॥ सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छीविरहिअं महुमहस्स उरम्। सुमरामि महणपुरओ अमुद्ध श्री० १४९
अंदं च हरजडापब्भारं॥ प्रध्वंसाभावो यथा॥ धृतिरस्तमिता गतिश्च नाविगमं गेयमृतुर्निरुत्सवः॥ गतमा

भरणप्रयोजनं परिभ्रष्टं शयनीयमद्य मे। इतरेतराभावो यथा॥ कर्णोत्पलं न चक्षुस्तेन च चक्षुः श्रवणोत्प
लम्॥ इति ज्ञानन्नपि जनो मन्यति नेत्रदीर्घताम्॥ असंताभावो यथा। जंजस्स होइ सारं तं सो देइ त्ति कि—रं। अ
णहो त्तं पि हु दिसं तद्दोहग्गं सवत्तीणम्॥ अन्ये पुनरन्यथा असंताभावमाचक्षते। यथा। प्रसीद सद्यो मुंचे
मं चंडि मानं मनोगतम्॥ दृष्टमात्रे पि ते तत्र रोषः खकुसुमायते। सामर्थ्याभावो यथा॥ मानुषीषु कथं वा स्या
दस्य रूपस्य संभवः। न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातले। न एते षडपि निगदैरेव व्याख्याताः॥ अभावा
भावोप्यभाव एव। तत्र प्रागभावो यथा। नमस्यल्लोकस्त्रिदिवात्महीयते म्रियेते नाग्रपरिवल्लभोजनः। प्र
+भावप्रध्वंसो यथा। उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्नानमंजरी। देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलांजलिः॥

१५० प्रध्वंसप्रागभावोयथा।।नमर्त्यलोकस्त्रिदिवात्प्रहीयतेम्रियेतनाग्रेयदिवल्लभोजनः।प्रध्वंसप्रध्वंसोयथा।।निहृ
त्तमेवत्रिदिवप्रयोजनंमृतःसचेज्जीवत्तएवजीवति।प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसोयथा।।नामिलितमस्तिकिंचित्कां
चीदेशस्यसर्वथानाथ।प्रसरतुकरस्तवायंप्रकृतिशेमध्यदेशेपि।प्रध्वंसप्रध्वंसस्यप्रध्वंसोयथा।।एषाप्रवासंक
थमप्यतीस्ययाता।पुनःसंशयमन्यथैव।।कोनामपाकाभिमुखस्यजंतोर्द्वाराणिदैवस्यपिधातुमीष्टे।।इतरेतरा
भावाभावोयथा।।शासनेपिगुरुणिव्यवस्थितंकृत्यवस्तुनिनियुंक्ष्वकामतः।।त्वत्प्रयोजनधनंधनंजयादन्यएष
इतिमांचमावगाः।।अत्यंताभावस्यसामर्थ्याभावस्यचप्रध्वंसाभावोयथा।।अनामपुण्योपचयैर्दुरापाफल श्री०
स्यनिर्धूतरजाःसवित्री।।तुल्याभवद्दर्शनसंपदेषाहृष्टेर्दिवोवीतबलाहकायाः।।एतेनातिदुर्बोधाइतिनव्याकृताः१५०

॥ ॥छ॥ अर्थालंकृतयोप्येताश्चतुर्विंशतिसंख्यया॥ कथिताः काव्यवित्तानां चित्तप्रह्लादहेतवे॥२४॥ ॥इति श्रीम
हाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकंठाभरणे अर्थालंकारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः॥३॥ शब्देभ्यो
यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते। विशिष्टोर्थः कवीनां ता उभयालंक्रियाः प्रियाः॥ उपमारूपकं साम्यं संशयोक्ति
रपह्नुतिः। समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः॥ सतुल्ययोगितोलेशः ससहोक्तिः समुच्चयः॥ साक्षे
पोऽर्थांतरन्यासः सविशेषापरिष्कृतिः॥ दीपकक्रमपर्यायातिशयश्लेषभाविकाः। संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्ताश्चतु
र्विंशतिर्बुधैः॥ ॥तत्र। प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः। भूयोवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता। एकाभि
धीयमाने स्यात्तुल्ये धर्मे पदार्थयोः। प्रतीयमानेप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा। पदवाक्यप्रपंचाख्यैर्विशेषैरु

=उपसुरमिवमुखमितादावलंकारसर्वस्वाचरणायाः प्रसिद्धेरिति २

यं ते विसकिसलयकोमले भुजा जनिके जघनस्थली च स्तुरविनवयौलशिला विशाले ति॰ अत्रेंदुरिव सुंदरमिंदुसुंदर

१५१ पपद्यते। पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः॥ समासात्मस्य पाश्चैव द्विविधास्यात्सदोपमा॥ या समासोपमा तत्र च

151 तुर्द्धा सा विभिद्यते। इवार्थांतर्गते रेका सामान्यांतर्गतेः परा। अंतर्भूतो भयार्थान्या सान्या सर्व समास भाक्॥

तास्वंतर्भूते वार्था यथा॥ मुखमिंदुसुंदरमिती वार्थः उपमानानि सामान्य वचनै रिति समासे नैवोक्तः॥ एवं

विसकिसलयइव कोमले। शैलशिलेव विशालेति। सेयमंतर्गतेवार्था नाम समासोपमास्तु पदोपमा भक्तिः

च अंतर्भूत सामान्या यथा॥ चंदसरिसं मुहं से अमअसरिछो अमुहरसो विस्सो सकअग्गाहरहस्सुज्जल चुंब

णंकस्स सरिसं से॥ अत्र चंद्रेन सदृशं चंद्र सदृशं मुखं। अमृतेन सदृक्षोऽमृत सदृक्षो मुखरस इति समासे सुं श्री°

दरमधरादि सामान्य शब्दप्रयोगो न श्रूयते॥ प्रतीयते च सदृशा देर्द्योतकादिति सामान्य धर्मस्य सौंदर्यमाध १५१

चंद्र सदृशं मुखमस्या अमृत सदृक्षश्च मुखरसस्याः। सकचग्रह रभसोज्वल चुंबनकेस्य सादृशमस्याः॥ २= सादृश्यस्य प्रतियोगि तया तक्मान के ह मेव घोतकत्वमित्यर्थः॥ १=

कमलकरारंभोरूः कुवलयनयना मृगांकवदना च कथं तु नवचंपकांगी मृणालबाहुः प्रियाऽऽनयति २

र्यादेरुपमानेऽप्रसिद्धस्योपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमंतर्भूतसामान्यानामसमासोपमासु पदोप
माभक्तिः॥ अंतर्भूतोभयार्थायथा॥ कमलकरा रंभोरू कुवलअणअणा मिअंकवअणा सा। कह णु णवचंपअंगी
मुणालबाहू पिआ तवइ॥ अत्र कमलमिव ताम्रौ रंभेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगांक इव प्रेक्षणीयं नवचंपक
मिव गौरं मृणालमिव कोमलौ करावूरू नयने वदनमंगं बाहू यस्याः सा तथोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतक
सामान्ययोरुक्तत्वादियमंतर्भूतेव सामान्यानामसमासोपमासु पदोपमाभक्तिः। सर्वसमासा यथा॥ शरदिं
दुसुंदरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे। दहति मनः कथमनिशं रंभागर्भाभिरामोरूः। अत्रोपमानोपमे
यधर्माणामिंदुसुंदरादिपदैरिवार्थस्य समासेनैवाभिधानं सर्वसमासे स्यादिति सर्वसमासोपमेयं समासा

= सर्वः समासोऽस्यामिति समासे विवक्षितार्था [illegible] अभयत्वस्य तत्राह सर्वसमासे स्यादिति १२

१५२ पमास्तुपदोपमाभक्तिः॥ ॥याप्रत्ययोपमेत्युक्ता काव्यविद्भिः पदोपमा॥ चतुर्द्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः
॥प्रत्ययोत्र उपमेये स्यादुपमानेपि कश्चन॥ तत्सामान्ये भवेत्कश्चित्कश्चिदिवार्थे कश्चिदिष्यते। तेषां वशात्तदुपमाभ
152 वेत्तद्व्यपदेशभाक्। उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्तौ निदर्श्यते। तत्र प्रत्ययस्योपमेयस्यार्थे यथा। हंसो ध्वांक्षविरा
वी स्यादुष्ट्रक्रोशी च कोकिलः॥ खरनादी मयूरोपि त्वं चेद्वदसि वाग्मिनि। अत्र कर्त्र्युपमान इत्यनेन पदोपमा
न उपपदे ध्वांक्षरवविरावीति सामानाधिकरण्येन कर्तर्येव प्रत्ययः। तदोपमेयस्यार्थे भवति। एवमुष्ट्रक्रोशी ख
रनादीत्येतयोरपि द्रष्टव्यं। सेयमुपमेयार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमास्तु पदोपमाभक्तिः॥ प्रत्ययस्योपमा श्री० १५२
नार्थे यथा॥ पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता॥ चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेपि न दृश्यते। अत्र पू

२ उपमेन्दौ इति। अयं भावः। ईषदसमाप्तौ कल्पबादेशीयदेश्यबवो विधीयमाना उपमानपदग्रहणनिमित्तमेव न्यूनताभिधायिनः। ईषन्न्यूनपूर्णेन्दुतुल्यवदनमित्यादि। तथा चोपमानधर्मगतार्थविशेषवाचकत्वात्कल्पबादीनामुपमानार्थत्वमितीदमुक्तमिति। २

रौंदुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिकयोपचारवृत्त्या यद्यपि पूर्णेन्दुप्रभृतय उपमानशब्दा अप्युपमेयेषु वदनादिषु वर्त्तंते
तेभ्यश्च यद्यपि स्वार्थ एव स्वार्थिकाः कल्पबादयो भवंति। तथापि ते शब्दशक्तिस्वाभाव्याद्गुणभूतमुपमाना
र्थमात्रं ब्रुवते। यथा शुक्लादिभ्यस्तरबादयः। तथा ह्ययं शुक्लोयं च शुक्लोयमनयोः शुक्लतर इत्युक्ते शौ
क्ल्यस्यैव प्रकर्षो गम्यते। न शौक्ल्यवतः। सेयमुपमानार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोपमास्तुपदोपमाभक्तिः॥ सामा
न्यार्थप्रत्ययेन यथा। स्त्र्यीपति सुधारश्मिं मन्मथोस्य मृतायते। मृतस्य कांताविरहे स्वर्गेपि नरकीयति। अत्रो
पमाना[redacted]दाचारक्यसादिभिः स्त्र्यादिभ्यः क्यजादयश्चाचारलक्षणक्रियावि
शेषं द्योतयमाना उपमानोपमेययोः सामान्यमेवोत्पद्यंत इति सेयं सामान्यार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोपमास्तु

= सामान्यवाचकमिति स्त्र्यीपति इति। उपमानादाचारे इति क्यच्। सुधारश्मिं चन्द्रं मन्मथः कर्ता अस्य कांताविरहे जीवतः। मृतायते मन्मथपरत्वेन ... इति भवः। कांताविरहे मृतस्य स्वर्गेपि नरकीयति नरके इवाचरतीति मन्मथपरत्वेन अधिकरणाच्च

= इवार्थ एवेति। तुल्यत्वमात्रप्रयोजकप्रत्ययान्तरस्य वार्थमात्रमिति भावः॥२= इवार्थ एवेति। इवार्थतुल्यक्रियाप्रयोगव्यवस्थः॥२= ननु मास्तु तुल्यक्रियाप्रयोगः किमनिष्टमत आह। तदप्रयोगेपि वतिरिति। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यत्र क्रियापदग्रहणं क्रियते न गवा तुल्यो गवय इत्यादौ =
= नक्रियाणामप्यमादिसेव वर्थः। क्रियाप्रयोगान्तर्भावेण गौरिव गौरिव गवय इत्यर्थके गवा तुल्यं गवयो न स्यादि[illegible] वाक्ये गोवद्गवय इति क्रियाप्रयोगरहितादेवतिः स्यादिति भावः॥२=

१५२ परोपमाभक्तिः॥ इवार्थप्रत्ययेन यथा॥ एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल
चंद्रवत्॥ अत्र तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिरित्यनेन चंद्रशब्दाच्चंद्रेण तुल्यं दृश्यत इतीवार्थ एव प्रत्ययो न तु तुल्यक्रि
यार्थे अन्यथा दृश्यत इति इवार्थ एव तुल्यक्रियाप्रयोगोपि न स्यात्। तदप्रयोगेपि च गोरिव गवय इत्यादौ वतिः प्र
सज्येत॥ सिषमिवार्थप्रत्ययानामप्रत्ययोपमा तु पदोपमाभक्तिः॥ ॥वाक्योपमा तु पात्रैद्वैविध्यं सापि गच्छति
।एका पदार्थयोः साम्ये परा वाक्यार्थयोर्मिथः॥ आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा तथैव च। पूर्णा लुप्तेति चाख्या
ता कविमुख्यैश्चतुर्विधा॥ तत्र। पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च। उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव श्री०
वहि। यथा। कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम्॥ अलिमालेव सुनीला तथैव मदि १५२

153

रेक्षणोकवरी॥ अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक्पृथक्प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्यस्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमा सुवाक्योपमा भक्तिः॥ लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा। प्रतीयमानसादृश्ये द्वयोर्लुप्तेति तां विदुः॥ यथा। न पद्मं मुखमेवेदं न भृंगौ चक्षुषी इमे। न केसराणि कांतायाः इमास्ताः दंतपंक्तयः॥ अत्र कांतामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रसाख्यानेन इवादीनामभावे पि कांत्यादिलुप्तधर्मप्रतीते लुप्ता नामेयं पदार्थोपमा सुवाक्योपमाभक्तिः॥ ॥लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते। यथा। राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इवारंभास्तंभाविवोरू चक्रकुंभाविव स्तनौ॥ अत्र सामान्यधर्मे लुप्ते पि प्रतीयमानसादृश्यादेव पदार्थयो रु

=नपद्मादिविपर्ययज्ञानमिति। पद्मादेर्योवि[redacted]पर्ययः तदभाववति तत्प्रकारकं तत्क्षणज्ञानं प्रसाख्यानेन निषेधेन सर्पः। विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठमिति पातंजलसूत्रं। विपर्यय इति लक्ष्यनिर्देशः। मिथ्याज्ञानमिति लक्षणं। मिथ्याज्ञानमिति समर्थविव
=रणमतद्रूपप्रतिष्ठमिति। तदभाववति तत्प्रकारकमि[redacted]ति तत्त्वार्थः। अयंभावः (स्य) सामान्यधर्मो ...विपर्ययज्ञानस्य मुखमेवेदं रूपस्य प्रसाख्यानेनापात्मकुर्वन्निदृष्ट्वापि तत्रूपसादृश्यसामान्यधर्म

=तैनेमिः उपमानधर्मस्योपमेये आरोपात् ह्स्वदीर्घादिताने चेत्यनिर्दिष्टफुल्लेसुरभिगंधिनीद्रमेपुंडरीकेदति तत्र श्लेषालंकारः ॥ ततोन्यत्वेतंत्रेणानभिधाने श्लेषाभावे समतिप्रसक्तो शब्दरोतुल्यवदेकयान्वयलक्षणे नेतवेनयोगेन साध्यमस्याश्लेषादुपमा पमे

१५४ पमानोपमेयभावस्यपरिपूर्णत्वेलुप्तपूर्णानामेयंपदार्थोपमासुवाक्योपमाभक्तिः॥ ॥द्योतकस्यतुल्लोपेयाप्पूर्णा

लुप्तेतिसास्मृता॥यथा।त्वन्मुखंपुंडरीकंचफुल्लेसुरभिगंधिनी॥कोमलापाटलोतन्विपल्लवश्चाधरश्चते।अत्र

तंत्रेणसदृशयोरनभिधाना[उपमानोपमेयपुंडरीकयो]रुपमानोपमेयभावविवक्षा।तेनश्लेषतोन्यत्वेसतीतरेतरयोरे

नोपमानोपमेययोरेकशेषेणचतद्विशेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमंतरेणापिउपमानादीनां

चतुर्णामपिपूर्णत्वेसत्यैकार्थत्वादिवादिर्लुप्यतइतिपूर्णलुप्तानामेयंपदार्थोपमास्तुवाक्योपमाभक्तिः श्री: १५४

॥यातुवाक्यार्थयोःसापिचतुर्द्वैकेवशब्दिका।नैकेवशब्दिकेवाक्ष्मिन्यावैधर्मवत्यपि॥तास्विकेवश

ब्दायथा।पांड्योयमंसार्पितलंबहारः कॢप्तांगरागोहरिचंदनेन।आभातिबालातपरक्तसानुः स

वाक्यार्थयोरेवकाम्यितत्वादेकेनेवशब्देनतयोः परस्परमुपमानोपमेयभावोभिहितस्तथैकेवशब्दानाम॥

निर्झरोद्गारइवाद्रिराजः॥ अत्र हिमवत्सांद्ययोर्निर्झरहारयोर्बालातपहरिचंदनयोश्च परस्परमुपमानोप
मेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेनैवाक्यार्थोपमास्तु वाक्योपमाभक्तिः॥ अनेकेवशब्दा यथा
॥ दिनेदिने सापरिवर्द्धमानाल्लब्धोदया चांद्रमसीवरेखा॥ पुपोषलावण्यमयान्विशेषान्ज्योत्स्नांतराणीवक
लांतराणि॥ अत्र क्रियापदस्यवाक्य द्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात्कर्तुःकर्मणश्चोपमानात्त्वंथगि
वशब्दप्रयोगइतिसेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेवशब्दानामवाक्यार्थोपमास्तुवाक्योपमाभक्तिः॥ अ
निवादिशब्दा यथा॥ दिग्गोजागर्तिरक्षायैपुलोमारिर्भुवोभवान्॥ असुरास्तेनहन्यंतेसावलेपान्नृपास्त्वया॥
अत्र पुलोमारिवर्णनीययोर्दिवाभूम्योरसुराणामवलिप्तपार्थिवानां च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमंतरे

=णपदस्यपुपोषेत्यस्यःवाक्यद्वयस्यःप्रयार्थोपमानोपमानोपमेयोभयवोधकस्यैकतापत्तोर्हेतोरित्यर्थः॥४ = इवशब्दप्रयोगइति॥ अत्रविशेषणविशिष्टयोर्द्वयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्तत्रैकेवशब्देनविशेषणविशेष्ययोरुभयोरुपकारः संभवे=
=न्नपदस्यमभिवर्षे भयोस्तेकक्रियान्वयिनोः कर्तृकर्मणोरेकेनेवशब्देनानुग्रहोनसंभवतीतिपृथगिवशब्दप्रयोगावश्यकइतिभावः॥ = तुल्यक्रियासमावेशरूपात्तेनतद्रूपातस्याः समावेशः साधारणधर्मसंबंधरूपस्तस्मात्ताहश्याक्षेपकादित्यर्थः॥ =

१५५ णापिवाक्यार्थानांपरस्परमुपमानोपमेयभावोवगम्यतइतीयमनिवादिशब्दानामवाक्योर्थोपमास्तुवाक्यो
पमाभक्तिः॥वैधर्म्यवतीयथा॥महितःप्रधनायमाधवानहमाकारयितुंमहीभुजा॥नपरेषुमहौजसश्छलाद
155 पकुर्वंतिमलिम्लुचाइव॥अत्रसमस्तेषूपमानेसत्स्वप्युपमेयेसत्यपिचेवशब्दे महौजसांमलिम्लुचानांच
योयंछलापकरणंनामवस्तुधर्मःसउपमानएवनत्रानियम्यतइतिवैधर्म्यवतीनामेयंवाक्यार्थोपमास्तुवा
क्योपमाभक्तिः॥ ॥यत्रोक्तिभंग्यावाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते।वाक्यार्थयोर्विस्तरतःसाप्रपंचोपमेष्यते।सा
तुप्रकृतरूपास्याद्रूपेणाविकृतातथा॥तयोःप्रकृतरूपासाविज्ञेयाचचतुर्विधा॥स्यात्समस्तोपमातद्वदेकदे श्री०
शोपमापरा॥मालोपमातृतीयास्याच्चतुर्थीरसनोपमा॥तासुसमस्तोपमायथा॥अलिवलयैरलकै १५५

रिवकुसुमस्तबकैः स्तनैरिवबसंते। भांतिलताललनाइवपाणिभिरिवकिशलयैरधिकम्॥ अत्रवसंतलक्ष्मी
परिष्कृतलतानांललनानांचप्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायांयेयमलिवलयादिभि
रलकादीनांप्रतीयमानसादृश्यानामेवपृथक्पृथगिवशब्दप्रयोगवतीतिविस्तारेणावयविनोवयवानां
चेतिसामस्त्येनवाक्यार्थयोरौपम्यभंगिः॥ सेयंसमस्तोपमानामप्रकृतरूपोपमास्तुप्रपंचोपमाभक्तिः
।एकदेशोपमायथा॥ कमलदर्धरैरिवदशनैरिवकेसरैर्विराजंते। अलिवलयैरलकैरिवकमलैर्वृंद
नैरिवनलिन्यः। अत्रनलिनीनांविलासिनीनांचपरस्परमुपमानोपमेयभावेवक्तव्येविलासिनील
क्षणामुपमानार्थमेवावयवांतराणिचयानिस्तनाद्युपमेयानितानिपरित्यज्यकमलमेवैकंतद्व

=शोभैवलक्ष्मणमुखंववनमालेयविकटं हरिपतेरुवः ॥ कीर्तिरिव पवनतनयं आश्लेषवशात्यस्मापि गजाति ह्यक्षि ॥ २ =

१५६ यथैवैरल्लादिभिः सहाधरादिभिरुपमानैः पृथक्पृथगिवप्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमाना
मप्रकृतरूपोपमास्तुप्रपंचोपमाभक्तिः ॥ मालोपमा यथा ॥ सोऽहंबलवत्वण मुहंवणमालच्छविच्छ उंतदिवहूम
उरं · कित्तिवपवणतणअंआणव्ववलाइंसेविलग्गादिट्ठी · अत्र रामहृद्ये लक्ष्मणमुखादिभिर्विन्यासः शोभाद्युपमानमालयामतीयमानसादृश्यापादृष्टे विस्तरेणोपमितेमाला
पमानामेयंप्रकृतरूपोपमासुप्रपंचोपमाभक्तिः । रसनोपमा यथा · चंद्रायते शुक्लरुचापि हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता · कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया
विहायः ॥ अत्र चंद्रादीनां शुक्लादिभिरभिधीयमानसादृश्यैर्हंसादिभिर्यद्रसनाक्रमेणोपश्लाघनया विस्तरवती हेतुमती च प्रत्यपोपमापंक्तिः तथैहैकवाक्यताकरणे
नरशनेव मणीयता वर्णनमिति सेयं रसनोपमानाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपंचोपमाभक्तिः ॥ प्रतीमास्त्वाश्वतस्त्वोपि रूपेण प्रशंसेन यथा ॥ उपमायाश्च तस्त्वोन्याविकृतेन प्रकाश
ते · विपर्यासोपमानासु प्रथमा यथा भयोपमा · अप्योसायोपमानामनुत्तरीयानन्वयोपमा · तासु विपर्यासोपमा यथा · पतन्ति चन्द्रमा नकांति सलिलेमृणंतनदिदीववंमेथैवं तदितः प्रियं
तवमुखच्छायानुकारी शशी · पेपिहमनानुसारिगतयस्तेराजहंसागतास्त्वत्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते · अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिंदीवरादीनामुपमानत्वमि
ति प्रसिद्धोयं यमसनानुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धिर्नासनुरागादिंदीवरादिषु तत्कारणबुद्धिमायोः मानेणविरहिणामभिधीयमानसादृश्यानामभीष्टापरस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धविपर्या
सेनकल्पितइतिविपर्यासोपमानामविस्तरतरूपोपमासुप्रपंचोपमाभक्तिः ॥ उभयोपमा यथा · नवाननमिवांभोजमंभोजमिवतन्मुखं · निलीनामजिनीषंडे कथं नुतिल्लभेमहि · अत्राप्यसंतसादृश्यादेकास्मिन्पक्षेप्रसिद्धे विपर्यासद्वितीये
यप्रतीयमानसाधर्म्योभयोपमानामविस्तृतोपमासुप्रपंचोपमाभक्तिः ॥ उत्साद्योपमा यथा · उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेतां श्री० १५६

र्तिरिवमत्र

तामातद्रोपमीयेततमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यवक्षः।अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेनप्रतीयमान
मभिधीयमानंवसादृश्यमभिहितमितिसेयमुत्पाद्योपमानामविकृतरूपोपमास्तुप्रपंचोपमाभक्तिः।
अनन्वयोपमायथा।त्वन्मुखंत्वन्मुखमिवत्वदृशौत्वदृशाविव।त्वन्मूर्त्तिस्त्वत्तंमिवत्वंकृशोदरि।अत्र
त्वमेवेदृशीनान्यात्वत्सदृशीत्यनन्वयेसतिउपमानोपमेयभावविवक्षयैकस्यापिवस्तुनोभेदमुपकल्प्यप्रतीय
मानसादृश्यमौपम्येनाभिहितमितिसेयमनन्वयोपमानामविकृतरूपोपमास्तुप्रपंचोपमाभक्तिः॥ ॥यदोपमा
नशब्दानांगौणवृत्तिव्यपाश्रयात्॥उपमेयेभवेद्वृत्तिस्तदातद्रूपकंविदुः॥शब्दार्थोभयभूपिष्ठभेदात्त्रेधात
दुच्यते।शब्दभूपिष्ठमेतेषुप्रकृतविकृतंतथा।अर्थभूपिष्ठमप्याहुःप्राधान्येंगंगयोर्द्विधा।द्विधैवोभयभू

१५८ पिष्वंश्च द्वसंकीर्णभेदतः। चतुर्द्धाप्रकृतं तेषु शब्दभूपिष्ठमुच्यते॥ समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि॥ तेषु
157 समस्तं यथा॥ पाणिपद्मानि भूपानां संकोचयितुमीशते॥ त्वत्पादनखचंद्राणामर्चिषः कुंदनिर्मलाः॥ अत्रो
पमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानीव पद्मानि चंद्रा इव चंद्रा [redacted] इत्यभेदोपचारेणो
पात्तसादृश्यासाणीनां नखानां च पद्मचंद्रादिभिरभिधाने सामान्यवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरो
भूत इति सोयं गौणशब्दव्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥ व्य
स्तं यथा॥ अंगुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः॥ बाहूलते वसंतश्रीस्त्वन्नः प्रत्यक्षचारिणी॥ अत्र १५०
त्रापि पूर्ववत्पल्लवकुसुमलतावसंतश्रीशब्दानां गुणवृत्त्याश्रयेणांगुलीनखार्चिर्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः
कं३

सहसामानाधिकरण्यात्सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्चतिरोभूतेष्वुपमानार्थेसमासोनक्रृतश्त्यसमस्त
कं.२ रूपंनामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥समस्तव्यस्तंयथा॥स्मितंमुखेंदोर्ज्योत्स्नातेप्रभांबु
कुचकुंभयोः।दोर्लतापल्लवेपाणौपुष्पंसखिनखार्चिषः॥अत्रमुखेंदोः स्मितमेवज्योत्स्नाकुचकुंभयोः
प्रभैवांबुदोर्लतयोःपल्लवभूतेपाणौनखार्चिषएवपुष्पमितिसमस्तानामसमस्तानांचगौणशब्दानामु
पमातिरस्कारेणादर्शितत्वादिदंसमस्तव्यस्तरूपंनामप्रकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥सविशेष
णंयथा॥हरिपादःशिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः॥जयत्यसुरनिःशंकसुरानंदोत्सवध्वजः॥अ
त्रयथोक्तविशेषणविशिष्टोयोहरिपादःयश्चहरिहतासुरेभ्योनिःशंकानांसुराणामानंदोत्सवेध्व
=शिरोलग्नंजह्नुकन्यागलमेवांशुकंयस्य पताकास्थानीयंयस्यसहरिविशेषणविशिष्टः।१=

=उपमानस्तदध्वजौ ... योपस्कारकरकेन ... कृत्या ... रूपोपमेयविशेषणेनोपमानोपमानोपमेययोः सादिशेषणत्वमित्यर्थः।१=

१५८ 148 जस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमानसादृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृत

रूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निबद्धमिति प्रकृतमुच्य

ते॥ ॥चतुरो विकृतस्यापि प्रभेदान्प्रतिजानते॥ परंपरार्थरशना मालारूपकरूपकम्॥ तेषु परंपरा

यथा॥ वववसाअरइप्पओ सोरीसगइंददिढसिंखलापडिवंधो। कहकहविदासरहिराजअकेस

रिपंजरो गओ द्युणा समओ। अत्र दाशरथिसंबंधिनो व्यवसायस्य रविराणा राघवस्य गजेंद्रराजयस्य केस

रिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणं तथैव तत्संबंधितया प्रदोषशृंखलाप्रतिबंधपंजरा १५९

णां द्वितीयं तत्त्रयाणामपि घनसमयेन तृतीयं। तेनेयं रूपकपरंपरा नाम विकृतरूपकेषु शब्दभूयि

=व्यवसायरविराघवयोर्गजेंद्र [illegible] दृढशृंखलाप्रतिबंधः। कथंकथमपि दाशरथेर्जयकेसरिपंजरो गतो घनसमयः।१=

षुरूपकभेदः। रशनायथा॥ किशलयकरैर्लतानांकरकमलैर्मृगदृशांजगज्जयति। नलिनीनांकमल
मुखैर्मुखेंदुभिर्योषितांमदनः॥ अत्रकिसलयकरैःकरकमलैःकमलमुखैर्मुखेंदुभिरितिरशनाक्रमेण
शब्दानांसंदर्भउपलभ्यमानस्तदर्थानांमनोभुवोजगद्विजयेलतादिसंबंधात्करणभावमनुमापयती
तिरसनानामेतद्विकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥ मालायथा॥ स्वामीदुर्नयवारणव्यतिक
रेशौर्येपिदेशेगुरुर्विस्त्रंभेहृदयंनियोगसमयेदासोभयेचाश्रयः। दातासप्तसमुद्रसीमरशनादामां
कितायाःक्षितेःसर्वाकारमहोस्वयंवरसहत्वोवानकर्णोमम॥ अत्रस्वाम्यादीनांमालोपमादिक्रमेण
निरूपितत्वान्मालारूपकंनामविकृतरूपकेषुशब्दभूयिष्ठरूपकभेदः॥ रूपकरूपकंयथा॥ मु

१५९ खपंकजरंगेस्मिन् भ्रूलता नर्तकी तव। लीलानाट्यामृतं दृष्टौ सखि यूनां निषिंचति। अत्र मुखमेव पंक
जं तदेव रंगः। भ्रूरेव लता सैव नर्तकी। लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासे स
-159 पक्षरूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतच्चतुष्टयमपि परंपरादिभिर्विकृतस
मासादिशब्दैर्निबद्धमिति विकृतमुच्यते॥ ॥समस्तं चासमस्तं च युक्तं चायुक्तमेव च। चतुर्द्धांगिप्रधा
नं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकं। तेषु समस्तं यथा। ताम्रांगुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरं॥ ध्रियते मूर्ध्नि
भूपालैर्भवच्चरणपंकजम्॥ अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पंकजाख्यश्चावयवी परस्परमु श्री०
पमानोपमेयभूतः प्रतीयमानोभिधीयमानसादृश्यैरंगुलिश्रेणिनखदीधितिभिर्दलश्रेणिकेस १५
=ताम्रत्वसमस्तांगुल[illegible] प्रतीयमानत्वं [illegible] अभिधीयमानत्वं [illegible] नखदीधितीनां केसराकारत्वं [illegible] प्रतीयमानसादृश्यं केसराणां [illegible] अभिधीयमानसादृश्यं

रैश्वसहसामंस्यिनरूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमं
गिप्रधानरूपकेष्वर्थं भूपिष्ठरूपकभेदः॥ न चैतद्वाच्यं पाणिपद्मानि भूपानामित्यादेरुदाहरणादिदं न भिद्यत इ
ति। तत्र हि वाक्येन स्वार्चिषां क्रियासमावेशेन प्राधान्यमवगम्यते तेन न स्वचंद्राणां ततश्च न रूपकं। पाणिपद्मेष्व
स्य तु यद्यपि संकोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेनोपन्यस्तानि। अपि तु जिगीषुभाववर्णा प४
नांगतया। अतः समावेशमात्रमप्रमाणं तत्र पाणिपद्मानां नापि नखचंद्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शाब्दप्राधान्य
मेव। इह तु चरणपंकजताम्रांगुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलिविनिवेशनेन प्राधान्यं प्रती
यत इति उभयमपि निरवद्यम्। असमस्तं यथा। अकस्माद्देवि ते चंडि स्फुरिताधरपल्लवं। मुखं मुक्तारुचो धत्ते

१६० घर्मांभःकणमंजरीः॥ अत्राप्येकदेशोपमाक्रमेण अधरपल्लवस्वेदांबुकणमंजरीणां सहजाहार्यावयवानाम
भिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम रूपकमंगिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः॥ अत्रापि
रवा२ च मुखस्येन्दुः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्मांभःकणमंजरीधारणक्रियासमावेशः प्राधा
। न्यं स्यापयति। युक्तं यथा॥ स्मितपुष्पोज्वलं लोलनेत्रभृंगमिदं मुखं। नकस्य नंदनं सुभ्रु सुरभिश्वसितानि
नेत्र२ लं॥ अत्र स्मितपुष्पोज्वलं लोलभृंगं सुरभिश्वसितानिलं ते मुखं नकस्य नंदनमिति पुष्पभृंगादीनां परस्परं युक्त्यु
पपत्तेर्युक्तं नाम पमंगांगिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः॥ अत्र पद्यपि नंदनमिव नंदनमिति गौणवृत्तिव्य श्री० १६०
पाश्रयः शब्दस्य समस्तविशेषणैः परिक्षिप्यते तथापि नंदयतीति कृदभिहितक्रियासमावेशो मुखाख्यस्यैव
युक्तियोगउपपत्तिश्च नत्र पुष्पैः सह भ्रमराणां योगो मकरंदपानकृतः संबंधः। उपपत्तिस्तु नाभिपुष्पाणि भ्रमरैर्विनाशोभंत इति॥ २२